

И.С.ХОТАМОВ
А.А.ЯДГАРОВ
М.К.ОЛИМОВ

**САНОАТ КОРХОНАЛАРИНИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНТИРИШ
ВА ИҚТИСОДИЙ ҲАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ
ЙЎНАЛИШЛАРИ**

МОНОГРАФИЯ

ТОШКЕНТ – 2020

558
x 48

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

И.С. ХОТАМОВ, А.А. ЯДГАРОВ,

М.К. ОЛИМОВ

САНОАТ КОРХОНАЛАРИНИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНТИРИШ
ВА ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ
ЙЎНАЛИШЛАРИ

МОНОГРАФИЯ

118117
· TDIU
kutubxonasi

Тошкент – 2020

УЎК: 685 (575.1)

КБК: 65.30

И.С.Хотамов, А.А.Ядгаров, М.К.Олимов Саноат корхоналарини барқарор ривожлантириш ва иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш йўналишлари. Монография – Тошкент давлат иқтисодиёт университети. – Т: “Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи”, 2020 й. - 180 б.

Монография “Саноат корхоналарини барқарор ривожлантириш ва иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш йўналишлари” деб номланган бўлиб унда саноат корхоналари иқтисодий фаолигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари, саноат корхоналари фаолиятини ривожлантиришнинг ҳудудий муаммолари, эркин иқтисодий зоналар, технопарклар ва кичик саноат зоналари моҳияти ва унинг ўзига хос хусусиятлари, Ўзбекистон Республикасида кичик саноат зоналарининг ҳозирги ҳолати ва ривожланиш кўрсаткичлари таҳлили, саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини оптималлаштириш ва ресурс тежовчи технологияларни жорий этиш, саноат корхоналарида иқтисодий хавфсизлик тушунчаси, унинг моҳияти ва кўринишлари ҳамда Ўзбекистонда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг индикатив кўрсаткичларини ёритиб беришга ҳаракат қилинган. Ушбу монография саноат корхоналарида фаолият юритаётган мутассадди ходимлар ҳамда саноат корхоналари ва иқтисодий хавфсизлик фаолиятига ҳақиқувчиларнинг билим ва кўникмаларини ривожланишида ўзининг ижобий самарасини беради.

Ушбу монография ФЗ-2019081471-сонли “Иқтисодий хавфсизликни баҳоловчи индикаторларнинг чегаравий миқдорини ва уларнинг дастурий таъминотини яратиш” мавзусидаги амалий лойиҳа доирасида бажарилган.

Маъсул муҳаррир:

и.ф.д., проф. Б.Т. Салимов

Тақризчилар:

С. Умаров

- ТИҚХМИИ “Агроиқтисодиёт” кафедраси
профессори и.ф.д.,

Я. Алиев

- ТДИУ “Иқтисодиёт” кафедраси мудири, и.ф.д.,
профессор.

Монография Тошкент давлат иқтисодиёт университети Кенгашининг 2020 йил 28 ноябрдаги 3-сонли қарорига асосан нашр этилди.

ISBN 978-9943-5575-1-2

© И.С. Хотамов, А.А. Ядгаров, М.К.Олимов

© “Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи”, 2020

МУНДАРИЖА:

КИРИШ	5
1-боб. Саноат корхоналари иқтисодий фаоллиги ва уни ошириш механизмлари	6
1.1 Саноат корхоналари иқтисодий фаолигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари.....	6
1.2. Саноат корхоналари фаолиятини ривожлантиришнинг ҳудудий муаммолари.....	17
1.3. Саноат корхоналари иқтисодий фаоллиги ва ҳудудий рақобатбардошликни ошириш йўналишлари.....	21
2-боб. Ўзбекистонда эркин иқтисодий зоналар, технопарк ва кичик саноат зоналарни ташкил этиш ҳолати ва ривожлантириш истиқболлари	28
2.1. Эркин иқтисодий зоналар, технопарklar ва кичик саноат зоналари моҳияти ва унинг ўзига хос хусусиятлари.....	28
2.2. Ўзбекистон Республикасида кичик саноат зоналарининг ҳозирги ҳолати ва ривожланиш кўрсаткичлари таҳлили.....	34
2.3. Тошкент шаҳрида технопарklarни яратиш шарт-шароитлари ва омиллари, истиқболли ривожлантириш йўллари.....	40
3-боб. Саноат корхоналарида фойда кўрсаткичларини таҳлил қилиш ва унинг ҳажминини ошириш имкониятлари	52
3.1. Саноат корхоналарида фойда кўрсаткичларини шакллантириш мезонлари ва тамойиллари.....	52
3.2. Саноат корхоналарида соф фойда кўрсаткичларини таҳлил қилишнинг услубий асослари.....	62
3.3. Саноат корхоналарини ривожлантириш мақсади ҳамда фойда ҳажмининг оширилиши.....	68
4-боб. Саноат корхоналарида маҳсулот таннархини камайтириш асосида рақобатбардошликни ошириш	71
4.1. Саноат корхоналари рақобатбардошлигини таъминлашда ишлаб чиқариш харажатларини пасайтиришнинг назарий ва услубий асослари.....	71
4.2. Саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи динамикаси ва унга таъсир этувчи омиллар таҳлили.....	86
4.3. Саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини оптималлаштириш ва ресурс тежовчи технологияларни жорий этиш орқали таннархни пасайтириш йўллари.....	94

5-боб.	Саноат корхоналари иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш йўналишлари.....	102
5.1.	Саноат корхоналарида иқтисодий хавфсизлик тушунчаси, унинг моҳияти ва кўринишлари.....	102
5.2.	Ўзбекистонда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг индикатив кўрсаткичлари.....	126
5.3.	Саноат корхоналарини барқарор иқтисодий ўсишга эришиш йўлида иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш йўналишлари.....	132
6-боб.	Саноат корхоналари фаолиятини диверсификациялаш орқали маҳсулот экспортини ошириш.....	144
6.1.	Саноат корхоналарида ишлаб чиқаришни диверсификациялаш тушунчаси, моҳияти ва иқтисодий аҳамияти.....	144
6.2.	Саноат корхоналарида ишлаб чиқаришни диверсификациялашни амалга ошириш механизми ва усуллари.....	150
6.3.	Мамлакатимиз саноат корхоналарининг экспорт фаолияти кўрсаткичлари таҳлили.....	156
6.4.	Саноат корхоналари фаолиятини диверсификациялаш асосида экспорт салоҳиятини ривожлантириш йўналишлари.....	162
ХУЛОСА.....	175
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	177

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президенти М.Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Иқтисодиётдаги тизимли ўзгаришлар натижасида ялпи ички маҳсулот таркибида саноатнинг улуши жорий йилда 35 фоиздан 37 фоизга ортиши кутилмоқда. Бироқ айрим шаҳар ва туманларда бу ўта муҳим масалага етарлича эътибор берилмаяпти. Оқibatда, республиканинг 27 та туманида саноатнинг улуши вилоят кўрсаткичининг 1 фоизига ҳам етмайди. Шу сабабли, ҳар бир туман ва шаҳар саноатини ривожлантириш бўйича ўрта ва узоқ муддатли дастурлар ишлаб чиқиш керак. Бу масалани, аввало, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар раҳбарлари алоҳида назоратга олиши керак”¹.

Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясининг диққат марказида турган энг муҳим устувор вазифалардан бири – миллий иқтисодиётда таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш саналади.

Шу жумладан, маънан ва жисмонан эскирган ускуналарни янгилаш ҳамда модернизация қилиш, ишлаб чиқаришда энергия самарадорлигини ошириш, технологик жараёнларни оптималлаштириш” га алоҳида эътибор берилган. Жумладан, мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Иқтисодиётни ривожлантиришда пухта ва барқарор банк-молия тизими улкан аҳамиятга эга. Биз аҳоли ва тадбиркорлик субъектларининг банк тизимига ишончини кучайтирмасдан туриб, “яширин иқтисодиёт”дан тўлиқ халос бўла олмаймиз.¹

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси// Халқ сўзи, 25 январь, 2020 йил.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони. // Халқ сўзи, 8 феврал 2017 йил.

1-БОБ. САНОАТ КОРХОНАЛАРИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛЛИГИ ВА УНИ ОШИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

1.1. Саноат корхоналари иқтисодий фаолигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизми

Етакчи тармоқлардан ҳисобланган саноат тармоғи мамлакатимиз иқтисодиётини ривожланишига катта ҳисса қўшиб келаётган тармоқлардан биридир. Ушбу саноат тармоғини янада ривожлантиришнинг имкониятлари кенглигини эътиборга олиб, тармоқнинг самарадорлигини янада ошириш, халқаро бозорларга мос рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва саноат брендини бутун дунёга танитиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Иқтисодий тараққиётга эришишнинг янги сифат босқичига ўтиш юзасидан иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизациялаш бўйича белгиланган устувор йўналишларни амалга оширилиб бориши натижасида мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев таъбири билан айтганда «...йирик саноат корхоналарида янги инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш билан бирга, ушбу корхоналарни халқаро молия бозорининг тўлақонли иштирокчисига айлантириш лозим»².

Таъкидлаш жоизки, бугунги кунда иқтисодиётимизнинг етакчи локома-тиви деб эътироф этилаётган саноат корхоналарининг роли ва ўрни тобора мустаҳкамланиб бораётганининг ўзи иқтисодиётимизнинг таркибида бўлаётгани жобий ўзгаришлардан далолат беради.

2017-2020 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегиясида асосий эътибор юқори технологияли қайта ишлаш тармоқларини, энг аввало, маҳаллий хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш асосида юқори қўшимча қийматли тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни жадал ривожлантиришга қаратилган сифат жиҳатидан янги босқичга

²Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. <https://z.uz/uz/25-01-2020>.

Ўтказиш орқали sanoatни янада модернизация ва диверсификация қилиш комплекс чора-тадбирларни амалга оширишга қаратилган³.

Албатта мазкур соҳада қўлга киритилган ютуқлар билан бир қаторда, бугун унга тўсиқ бўлаётган ва унинг ривожланишига халақит бераётган муаммоларни яна бир бор батафсил, чуқур таҳлил қилиш ҳамда қилинган таҳлиллар асосида аниқ, стратегик қарорлар қабул қилиш заруриятини туғдирмоқда.

Sanoat тармоғини ривожланишига қаратилган барча чора-тадбирлар корхоналарнинг иқтисодий фаолигини ошишига, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга хизмат қилмоқда. Sanoat корхоналарининг тадбиркорлик фаолияти янада самарали ташкил этиш ички ва ташқи бозорда рақобатбардошлик даражасини аниқлаш, рақобатбардошлик омиллари таъсирчанлик даражасини ўрганиш, корхоналарга муносиб баҳо бериш, йўл қўйилаётган камчилик ва муаммоларни аниқлаш ҳамда ривожланган мамлакатлар тажрибаларидан самарали фойдаланиш долзарб аҳамият касб этади.

Sanoat – моддий ишлаб чиқаришнинг энг йирик етакчи тармоғи бўлиб, унда меҳнат қуроллари (воситалари), меҳнат буюмлари ва халқ истеъмол товарларининг кўпчилик қисми яратилади. Унда машина ва механизмларнинг барча турлари, бино ва иншоотларнинг конструктив элементлари ишлаб чиқарилади, ер ости бойликларини қазиб олиш амалга оширилади, минерал, ўсимлик ва ҳайвон хомашёсига ишлов берилади ҳамда кенг истеъмол моллари тайёрланади.

Sanoat миллий иқтисодиётнинг барча тармоқларини ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат қуроллари билан таъминлайди. Миллий иқтисодиёт, фан, маориф, маданият, соғлиқни сақлаш, спорт, туризм ва бошқа соҳалар ривожини sanoatнинг тараққиёт даражасига боғлиқ.

Ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатлари тараққиётида sanoatнинг тарихий роли беқиёсдир. Шу сабабли унинг ривожини ва самарадорлигини қанчалик юқори бўлса, давлатнинг мавқеини шунчалик кучли бўлади ва аҳоли турмуши даражасини янада яхшиланиб боради.

³ Ўзбекистон Республикасининг янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикасининг Президентининг Фармони, Тошкент ш., 2017 йил 7 февраль, ПФ-4947-сон, <https://lex.uz/docs/3107036>

Саноат жамиятнинг етакчи кучи бўлган ишчилар синфини ўзида бирлаштиради. Саноат ривожини туфайли унда банд бўлган ходимларнинг сони кўпаяди, уларнинг билим ва илми, маҳорати ортади, кадрлар салоҳияти юқори даражага кўтарилади.

Меҳнатни ижтимоий ташкил қилишнинг энг олий тури, концентрациянинг юқори даражаси ва шу асосда ижтимоий ишлаб чиқаришни уюштиришнинг илғор усуллари, ихтисослаштириш, кооперативлаштириш ва комбинатлаштириш, кўплаб ишлаб чиқариш ва узлуксиз поток тизими ёрдами билан ташкил этиш саноат соҳасида ҳукмронлик қилади.

Фақат йирик машина индустриясигина фан ва техниканинг барча ютуқларини ўзида тўплаб, мужассамлаштириб, меҳнатни техника билан қуроллантириши ва унинг унумдорлигини юқори даражага кўтариши мумкин.

Саноат учун узлуксиз фан-техника тараққиёти ва ишлаб чиқариш илм-фан ютуқлари билан қуролланишининг ўсиши характерлидир. Унда электр-лаштириш ва электронизациялаш, ишлаб чиқаришни автоматлаштириш ва компютерлаштириш ҳамда химиялаштириш соҳасидаги илғор ютуқлардан кенг фойдаланилади ва уларнинг ютуқларини тинчлик мақсадида қўлланилади.

Саноат, айниқса унинг устувор соҳалари бутун ишлаб чиқаришни глобаллаштириш муаммоларини ҳал этишнинг калитидир. Саноат моддий ишлаб чиқаришнинг бош тармоғи, иқтисодиётнинг пойдеворидир. Миллий иқтисодиётнинг барча тармоқларини қайта қуришга қодир бўлган йирик машиналашган саноатгина мустақилликнинг бирдан бир моддий негизи бўлиши мумкин.

Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли аҳолининг 13 фоизи саноат ишлаб чиқариш ҳиссасига тўғри келади. Шунини таъкидлаш керакки, келажакда республика саноатининг жадал суръатлар билан таъминланиши янада яхшиланиб, меҳнатга лаёқатли аҳолининг ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлиши, яъни бандлик даражаси анчагина юксалади. Жамиятнинг етакчи, бунёдкор, қудратли кучи бўлган кадр (ходим)ларнинг анчагина қисми саноатда хизмат қилади. Бу тармоқнинг янада улкан ривожини саноат кадрлари

сонининг ошишига ва уларнинг жамиятдаги мавқеини кўтаришга олиб келади.

Ўзбекистон иқтисодийнинг кўрсаткичлари ижобий бўлишининг энг муҳим сабаблари – бу мавжуд саноат тармоқларининг керакли ҳажмда сақлаб қолиб, янги тармоқларни яратиш стратегияси бўлди. Мустақилликнинг биринчи йиллариданоқ Ўзбекистон ҳукумати учун реал секторни ривожлантириш устувор йўналишлардан бири бўлиб ҳисобланади.

Республикамизнинг ўз-ўзини ёқилғи-энергетика маҳсулотлари билан таъминлаш сиёсати (нефт ва нефт маҳсулотлари ҳамда газ ишлаб чиқаришнинг кескин ўсиши), қўшимча қиймат яратувчи (машинасозлик, ёғоч ва ёғочни қайта ишлаш) соҳаларининг интенсив ривожланиши билан биргаликда олиб борилди. Шу билан бирга, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноатларининг ривожини ҳам қайд этилди.

Умуман олганда, тармоқлар бўйича ишлаб чиқариш таркибида оғир саноат (ёнилғи-энергетика мажмуаси, машинасозлик, металлургия) салмоғининг ошиши енгил саноат улуши ҳисобига бўлмоқда. Натижада, мустақил иқтисодга хос бўлган даражага яқинлашиш юз бермоқда ва собиқ иттифоқ мамлакатларида қайта ихтисослашувдан пайдо бўлаётган етишмовчилик ва тобеликнинг олдини олиш таъминланмоқда.

Саноатдаги ушбу таркибий ўзгаришлар куйидаги йўналишларни босқичма-босқич амалга оширишни талаб этади:

- давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш орқали чинакам мулкдорлар синфини янада кўпайтириш;

- кичик ва ўрта корхоналар улушини ошириш орқали мажмуада рақобат муҳитини шакллантириш, мавжуд монопол корхоналар сонини имкон қадар тугатиш;

- аввалдан шаклланган, хомашё етказиб беришга ихтисослашган тармоқлардан воз кечиш, уларнинг ўрнида тайёр маҳсулот тайёрловчи қувватларни барпо етиш;

- моддий (ер, капитал) ва шахсий инсоний (меҳнат, тадбиркорлик) ресурслардан самарали фойдаланиш, шу орқали ишлаб чиқаришни инновацион йўл билан ривожлантириш;

- саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи субъектлар эркин фаолият юритиши учун давлат томонидан ҳам ижтимоий-иқтисодий, ҳам ҳуқуқий кафолатлар бериш;

- хусусийлаштириш натижасида ташкил этилган саноат корхоналарига маълум давр давомида олдинги фаолиятини сақлаб қолиш талабидан воз кечиш. Бу эса ишлаб чиқарилган маҳсулот таркибини тубдан ўзгартириш, талаб ва эҳтиёж катта бўлган, импорт маҳсулотлари билан рақобатлаша оладиган маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун янги имкониятлар яратади;

- жаҳон бозорига Ўзбекистон саноат маҳсулотлари кириб бориши учун замонавий хорижий фирмалар тажрибаси ва техника-технологияларини мамлакат саноатига жорий этиш, бунинг учун қулай инвестицион муҳит яратиш;

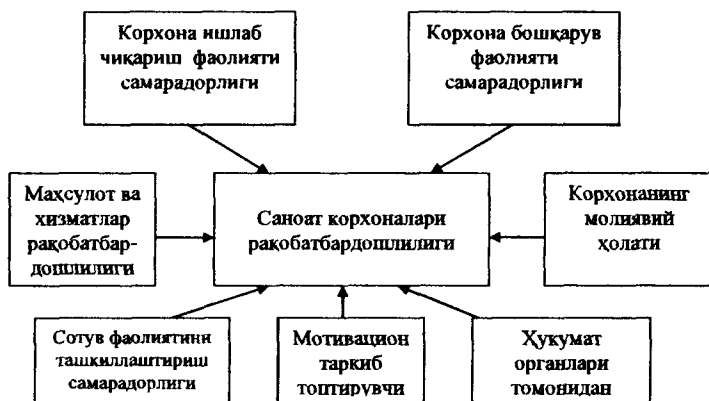
- мавжуд ишлаб чиқариш тажрибалари, малакали кадрлар салоҳияти ва барча интеллектуал мулкни босқичма-босқич ривожлантириш;

- шаклланаётган бозор иқтисодиёти шароитида қўйилган мақсадларни мувафаққиятли амалга оширишга йўналтирилган қарорларни иш фаолиятига изчил татбиқ этувчи кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш;

- ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтириш учун молиявий қўллаб-қувватлаш манбалари томонидан имтиёзлар яратиш, молиявий маблағларни мақсадли йўналишларга жалб этиш.

Иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида саноат тармоқлари корхоналарини янада ривожлантиришда маълумотлар ҳажми ва оқимининг аҳамиятли даражада ортиши қарорлар қабул қилишни қисқа муддатларда тез ва асосланган ҳолда амалга оширишни тақозо этади. Бу эса замонавий менежер учун кўп вариантликни ҳисобига иқтисодий ривожланишнинг мураккаблашуви билан самарали тадбиркорлик фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган унсурларни қидириш, тақсимлаш, жамлаш жараёнларида фаол иштирок этишни

зарурлигини кўрсатади.

1-расм. Саноат корхоналари рақобатбардошликни таъминлаш омиллари⁴

Ривожлантириш ва ташкилотчиликнинг янги бозор институтлари бозор иқтисодиётининг институционал асосларини белгилайди ҳамда муносабатларга мос равишдаги институцион шакл беради.

Саноат корхоналари иқтисодий фаоллигини оширишда институционал муҳит ҳолатининг таҳлили миллий манфаатлар ва корхоналар манфаатлари билан тенглаштирилувчи, мақсадлар номувофиқлигида акс этувчи макроиқтисодиёт ва микроиқтисодиёт ўртасидаги тизимли қарама-қаршиликлар гуруҳи мавжудлигини кўрсатиб берди. Кўрсатиб ўтилган қарама-қаршиликларнинг ҳал этилиши, биринчи навбатда иқтисодиётнинг тизимли хусусияти бўлган – институционалликдан фойдаланилмасдан туриб амалга оширилиб бўлмайди.

Бунинг учун куйидагиларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ:

- мамлакатимиз иқтисодиёти учун саноат корхоналарининг улуши беқиёс аҳамиятга эга, унинг имкониятларидан самарали фойдаланиш лозим;
- саноат корхоналари фаолиятини ривожлантириш механизми уни фаолият юритиш мақсадини, шаклини, усулларини, воситаларини

⁴ Муаллифлар ишланмаси.

ва алоқа таъминотини ўзида жамлаган бир бутун тизим бўлиши лозим;

- ривожлантириш механизми таркибини бизнес мақсадларига эришишда ўзаро ҳаракатдаги функционал тизимостилар ва ривожлантириш воситалари йиғиндиси сифатида шакллантириш лозим;

- ривожлантириш фаолиятини ташкил этишнинг бозор иқтисодиёти қонунлари талабларига мослигини таъминлаш лозим.

Бундан ташқари бозор иқтисодиёти шароитида ривожлантириш механизмнинг барча элементлари ва воситалари бир-бирига мувофиқ амал қилмоғи лозим.

Мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар самарасини янада ошириш, давлат ва жамиятнинг ҳар томонлама жадал ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ҳамда ҳаётнинг барча тармоқларини либераллаштириш бўйича устувор йўналишларни амалга ошириш мақсадида, аҳоли ва тадбиркорларни ўйлантираётган долзарб масалаларни ҳар томонлама ўрганиш, амалдаги қонунчилик, ҳуқуқни қўллаш амалиёти ва илгор хорижий тажрибани таҳлил қилиш, шунингдек кенг жамоатчилик муҳокамаси натижасида ишлаб чиқилган ҳамда қуйидагиларни назарда тутадиган 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тасдиқланди.

Жумладан, иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва унинг устувор мавқеини янада кучайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини рағбатлантиришга қаратилган институционал ва таркибий ислохотларни давом эттириш:

-хусусий мулк ҳуқуқи ва кафолатларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес ривожини йўлидаги барча тўсиқ ва чекловларни бартараф этиш, унга тўлиқ эркинлик бериш, «Агар ҳалқ бой бўлса, давлат ҳам бой ва кучли бўлади» тамойилни амалга ошириш;

-кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кенг ривожлантириш

учун қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш, тадбиркорлик тузилмаларининг фаолиятига давлат, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат идоралари томонидан ноқонуний аралашувларнинг қатъий олдини олиш;

-давлат мулкни хусусийлаштиришни янада кенгайтириш ва унинг тартиб-таомилларини соддалаштириш, хўжалик юритувчи субъектларнинг устав жамғармаларида давлат иштирокини камайтириш, давлат мулки хусусийлаштирилган объектлар базасида хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

-тадбиркорлик субъектларининг муҳандислик тармоқларига уланиши бўйича тартиб-таомил ва механизмларни такомиллаштириш ва соддалаштириш;

-мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнларини тартибга солишда давлат иштирокини камайтириш, давлат ривожлантириши тизимини марказлаштиришдан чиқариш ва демократлаштириш, давлат-хусусий шерикликни кенгайтириш, нодавлат, жамоат ташкилотлари ва жойлардаги ўзини ўзи ривожлантириш органларининг ролини ошириш шулар жумласидандир.

Таркибий ўзгаришлар сиёсатининг моҳияти соҳаларнинг тузилмавий жиҳатларини белгилаб бериш, йўлга солиб туришдан иборатдир. Мустақилликнинг ўтган даврида мўлжалланган иқтисодий сиёсатнинг йўналиши ва хусусиятлари доирасида белгиланган миллий иқтисод таркибида прогрессив ўзгаришларни амалга ошириш, тармоқлараро ва тармоқ ички пропорцияларини такомиллаштириш, фан-техника тараққиётини белгиловчи тармоқларни устувор ривожлантиришни давом еттириш вазифаси муҳим аҳамиятга моликдир.

Давлат стратегиясига мувофиқ ижтимоий ишлаб чиқариш ва жумладан, саноат таркибий ўзгаришларни режали тарзда такомиллаштириш кўз илғайдиган истиқболда:

- миллий иқтисодиёт ва унинг етакчи тармоғи бўлган саноатни баланслаштирилган тарзда ва изчил ривожлантириш;

- иқтисодиётни, хусусан, саноатни асосан интенсив ривожлантириш йўлига ўтказиш, унинг самарадорлигини ошириш, моддий меҳнат ва молиявий ресурсларни истеъмол қилишни рационаллаштиришни, уларни ҳар томонлама тежаш;

- иқтисодиётнинг, жумладан, саноатнинг ижтимоий йўналишини янада кучайтириш, миллий иқтисоднинг аҳоли фаравонлигини ошириш билан боғлиқ бўлган хилма хил вазифалар томон янада чуқурроқ бурилишини таъминлаш лозим.

Бир бутун қисмларнинг муайян ўзаро алоқаси, бир бирига нисбатан жойлашуви бўлган таркибий ўзгаришларнинг аҳволини пропорциялар (мутаносибликлар) жуда ҳам аниқ ва конкрет тарзда ифодалайди. Иқтисодий жараёнларнинг моҳиятини чуқур билиб олиш ва уларни режалар, прогнозлар ва лойиҳаларда татбиқ этиш, ижтимоий ва шахсий истеъмолни, фан-техника тараққиётининг, миллий иқтисоднинг тегишли ишлаб чиқаришлари ва тармоқлари ривожини истиқболларини синчковлик билан ҳисобга олиш, режаларни зарур резервлар билан мустаҳкамлаш – ана шуларнинг ҳаммаси режалаштириш технологиясининг энг муҳим таркибий, тузилмавий қисмлари бўлиб, уларга қатъий роя қилиш вазифаларининг пропорционаллиги, баланслаштирилганлиги, реаллиги, қўйилган мақсадларга эришишдаги ишончлилиги, таъсирчанлигининг шартидир.

Ўзбекистон давлатининг иқтисодий стратегиясида миллий иқтисодиёт таркибий ўзгаришларсини такомиллаштириш, унинг тармоқларини ривожлантириш юзасидан муҳим топшириқлар ҳамда бу тармоқларнинг марралари батафсил белгилаб берилган. Такрор ишлаб чиқаришнинг ҳозирги шароитларида иқтисодий ўсиш иқтисодиёт кўламининг ўсиши билангина эмас, балки истеъмолда ҳам, ишлаб чиқаришда ҳам таркибий ўзгаришларвий силжишлар, уларнинг тезлиги ва самарадорлиги билан аниқланади.

Таркибий ўзгаришларни аниқловчи сиёсатни шакллантириш иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларни сифат жаҳатдан баҳолашни аниқлашнинг принципиал хусусияти иқтисодиётнинг ўсиш суръати кўрсаткичларининг деграграция юз бериши муаммосини ҳал этиши

зарурлигидир, чунки айна бир суръатнинг ўзи бир неча тармоқларнинг турли ўсиш суръатларида ифодаланиши мумкин, бу бир хил бўлмаган иқтисодий ва ижтимоий оқибатларга олиб келади. Бу муаммо оқибатда у ёки бу соҳага устуворлик (афзаллик) бериш системасини яратишни тақозо этади.

Масалан, фан-техника тараққиётида тўлиқ акс этадиган соҳалар ажралиб туради: ёқилғи-энергетика, электроника, машинасозлик, химия. Шунинг учун бу тармоқлар ўсиш суръатлари бўйича саноат ўсишидан юқори туриши керак. Машинасозликнинг тармоқ таркибий ўзгаришларида ҳам жиддий ўзгаришлар юз бериши зарур. Химияда биотехнологияни қўллаб, нозик органик синтез маҳсулотларини ишлаб чиқариш жадал суръатларда ривожланиши зарур.

Таркибий ўзгаришларнинг йўналиши, уларнинг жадаллиги ва кўламини аниқлаш муҳим иш. Айна вақтда иқтисодий даражаси бир хил бўлган ёки иқтисодиётидаги таркибий ўзгаришлар йўналишлари ўзгариши ўхшаш бўлган мамлакатлар гуруҳи бўйича тармоқлараро комплекслар ва айрим тармоқлар ишлаб чиқариши ва истеъмолнинг ривожланишидаги умумий қонуниятларни аниқлаш – бу барча аналитик материаллар истиқболни режалаштиришнинг муҳим замини ҳисобланади. Шу билан бирга таркибий ўзгаришлар йўналишлари ўзаро мувофиқлаштирилиши керак, чунки ривожланиш стратегиясига мувофиқ тармоқлараро комплекслар ва тармоқларни ривожлантириш уйғунлаштирилиши зарур.

Янги асрнинг дастлабки йилларидаги тараққиёт стратегияси, жамиятни янгилаш, барча соҳадаги ислохотларни янада чуқурлаштириш борасидаги фаолият 6 та устувор йўналиш воситасидан иборат.

Биринчи устувор йўналиш – аҳолини янада кучли ижтимоий ҳимоя қилиш, иккинчи устувор йўналиш – мамлакат сиёсий ва иқтисодий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада жадаллаштириш, учинчи устувор йўналиш – жамият маънавиятини янада юксалтириш, тўртинчи устувор йўналиш – кадрлар тайёрлаш, бешинчи устувор йўналиш – иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш, олтинчи устувор йўналиш – жамиятдаги барқарорлик,

тинчлик, миллатлар ва фуқаролараро тотувликни, сарҳадларимиз дахлсизлигини, мамлакатимиз ҳудудий яхлитлигини таъминлашдан иборат.

Шу устувор йўналишлардан бири иқтисодиётда, шу жумладан, саноатда ҳам таркибий ўзгаришларни амалга ошириш бўлиб, саноат бошқаруви тузилмасини яхшилашдан тортиб корхоналарни янгилаш ва техник жиҳатдан қайта жиҳозлашга, мамлакатнинг бой табиий ва минерал хомашё салоҳиятидан тўла, самарали фойдаланишга, экспортга мосланган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқарадиган қувватларни барпо этишга қаратилмоғи даркор.

Иқтисодиётни таркибий ўзгартириш жараёнида, айниқса, инвестиция дастурини амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада мамлакатда мўъжизавий ишлар қилинмоқда. Ўзбекистон мустақилликка еришганидан буён мамлакатга киритилган сармояларнинг ҳажми 8 млрд.АҚШ долларидан ошиб кетди.

Хорижий сармояларнинг аксарият қисми (95-96%) миллий иқтисодиётнинг реал ишлаб чиқариш соҳаларига, жумладан, 64 фоизи саноатга киритилмоқда. Инвестициялар асосида янгидан янги корхоналарнинг барча вилоятларда қурилаётганлиги нафақат ҳудудларнинг саноат тизимини, балки уларнинг қиёфасини ҳам тубдан ўзгартириб юбормоқда.

Республика иқтисодиётида, шу жумладан, саноатда таркибий ўзгаришларни таъминлаш натижасида давлатнинг қудратини янада орттириш, мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлаш, юртни обод этиш ва халқнинг фаровонлигини юқори даражага кўтариш мумкин бўлади.

Тармоқ тузилмаси дейилганда, унинг таркиби, тармоқлар ўртасидаги нисбатлар ва ўзаро боғлиқлик тушунилади. Тармоқ тузилмаси саноат тараққиёти даражасини белгилайди ҳамда унда юз берган ва юз берадиган ўзгаришларни акс эттиради.

Тармоқ тузилмасига биноан куйидаги жиҳатларни аниқлаш мумкин бўлади:

- ижтимоий меҳнат тақсимооти ва кооперациянинг даражасини;
- мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан мустақил эканлигини;

– саноат ва бутун миллий иқтисодиётнинг илмий-техника салоҳиятини;

– мамлакат ва унинг вилоятлари саноатининг ривожланиш даражасини;

– саноат тармоғининг “А” гуруҳи билан “Б” гуруҳи ўртасидаги ишлаб чиқариш алоқадорлигини;

– ижтимоий меҳнат унумдорлиги ёки ижтимоий-иқтисодий самарадорлигининг даражасини;

– меҳнаткашларнинг моддий фаровонлиги ва маданий даражаси ўсганлигини.

Саноат тармоқлари тузилмасини тавсифлаш учун айрим тармоқлар ўртасидаги маълум ишлаб чиқариш алоқадорлигини ифодаловчи миқдорий нисбатларни аниқлаб олиш керак. Бу муаммони ҳал этиш учун бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади. Улардан бири тармоқлар ўртасидаги нисбатларни ифодаласа, иккинчиси маълум давр ичидаги тузилмавий ўзгаришларни, учинчиси эса ишлаб чиқариш алоқаларини ифодалайди.

1.2. Саноат корхоналари фаолиятини ривожлантиришнинг ҳудудий муаммолари

Мамлакатимизнинг миллий маҳсулот ишлаб чиқариш соҳасидаги асосий тармоқларидан бири-саноатдир. Саноат ўзининг қўшимча қиймат яратиши, аҳоли эҳтиёжини қондиришдаги ўрни ва юқори даражага эга бўлган ишлаб чиқариш имкониятлари билан бошқа соҳа ва тармоқлардан ўз афзаллиги билан тубдан фарқ қилади. Саноат моддий ишлаб чиқаришнинг асосий ва етакчи тармоғи бўлиб, унинг ривожланиши миллий иқтисодиётнинг барқарор суръатлар билан ривожланишига олиб келади.

Мамлакатимиз саноат тармоқларини жадал ва барқарор ривожлантириш, уларнинг экспорт салоҳиятини ўстириш, ишлаб чиқариш корхоналарини техник ва технологик жиҳатдан қайта куроллантириш, ички бозорни миллий корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан таъминлаш, мавжуд ресурслардан

унумли фойдаланиш, фаол инвестиция сиёсатини амалга ошириш асосида саноатниг самарадорлиги ва рақобатбардошлигини янада оширишга эришиш мумкин.

Саноатни устувор даражада ривожлантириш дастурлари ва ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашга доир тармоқ дастурларининг изчил амалга оширилиши натижасида саноат таркибида юқори қўшимча қийматга эга бўлган, рақобатдош маҳсулотлар тайёрлаётган қайта ишлаш тармоқларининг ўрни тобора ортиб бормоқда. Бугунги кунда мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотларининг 78 фоиздан ортиғи айнан ана шу тармоқлар ҳиссасига тўғри келмоқда.

Маълумки, саноатдаги иқтисодий ўсиш меҳнат, капитал ва фан-техника тараққиёти каби омилларга бевосита боғлиқ. Иқтисодий ўсишнинг меҳнат ва капитал омилларига корреляцион боғлиқлик даражаси юқори ҳисобланади. Мамлакатимизда ўтган даврда саноат ишлаб чиқариши ҳажми, соҳага жалб қилинган инвестициялар ҳажми ва тармоқда банд бўлганлар сони ўзгариши натижасида таркибий силижишлар рўй берди.

Миллий саноат тараққиётидаги бундай ўзгариш пахта ва нодир металллар нархининг тушиши ва унга мос равишда ташқи савдо балансининг, хусусан, экспорт тушумларининг камайиши билан изоҳланади.

Миллий саноат ва унинг соҳалари иқтисодиётнинг динамик ўзгаришда бўлган ҳамда ишлаб чиқариш суръатлари жадал ошаётган тармоқлари ҳисобланади. Айниқса, саноатнинг қора металлургия, нефт ва нефт кимёси, машинасозлик, қурилиш материаллари, енгил ва озик-овқат соҳаларида ишлаб чиқариш ҳажми сўнгги йилларда тез ўсмоқда.

2018 йилда ишлаб чиқарадиган саноат корхоналари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми 175,4 трлн. сўмни ёки жами ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари ҳажмининг 76,6 % ни ташкил этди. Ишлаб чиқарадиган саноат таркибида юқори технологияли тармоғнинг улуши 1,6 % ни (2017 йил январ-декабр ойларида – 1,9 %), ўрта-юқори технологияли – 29,7 % (21,7 %), ўрта-қуйи

технологиялини – 29,8 % (27,0 %) ва қуйи технологиялини – 38,9 % (49,4 %) ташкил этди.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида тоғ-кон саноати ва очик конларни ишлашда йирик саноат корхоналари томонидан натура кўринишида айрим турдаги саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2018 йил	2017 йилга нисбатан, % да
Нефт	минг. т	746,4	91,8
Газ конденсати	минг. т	2143,6	109,9
Табий газ	млн. куб. м	59842,2	106,1
Кўмир	минг. т	4174,4	103,4
Шағал	минг. т	401,4	87,7
Чақик тош	минг. т	1191,1	119,8

Умуман олганда, саноат ишлаб чиқариш ҳажмининг йиллик кўшимча ўсиши суръати бу йилларда ўртача 7-8 фоиздан иборат бўлди. Иқтисодийetni модернизация килиш шароитида мамлакатимизда чуқур таркибий силжишлар ва иқтисодий ислохотлар амалга ошириляётган даврда саноат ишлаб чиқаришини янада жадалроқ ривожлантириш имкониятлари айниқса, енгил, ёқилги-энергетика, киме ва нефт кимёси, озик-овқат ҳамда машинасозлик соҳаларида мавжуд.

Республикамиз ҳудудларида саноат тармоқларини янада такомиллаштириш ва саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш учун, аввало, қуйидаги ишларни амалга ошириш зарур:

– мамлакатимизда мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасини ошириш;

– бугунги кунда тўхтаб турган ишлаб чиқариш қувватларини тиклаш;

– янги моддий-техника базасини барпо етиш;

– янги ташкил этиляётган корхоналар фаолияти учун қўлай шарт-шароитлар яратиш;

– саноат тармоғи ривожланишида кичик корхоналар сонини янада кўпайтириш ва уларни ташкил этиш чора-тадбирларини рағбатлантириш;

– импорт ўрнини босувчи тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтирилган маҳаллийлаштириш дастурини жадал суръатлар билан ривожлантириш.

Маълумки, вужудга келган ва ихтисослашган корхона саноат тармоғини яратмайди, чунки тармоқ турдош корхоналар гуруҳидан иборат. Лекин, ҳар қандай турдош корхоналар гуруҳи ҳам тармоқ ярата олмайди. Бунинг учун у ўзининг хусусиятига кўра мавжуд тармоқлардан фарқ қилиши ва аҳолин эҳтиёжлари нуктаи назаридан йирик масштаби ишлаб чиқаришга эга бўлиши керак.

Шундай қилиб, ихтисослашган корхоналарнинг гуруҳлари ва тармоқлари бир-биридан фарқланади. Шунга мувофиқ ҳолда, тармоқларнинг гуруҳлаш схемаси асосий саноат тармоқлари гуруҳи, ихтисослашган корхоналар гуруҳига ажратилади.

Саноат тармоқлари бир-биридан ишлаб чиқариш, техник-конструктив ва технологик жиҳатдан ўзига хослиги, ёқилғи, энергия ресурслари, хом ашё манбалари, ишчи кучи тўпланган ҳудудлар, тайёр маҳсулот истеъмол қилиш, жойларига нисбатан жойлашуви билан фарқланади. Бу эса тармоқларни оқилона мужассамлашувини ўта ошириб юборади. Биринчидан, алоҳида олинган тармоқ муайян ҳудуд комплекси таркибига фақат айрим корхоналари билан киради.

Иккинчидан, ҳамма тармоқлар ҳам ўз корхоналари билан бир вақтда ҳар бир минтақа ҳудудий ишлаб чиқариш комплекси фаолиятида иштирок етмайди. Учинчидан, бир тармоқ корхоналари ихтисослиги ва тузилмаси турлича бўлган туман комплексларида саноатнинг бошқа тармоқ корхоналари билан ўзига хос бирлашмалар ҳосил қилади. Саноат корхоналари тармоқлар ва ҳудудий аниқлаш мумкин. Бу фикрлар энг аввало тармоқларнинг ҳудудий ихтисослашуви таърифига тегишлидир.

Саноат тармоқларининг ихтисослашув ва маҳаллийлашув коэффициентлари бўйича А.Т.Хрушев қуйидагича аниқлади: ишлаб чиқариш комплекслари таркибида ҳудудий меҳнат тақсимооти ва

Ўзаро таъсир доирасидаги иштироки билан тавсифланади. Бунда тармоқлар орасидаги фарқлар ишлаб чиқаришнинг ривожланиш даражаси, миқёси ва самарадорлиги; маҳаллий, иқтисодий ва табиий шароит хусусиятларига мос келиш даражаси; меҳнат, моддий ва табиий ресурслардан фойдаланиш хусусияти; атрофидаги ишлаб чиқариш кучларига таъсири; саноатнинг бошқа тармоқлари ва хўжаликнинг бошқа бўғинлари билан алоқалари; саноат комплексларини шакллантириш қобилияти; ҳудудлараро тайёр маҳсулот, энергия, ёқилғи, хомашё алмашинувида иштирок этиш даражасига боғлиқ. Ҳудудда турли вазифаларни бажарувчи тармоқлар орасидаги боғлиқликни фақат сифат жиҳатидангина эмас, балки миқдор жиҳатидан ҳам

$$\text{ёки} \quad S_i^r = \frac{P_i^r}{P^r} \div \frac{P_i}{P} \qquad L_i^r = \frac{P_i^r}{P^r} \div \frac{P^r}{P}$$

Бу S_i^r ерда – p -район ($p=1, 2, 3, \dots, n$)даги i -тармоқ ($i=1, 2, 3, \dots, m$)нинг ихтисослашув коэффиценти; P^r – p -райондаги i -тармоқ ишлаб чиқариш ҳажми, P_p – p -райондаги жами саноат ишлаб чиқариш ҳажми, P_i – мамлакат бирор тармоғидаги ишлаб чиқариш ҳажми; P – мамлакатдаги жами саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми; L_i^r – p -райондаги i -тармоқнинг маҳаллийлашув коэффиценти.

Саноат ишлаб чиқаришини назарий жиҳатдан ўрганиш амалий тақлифлар ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Саноатда фан-техника тараққиётининг энг янги ихтиролари ва кашфиётлари, техника ва технологиялари яратилади. Республика иқтисодий салоҳияти, ишлаб чиқаришнинг техник, табиий, моддий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси кўп жиҳатдан саноат билан чамбарчас боғланган.

1.3. Саноат корхоналари иқтисодий фаоллиги ва ҳудудий рақобатбардошликни ошириш йўналишлари

Ҳудудларда ишлаб чиқариш корхоналари фаолият юритиши амалиётдан келиб чиқиб саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналари

иштирокида кластерларни шакллантиришнинг асосий шарт-шароитлари ва омиллари сифатида куйидагиларни келтириш мумкин: кластерда миллий ва жаҳон бозорларида рақобатбардош корхоналарнинг мавжудлиги; кластерни ривожлантириш учун худудда рақобат афзалликларининг мавжудлиги; кластер иштирокчиларининг ўзаро фаол муносабатда бўлиши учун географик жиҳатдан бир жойдалиги ва яқинлиги; кластерда иштирок этиш ҳисобига саноат корхоналари рақобатбардошлиги ва самарадорлигини оширувчи, кластерлаштиришни қўллаб-қувватловчи, қулай инвестицион муҳитни шакллантириш учун бир-бирини тўлдирувчи ёки ўзаро яқин алоқадор тармоқларнинг мавжудлиги; кластер иштирокчилари ўртасида ишлаб чиқариш технологик, логистик, савдо ва мулкчилик алоқаларининг мавжудлиги⁵.

Иқтисодиёт тармоқларида интеграциялашган корпоратив тузилмаларни хусусан саноат кластерларини шакллантиришда бир қанча таҳлил усуллари мажмуасидан фойдаланиш лозим. Уларни қўллаш орқали ўз ичига қатор ўзаро боғлиқ босқичларни олган саноат кластерини шакллантиришнинг услубиёти ишлаб чиқилди. Буларга куйидагилар кирди:

1. Саноат сиёсати ва саноат салоҳиятининг миқдорий таҳлили;
2. Саноатни кластерлаштиришнинг истиқболли йўналишларини баҳолаш;
3. Саноат кластерининг тузилмасини ва салоҳиятли иштирокчиларини шакллантириш;
4. Худудий интеграциялашган тузилмаларни шакллантириш лойиҳаларини молиявий таъминлашнинг «йўл харитаси»ни ишлаб чиқиш;
5. Интеграциялашган тузилмаларни ривожлантиришнинг истиқболли йўналишларини асослаш.

Биринчи босқичда худудларнинг саноат сиёсати ва саноат салоҳиятини миқдорий таҳлил этишда кластер ташаббускорлигини

⁵ Brunetto, Y & Farr-Wharton, R. Factors affecting the development of an industry cluster. 2 nd Annual Conference of the European Academy of Management (EURAM), Stockholm, Sweden, 9-11 May. 2002. p. 5.

ривожлантиришни қўллаб-қувватловчи омилларнинг ҳудудларда мавжудлигини аниқлаш тавсия этилади. Бунда ҳудудларда саноат тармоқларининг муайян бир турига ихтисослашув даражаси ва саноат ишлаб чиқариши учун зарур хомашё ресурсларининг мавжудлиги каби омиллар муҳим ўрин тутади.

Миллий иқтисодиётнинг саноат тармоқларида интеграциялашган корпоратив тузилмаларни шакллантиришда ҳудудларнинг иқтисодий фаолият турлари бўйича саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришга ихтисослашув ҳолатини ўрганиш муҳим ҳисобланади.

Мамлакатимизда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг таркиби ўз ичига тоғ-кон саноати ва очиқ конларни ишлаш, қайта ишлаб чиқариш саноати, электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондициялаш, сув билан таъминлаш, канализация тизими, чиқиндиларни йиғиш ва утилизация қилиш каби иқтисодий фаолият турларини қамраб олган. Алоҳида иқтисодий фаолият турлари бўйича саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмида юқори улушни қайта ишлаб чиқариш саноати эгаллаган бўлиб унинг улуши ортган.

Саноат тармоқларида интеграциялашган тузилмаларни шакллантиришда ишлаб чиқаришнинг ҳудудий жиҳатдан ихтисослашувини баҳолаш ва шу асосда ҳудудларда интеграциялашган тузилмаларни шакллантириш имкониятларини аниқлаш мумкин. Мамлакатимизда иқтисодий фаолият турлари бўйича саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмида юқори улушни қайта ишлаб чиқариш саноати эгаллаганлиги туфайли мазкур тармоқ таркибига кирувчи соҳаларнинг ҳудудий жиҳатдан ихтисослашувини баҳолаш мақсадга мувофиқ.

Фикримизча, мамлакатимиз ҳудудларининг саноат ишлаб чиқариши ихтисослашувидан келиб чиққан ҳолда ихтисослашув даражаси юқори бўлган айрим ҳудудлардаги саноат корхоналари иштирокида интеграциялашган корпоратив тузилмаларни шакллантириш мақсадга мувофиқдир.

Ҳудудий интеграциялашган корпоратив тузилмаларни озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳамда тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш каби саноат тармоқларида шакллантириш имконияти

ва салоҳияти юқори деб ҳисоблаймиз. Чунки, мазкур саноат тармоқларида ишлаб чиқариш учун зарур бўлган хомашё ресурслари деярли барча ҳудудларда мавжуд бўлиб ҳудудларда ушбу саноат тармоқларида фаолият кўрсатувчи замонавий интеграциялашган тузилмаларни босқичма-босқич шакллантириб бориш мақсадга мувофиқ.

Саноат тармоқларида ташкил этиладиган интеграциялашган корпоратив тузилмалар ишлаб чиқариш жараёнининг барча босқичларини, жумладан хомашё етиштиришдан тортиб юқори қўшилган қийматга эга тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш жараёнигача бўлган технологик занжирни ўз ичига қамраб олиши лозим. Иккинчи босқич саноатни кластерлаштиришнинг истиқболли йўналишларини баҳолаш бўлиб саноат кластерини шакллантириш учун иқтисодий фаолиятнинг истиқболли турларини танлашга асосланади.

Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш, ярим тайёр ва тайёр озиқ-овқат ҳамда қадоклаш маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича энг замонавий юқори технологик асбоб-ускуналар билан жиҳозланган янги қайта ишлаш корхоналарини куриш, мавжудларини реконструкция ва модернизация қилиш бўйича инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш муҳим йўналишлардан бири сифатида қайд этилган. Ушбу йўналишда қишлоқ хўжалиги корхоналари иштирокида интеграциялашган тузилмаларни, жумладан саноат кластерларини шакллантириш муҳим ўрин тутди.

Тўртинчи босқич ҳудудий интеграциялашган тузилмаларни шакллантириш лойиҳаларини молиявий таъминлашнинг «йўл харитаси»ни ишлаб чиқишни тақозо этади. Мамлакатимиз ҳудудларида интеграциялашган молия-саноат тузилмаларини шакллантириш лойиҳаларини бенчмаркинг технологияларини қўллаш орқали молиявий таъминлашнинг «йўл харитаси» ишлаб чиқиш ҳамда лойиҳаларни молиялаштириш блокинни ташкил этиш тартиби аниқлаш муҳим ҳисобланади.

Худудий жиҳатдан интеграциялашган молия-саноат тузилмаларини шакллантиришни молиявий таъминлаш учун қуйидаги «йўл харитаси»дан фойдаланиш тавсия этилади:

- 1) «интеграциялашган тузилманинг инвестицион жозибadorлигини таъминлаш»;
- 2) «ишлаб чиқариш – илмий тадқиқот – инновацион ривожланиш» жараёнини ташкил этиш»;
- 3) «қўшилган қиймат занжирини яратиш», рақобатлашув жараёнига кириш»;
- 4) «тузилмага бирбирига яқин ва хизмат кўрсатувчи тармоқларни жалб этишни қўллабқувватлаш, бизнес-ауцорсингдан фойдаланиш»;
- 5) «молия ва саноат капитали интеграциясини таъминлаш»;
- 6) «рақобатлашув даражасини ошириш»;
- 7) «ягона худудий инфратузилмавий мажмуани ташкил этиш»;
- 8) «тузилма иштирокчилари фаолиятини барқарорлаштиришга қаратилган истиқболли лойиҳаларни амалга ошириш»;
- 9) «саноат ишлаб чиқаришини замонавий технологиялар билан таъминлаш тизимини ташкил этиш».

Интеграциялашган тузилма таркибига кирувчи корхоналар фаолиятини мувофиқлаштирувчи асосий яъни бошқарувчи компания фаолиятида қуйидаги йўналишларга алоҳида эътибор бериш лозим деб ҳисоблаймиз:

– стратегик ривожланиш ва маркетинг фаолиятини ташкил этиш, ички ва ташқи бозорлардаги талабни ўрганиш асосида корпоратив тузилма таркибига кирувчи корхоналарда ишлаб чиқариш бўйича буюртмалар портфелини шакллантириш;

– ишлаб чиқаришга инновацияларни татбиқ этиш ва истиқболли лойиҳаларга инвестицияларни жалб этиш;

– тузилма таркибига кирувчи корхоналарда янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича лойиҳаларни шакллантириш ва уларнинг техник-иқтисодий асосларини тайёрлаш;

– фаолият натижаларини иқтисодий таҳлил этиш ва истиқболни прогнозлаштириш;

– корпоратив тузилма фаолиятини ривожлантиришнинг

истиқболдаги стратегиясини ва унинг асосий йўналишларини ишлаб чиқиш;

– тузилма доирасида ягона илмий-техникавий ва инвестициявий сиёсатни шакллантириш ва бошқалар.

Бешинчи босқичда кластерни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари асосланиши лозим. Ушбу босқичда кластерни ривожлантиришнинг турли вариантлари кўриб чиқилади ва уни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари танланади. Фикримизча, кластерни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари барқарор ҳудудий ривожланиш шароитларини таъминлашда корхоналарда яратиладиган қўшилган қийматни доимий оширишга қаратилиши лозим. Саноат кластерлари фаолиятининг самарадорлиги кластер иштирокчилари фаолиятини мувофиқлаштириш ва ўзаро алоқалар механизмини самарали ташкил этишга боғлиқ бўлади.

Ҳудудларда кластерлаштириш жараёнини кенгайтириш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

– саноат тармоқларида кластерли ривожланиш фаолиятини тартибга солувчи меъёрий-ҳуқуқий асосларни шакллантириш;

– кластерларни ташкил этиш учун зарурий шароитларни яратиш;

– янги рақобат афзалликларини шакллантириш ва иқтисодий ўсишни таъминлашга қобилиятли саноат кластерларини ташкил этиш;

– кластерлар фаолиятининг барча босқичларида инновацион муҳитни шакллантириш.

Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда эришилган ижобий силжишларга қарамасдан, уларни комплекс ва мувозанатли ривожлантириш, саноат ва хизматлар соҳасининг жадал ривожланишини таъминлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш ва шу асосда юқори сифатли рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш, аҳолининг, айниқса ҳудудларда яшовчиларнинг ҳаёт даражаси ва сифатини изчил ошириб бориш билан боғлиқ тизимли муаммолар мавжуддир.

Айнан шунинг учун, ҳудудларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш негизида тайёр маҳсулотлар ишлаб

чиқарувчи ўз ичига технологик алоқадор корхоналарни қамраб олган интеграциялашган тузилмаларни шакллантириш ва улар фаолиятини ривожлантириш долзарб масалалардан биридир.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, миллий иқтисодиёт барқарорлигини ва саноат тармоқлари рақобатбардошлигини оширишнинг истиқболли йўлларида бири сифатида саноат тармоқларида интеграциялашган корпоратив тузилмаларни шакллантириш намоён бўлади. Интеграциялашган корпоратив тузилмаларни ишлаб чиқаришнинг технологик даври ўзаро алоқадор бўлган корхоналарнинг интеграцияси орқали шакллантириш мақсадга мувофиқдир.

2-БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАР, ТЕХНОПАРК ВА КИЧИК САНОАТ ЗОНАЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ҲОЛАТИ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

2.1. Эркин иқтисодий зоналар, технопарклар ва кичик саноат зоналари моҳияти ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Саноатни самарали ривожлантириш йўналишларидан бири эркин иқтисодий зона, кичик саноат зоналари (КСЗ) ва технопарклар ҳисобланади. КСЗ давлат мулки объектларининг фойдаланилмаётган майдонлари, зарар кўриб ишлаётган, иқтисодий ночор ва паст рентабелли корхоналарнинг ишлатилмаётган ҳудудлари негизида яратилмоқда. КСЗлар давлат томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни реал қўллаб-қувватлаш ва уларни ривожлантиришни янги юқори босқичга кўтаришда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлигининг маълумотларига кўра, республикаимизнинг барча ҳудудларида, 2020 йил 1 январ ҳолатига кўра, 150 та КСЗ ташкил этилган бўлиб, уларнинг ҳудудида ҳар йили жами 1,7 триллион сўмдан ортиқ қийматдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмига эга бўлган 1 691 та кичик корхона фаолият юритади ва 27 мингдан зиёд иш ўринлари яратилди.

Кичик саноат зоналари тушунчаси ва ундан амалиётда фойдаланиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 31 декабрдаги “Кичик саноат зоналарини барпо этиш ва уларнинг фаолиятини ташкил қилиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 378-сонли қарори қабул қилингандан кейин пайдо бўлди. Ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 9 мартдаги “Кичик саноат зоналари тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 134-сонли қарорига мувофиқ юқорида келтириб ўтилган 2014 йил 31 декабрдаги 378-сонли қарор ўз кучини йўқотган ва атамага шарҳ ҳамда низом янги тахрирда қабул қилинган.

Ҳозирча КСЗлар тўғрисида дарслик ёки монографиялар жуда кам. Интернет сайтларида жуда кўп мақолалар эълон қилинган бўлса-да, уларнинг деярли кўпчилиги оммабоп характерга эга бўлиб, уларда

КСЗларни барпо этиш ва ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий асослари назарий жиҳатдан ўрганилмаган. Шу сабабли, ҳозирги кунда, КСЗнинг таърифи ҳам аниқ берилмаган десак, тўғри бўлади.

Кичик саноат зоналарини барпо этиш ва уларнинг фаолиятини ташкил қилиш тартиби тўғрисидаги низомда КСЗга таъриф сифатида қуйидагилар келтирилган: зарар кўриб ишлаётган, иқтисодий ночор ва паст рентабелли ташкилотларнинг фойдаланилмаётган, муҳандислик коммуникациялари ўтказилган ва зарур инфратузилмага эга алоҳида ҳудуд. Яна бир жойда КСЗ – иқтисодий ва индустриал ривожланиш бўлиб, маҳаллий ва халқаро бозорда рақобатбардошликни ошириш, аҳолининг бандлигини таъминлаш, уни сифатли товар ва хизматлар билан таъминлашга ўз ҳиссасини қўшади деб ёзилган⁶.

Биринчи таъриф кўпроқ амалиётга яқинлаштирилган бўлиб, унда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини танлов асосида жойлаштириш эътиборга олинмаган. Маълумки, КСЗлар ҳудуди давлат мулки ҳисобланади ва у кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига ижарага берилади. Бундай ўзгармас ўзига хос хусусиятлар таърифда ўз ифодасини топиши керак деб ўйлаймиз.

Иккинчи таърифда КСЗнинг асосий вазифалари кўрсатиб ўтилган, холос. КСЗга таъриф беришдан олдин хорижий давлатларда кенг тарқалган ва саноат ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишнинг самарали шакллари бўлган “Саноат зонаси”, “Индустриал зона”, “Индустриал парк”, “Саноат комплекси” ва кластер таърифларини ўрганамиз.

Индустриал парк деганда, алоҳида ишлаб чиқариш комплекси бўлиб, ягона ривожланиш концепцияси ва инфратузулмасига эга йўналиш бўйича хизмат кўрсатиш ва самарали ишлаб чиқаришни бошқарув компанияси томонидан таъминланувчи, фаолияти давлат томонидан кафолатланувчи ва имтиёз олиш имкониятига эга минтақа иқтисодиётининг ҳудудий таркиби элементи тушунилади. Индустриал паркнинг асосий базис элементлари саноат ишлаб

⁶ <https://www.google.com/search>

чиқаришига мўлжалланган ер майдони мавжудлиги, бошқарув компанияси ва инфратузулманинг (муҳандислик, транспорт, молия ва ижтимоий) мавжудлиги, махсус иктисодий шароитлар, ягона ривожланиш концепцияси, ресурслар ва сотиш бозорларига чиқиш имкониятлари мавжудлиги ҳисобланади.

Саноат зонасининг индустриал паркдан фарқи шундаки, бу ерда илгари саноат ва бошқа ёрдамчи ишлаб чиқариш корхоналари фаолият юритган, кейинчалик қисман ёки бутунлай фаолиятини тўхтатган, лекин ер майдони, ишлаб чиқариш бинолари ва маълум даражада инфратузилма элементлари сақланиб қолган. Бундай ҳудудларда ишлаб чиқариш зоналарини ташкил этиш кўзда тутилган.

Саноат зоналарининг устунликларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- кичик корхоналарнинг мослашувчанлиги, ташқи муҳитга мослашиши ҳамда уларнинг қўллаб-қувватланиши саноат зонасининг барқарор фаолиятини таъминлайди;

- инфратузилма, мутахассисларни тайёрлаш, хомашё материалларини сотиб олиш, махсус деталлар, оралик маҳсулотлар, ускуналарни олиш ва бизнесга хизмат кўрсатиш соҳасидаги харажатларнинг пастлиги;

- ижтимоий инфратузилма объектларидан фойдаланиш имкониятлари;

- ихтисослашув ва кооперацияни кучайтириш ҳисобидан ишлаб чиқариш соҳасида миқёс самарасига эришиш.

Масалан, маълумки фирмада фойдаланилмайдиган ускуна бошқа фирма учун фойда олиш манбаи бўлиб хизмат қилиши мумкин ёки маълум фирма ускунани сотиш орқали ўз молиявий ҳолатини яхшилаб олиши мумкин. Саноат зонасида жойлашган персонални тайёрлаш агентлигидан ишчи ёллаш очик меҳнат бозоридан ёллашга нисбатан арзон тушади.

Моддий ресурслар, керакли хомашё ва компонентларнинг маҳаллий таъминотчилардан сотиб олинishi, транспорт ва омборхона харажатларини тежашга олиб келади.

Бундай саноат зоналарининг асосий камчиликлари: зона фирмалари илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишланмалари молия соҳасида йирик фирмалар билан рақобатлаша олмайди. Чунки кичик ва ўрта фирмаларнинг даромадлари катта бўлмаганлиги сабабли илмий тадқиқотларга инвестиция киритиш чекланган.

Индустриал паркларни кластер асосида ривожлантиришга ҳам муҳим эътибор берилмоқда. Илмий адабиётларда кластерни шакллантириш ва ривожлантириш муаммоларига жуда кўп ёндашувлар мавжуд. М.Портернинг фикрича, кластернинг вужудга келиши кўп ҳолларда хомашё ресурсларини олиш имконияти бўлган жойлар билан боғлиқ бўлади, муҳим технологик инновациялардан фойдаланувчи фирма ва тадбиркорларнинг маълум бир жойда тўпланиши сабаб бўлиши мумкин. Йирик корхоналар кластернинг ядроси ҳисобланади. Шу ядро атрофида кейинчалик махсус таъминотчилар, хизмат кўрсатувчи ташкилотлар барпо этилади. Кейинчалик кластерда таълим муассасалари, кластерга хизмат кўрсатувчи корхоналар пайдо бўлди. Кластерни шакллантириш бўйича халқаро тажрибага кўра, (масалан, Хитойнинг автомобиль кластерини яратиш тажрибаси), бошида бир ёки бир неча йирик корхонадан иборат саноат зонаси ташкил этилади. Бу эса маълум даражада инфратузилма элементлари ва бошқа ёрдамчи ишлаб чиқаришлар барпо этилишига сабаб бўлади.

Кластерни яратишда энг муҳим масалалардан бири юқори малакали мутахассис кадрларни жалб этиш орқали кадрлар салоҳиятини ривожлантириш, у маҳсулот ишлаб чиқаришнинг, маҳсулот ишлаб чиқаришдан тортиб, то уни бозорда сотишгача тўлиқ даврини йўлга қўйиши керак.

Кластерни шакллантириш табиий ҳолатда юз беради, бунинг учун, яъни кластернинг шаклланиши учун давлат яхши шароит яратиши лозим. Кластернинг устун томонлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

- трансакцион харажатларни камайтиришга олиб келади (ресурсларни бирлаштириш натижасида);

- синергия самараси вужудга келади (кластер қатнашчилар ўртасида кооперацияни вужудга келиши асосида);

- инновацияларни ривожлантириш ва уларни ишлаб чиқаришга жорий этиш тезлашади.

Кластерларнинг салбий томонларини ифодалайдиган бўлсак:

- ихтисослашув маҳсулот сифатини ошириш билан бирга кластерни заифлаштириши (маҳсулотга талабнинг камайиши) ҳам мумкин;

- тизимнинг ўзи билан ўзи бўлиб қолиш самараси (эффект замкнутости) пайдо бўлиши мумкин;

- ортиқча таъминланганлик (синдром самодостаточности) синдромининг пайдо бўлиш эҳтимоли мавжудлиги ишлаб чиқариш ҳажми пасайишига олиб келади.

М.Портернинг фикрича кластер аниқ бирор соҳада ўзаро боғлиқ корхоналар ва йўлдош институтлар гуруҳи бўлиб, географик нуқтан назардан ўзаро яқин жойлашган, улар умумий иш ва ўзаро ўриндошлик орқали ўзаро боғланган. Кластер – тадбиркорлик таркибининг тармоқ, ҳудуд бўйича ихтиёрий бирлашуви бўлиб, улар ўз маҳсулоти, хизмати рақобатбардошлигини ошириш ва минтақа иқтисодиёти ривожланишига таъсир кўрсатиш учун илмий ташкилотлар ва маҳаллий ҳокимият органлари билан яқиндан ҳамкорлик қилади.

КСЗлар асосан шаҳарларда жойлашишини эътиборга олсак, уларни хомашё билан таъминлаш, ишлаб чиқаришни атроф-муҳитга таъсири, КСЗларни транспорт омили ва бошқа омилларни ҳисобга олганда, шаҳар ҳудудида кўп турдаги ишлаб чиқариш объектларини КСЗда жойлаштириш маълум қийинчиликларга олиб келиши мумкин.

КСЗларнинг жойлашувига қараб (шаҳар ўртасида ёки шаҳар четида), уларнинг қайси маҳсулотни ишлаб чиқаришга ихтисослашувига қараб ишни ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлади. Масалан, озиқ-овқат маҳсулотлари, тикув цехлари ва экологияга салбий таъсир кўрсатмайдиган ишлаб чиқаришни шаҳар ичидаги КСЗларда жойлаштиришни мақсадга мувофиқ.

Химия соҳасига қарашли, қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи корхоналарни, яъни атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатувчи ишлаб чиқариш шаҳар четидаги КСЗларга жойлаштирилса, ўринли бўлади. Ҳар бир КСЗни ташкил этишда унинг жойлашувига, ишлаб чиқариш турига қараб хомашё билан таъминлаш, тайёр маҳсулотни сақлаш, транспортировка қилиш, ишлаб чиқаришнинг атроф-муҳитга таъсири эътиборга олинishi КСЗ ихтисослигини танлашда муҳим ўрин тутати. Масалан, транспорт хизматининг ҳажми ошиб кетиши шаҳарда автомобиль тирбандлиги, ҳаво ифлосланишининг ошишига олиб келади.

Яна бир муҳим жиҳат, КСЗларни кластер асосида ташкил этишда давлатнинг кластер сиёсати бўлиши керак. Биринчи, қайси саноат тармоғи кластер ядросини ташкил этиши аниқланади, кейин оралиқ маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи корхоналар танланади. Хомашё етказиб берувчилар, инфратузулма объектлари кетма-кет ишга туширилиши кластернинг табиий шаклланиши ва барқарор ишлашини таъминлайди.

Шуни айтиш керакки, барча давлатлар учун кластерни барпо этишнинг ягона унификациялашган механизми мавжуд эмас. Демак, ҳар бир ҳудуд учун кластерни барпо этиш бўйича асосланган дастур ишлаб чиқиш зарур.

Ўзбекистон шароитида КСЗларда кластерни ташкил этиш босқичларини келтирамиз:

Давлатнинг КСЗни стратегик ривожлантириш режасини ишлаб чиқиш, яъни ишлаб чиқариладиган якуний маҳсулот турини аниқлаш (кластер ядросини аниқлаш).

Якуний маҳсулот ишлаб чиқарувчи асосий корхоналарни ва оралиқ маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарни аниқлаш.

Аутсорсинг бўйича ишларни қабул қиладиган кичик бизнес таркиби ва ишлар турини аниқлаш.

Ҳудудда ташкил этиладиган инфратузулма объектларини аниқлаш.

Кластерни ривожлантириш марказини тузиш (инновацион инфратузилма ёки илмий тадқиқот институти ёки университет билан алоқа ўрнатиш).

Кластернинг шаклланиши учун давлат томонидан керакли шарт-шароитлар яратилиши муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

КБХТ субъектларининг танлов асосида КСЗга жойлаштириш, биринчидан, давлатнинг саноат сиёсатини амалга ошириш имконини яратади; иккинчидан, КСЗнинг ижтимоий ва иқтисодий самарадорлигини оширади. Учинчидан, ҳудуднинг хомашё, меҳнат ва молия ресурслари ишлаб чиқариш жараёнига жалб этилади; тўртинчидан, ҳудуддаги корхоналар ўртасида кооперацион алоқалар кучаяди ва бу ўз навбатида, синергетик самарага олиб келади.

2.2. Ўзбекистон Республикасида кичик саноат зоналарининг ҳозирги ҳолати ва ривожланиш кўрсаткичлари таҳлили

Кичик саноат зоналарининг барпо этилиши Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 31 декабрдаги 2014 йилдаги, 378-сонли қарори билан тасдиқланган “Кичик саноат зоналарини барпо этиш ва уларнинг фаолиятини ташкил қилиш тартиби тўғрисида”ги Низом қабул қилингандан кейин бошланди. Кичик саноат зоналари Президент қарори ёки Вазирлар Маҳкамасининг қарорига кўра барпо этилади. 2020 йил бугунги кун ҳолатига кўра республикада жами 82 та кичик саноат зоналари фаолият юритмоқда (2-жадвал). Уларнинг умумий майдони 1243,4 гектарни ташкил этади. Амалга оширилган лойиҳалар сони – 987 та, умумий қиймати 2248,9 млрд сўм. Хорижий инвестиция фақат Тошкент шаҳрига тўғри келади ва у 13,35 млн АҚШ долларига тенг. Яратилган иш ўринлари 38283 та. Энг кўп кичик саноат зоналари Тошкент вилоятига – 17 та, ва Самарқанд вилоятига – 14 та тўғри келади. Энг кам кичик саноат зоналари: Андижон ва Сирдарё вилоятларида – 3 тадан, Фарғона вилоятида – 4 та, Жиззах ва Хоразм вилоятларида – 5 тадан кичик саноат зоналари ўз фаолиятини бошлаган. Бухоро, Наманган ва Навоий вилоятларида кичик саноат зоналарини барпо этиш жараёнлари давом этмоқда.

Худудлар бўйича ажратилган умумий ер майдонлари ҳам турлича. Энг кўп ер майдони Сирдарё вилоятига (546,5 гектар), Қорақалпоғистон Республикаси (205,7 гектар) ва Тошкент вилоятига (104,9 гектар) тўғри келади. Энг кам ер майдони Андижон вилоятига (17,4 га), Фарғона (17,8 га) ва Хоразм (15,6 га) вилоятларига тўғри келади. Ўртача ҳар бир кичик саноат зонасига тўғри келувчи умумий ер майдонини ўргансак, бу кўрсаткич республика бўйича 15,2 гектарга тенг. Ушбу кўрсаткич Қорақалпоғистон Республикасида 29,4 гектарни ташкил қилади, Сирдарё вилоятида – 5,2 гектар ва Хоразм вилоятида 3.2 гектарни ташкил этади.

Амалга оширилган лойиҳалар бўйича ўргансак, энг кўп лойиҳа Тошкент шаҳрига тўғри келади (656 та лойиҳа), ва Андижон вилоятига (38 лойиҳа). Яратилган иш ўринлари бўйича ҳам Тошкент шаҳри етакчи ўринни эгаллайди (15897 та).

2-жадвал

Худудлар кесимида кичик саноат зоналари ҳолати тўғрисида (2019 йил ҳолатига)

Худудлар	Асос: Президент қарори, Вазирлар Маъмуриятининг қарори	Фабрикат юртаётган кискак саноат зоналари сон	Умумий майдон га	Амалга оширилган лойиҳалар			Яратилган иш ўринлари сон
				Сони	Умумий ҳийвати		
					Млрд. сўм	Млн. доллар	
Қорақалпоғистон Республикаси	ПҚ-2803, 28.02.2017; ПҚ-3588, 06.03.2018.	7	205,7	8	8,7	-	154
Андижон	ВМҚ-588, 04.08.2017	3	17,4	38	83,4	8,3	10221
Жиззах	ВМҚ-352, 05.06.2017; ВМҚ-897, 08.11.2017	5	33,6	41	295,7	29,5	1716
Қашқадарё	ПҚ-5536, 29.03.2018	7	29,8	-	-	-	-
Самарқанд	ПҚ-3607, 16.03.2018	14	53,1	-	-	-	-
Сурхондарё	ПҚ-3636, 29.03.2018	9	55,1	-	-	-	-
Сирдарё	ПҚ-2860, 30.03.2017, ВМҚ-589, 04.08.2017	3	546,5	79	483,7	36,3	3058
Тошкент	ПҚ-3194, 10.08.2017	17	104,9	116	439,8	45,8	4710
Фарғона	ВМҚ-672, 25.08.2017	4	17,8	49	114,9	-	2527
Хоразм	ПҚ-3513, 06.02.2018	5	15,6	-	-	-	-
Тошкент шаҳри	ПҚ-2973, 18.05.2017, Тошкент шаҳар ҳокими қарори № 1161.29.12.2016	8	163,9	656	822,7	13,35	15897
Жами		82	1243,4	987	2248,9	133,25	38283

Манба: Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги маълумотлари асосида тузилган

АҚШ долларида киритилган инвестициялар, асосан Тошкент вилоятига (45,8 млн. доллар), Сирдарё вилоятига (36,3 млн. доллар), Жиззах (29,5 млн. доллар), Андижон (8,3 млн. доллар), вилоятларига ва Тошкент шаҳрига (13,35 млн. доллар) тўғри келмоқда. Хорижий инвестициялар саноати ривожланган ёки ривожланаётган ҳудудларга тўғри келмоқда.

Энг кўп иш ўринларининг яратилиши Тошкент шаҳрига – 15897 та, Тошкент вилоятига – 4710 та, Сирдарё вилоятига – 3058 та, Фарғона – 2527 та ва Жиззах – 1716 та вилоятларига тўғри келмоқда. Жадвалга кўра, ҳудудлар кесимида лойиҳаларнинг юқори қийматига, юқори яратилган иш ўринлари тўғри келади.

2020 йил 1 июнь ҳолати бўйича ташкил этилган кичик саноат зоналарининг ҳолатини ўргансак, (3-жадвал) кичик саноат зоналари сони 7 тага ошган, 4та Навоий вилоятида ва 2 та Хоразм вилоятида ташкил этилган. Кичик саноат зоналарининг шаҳар ва туман ҳудудларида жойлашувини ўргансак, 31 та шаҳар ҳудудида, 56 та туман ҳудудига тўғри келади. Жами ажратилган ер майдони 1305,25 га тенг бўлиб, шундан бино, иншоотлар 136,39 гектарни ташкил этади.

Республика бўйича ўртача бир кичик саноат зонасига 14,7 га тўғри келмоқда. Агар лойиҳалар сонини кичик саноат зоналарининг умумий ер майдонига бўлсак, кичик саноат зонаси ҳудудининг резидентлар билан тўлдирилганлик даражаси кўрсаткичини олиш мумкин. Ушбу кўрсаткич республика бўйича 0,88 га тенг. Яъни республика бўйича кичик саноат зонасининг ҳар бир гектар ер майдонига, ўртача, 1 та лойиҳа тўғри келмоқда. Бу кўрсаткич Тошкент шаҳрида 5 га тенг, Андижон вилоятида – 1,8, Жиззах вилоятида – 1,3, Самарқанд вилоятида – 0,7, Тошкент вилоятида – 1, Сирдарё вилоятида – 0,004, Қорақалпоғистон Республикасида – 0,5.

Кичик саноат зоналари ҳудудининг резидентлар билан тўлдирилганлик даражаси бўйича ҳудудлар кесимида, Тошкент шаҳри етакчи ҳисобланади. Тошкент шаҳрида жойлашган кичик саноат зоналарининг ҳар бир гектарига 5 тадан лойиҳа тўғри келади. Энг паст кўрсаткич Сирдарё вилоятига 0,004 ва Қорақалпоғистон

Республикасига – 0,5 тўғри келади, демак бу ҳудудларда КБХТ субъектларини кўшимча жойлаштириш мумкин.

Республикада барча 1144 лойиҳани амамлга ошириш учун миллий валютада 2594,9 млрд. сўм, АҚШ долларида 84,15 млн. доллар инвестиция киритилган. Кичик саноат зоналарига хорижий валютада инвестиция киритишда Самарқанд вилояти (22,78 млн. долл.), Сурхондарё (20,08 млн. долл.), Жиззах (16,9 млн долл.) вилоятлари ва Тошкент шаҳри (14,45 млн. долл.) етакчи ўринда бормоқда.

Тошкент шаҳрида ва умуман шаҳарда жойлашган кичик саноат зоналари бир қатор ижтимоий имтиёзларга эга. Хусусан, кичик саноат зоналари ишчилари шаҳар транспорти, супермаркет, мактаб, боғча, медицина хизмати ва бозор инфратузилма турларидан фойдаланиши имкониятига эга. Тошкент шаҳрида барпо этиладиган кичик саноат зоналари энг муҳим, етакчи зоналар сифатида ўрганилиши мақсадга мувофиқ. Тошкент шаҳридаги кичик саноат зоналарини инновацион, юқори технологияга асосланган рақобатбардош, илмсигимли ва экспортбоп маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи зоналарга айланиши учун барча шароитлар бор.

Худди шундай, юқори ишлаб чиқариш ва саноат салоҳиятига эга ҳудудларга Тошкент вилоятининг шаҳарлари, Самарқанд шаҳри, Навоий, Андижон ва Фарғона шаҳарларини киритиш мумкин. Бу шаҳарларда барпо этиладиган кичик саноат зоналарига ҳам рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш, фойдаланиладиган технология ва ускуналарга қўйиладиган талабларни кучайтириш мумкин.

Кичик саноат зоналари ҳудудлар бўйича, шаҳар, шаҳар четида ва туманларда жойлашувига кўра фарқланса, тўғри бўларди. Ҳудудлар иқтисодий салоҳияти, саноат салоҳияти илмий-тадқиқот ва олий таълим муассасалари сони, ресурслари, иқлим ва бошқа шароитлари билан ўзаро фарқ қилади. Ҳудудларнинг иқтисодий салоҳиятини ҳудудий ялпи маҳсулот билдирса, саноат салоҳиятини ҳудудда ишлаб чиқарилган саноат маҳсулоти ифодалайди.

2018-2019 йилларда республикада ташкил этилган кичик саноат зоналари тўғрисида маълумот

Кўрсаткичлар	Кичик саноат зоналари сон	Шумдан		Ер майдони гектар	Шумдан	Лойиҳалар сон	Қирғатилган инвестициялар	
		Шаҳарда	Туманда				Млрд. сўм	Млн. доллар
Қорғалпоғистон Республикаси	7	-	7	199,88	6,80	97	265,83	
Андижон	3	2	1	21,50	7,20	38	83,38	3,19
Жиззах	5	-	5	33,60	-	43	473,54	16,90
Қашқадарё	7	2	5	29,80	2,10	-	-	-
Навоий	4	2	2	38,20	0,69	-	-	-
Самарқанд	14	2	12	53,10	3,10	38	-	22,78
Сирдарё	3	2	1	546,50	1,50	2	-	6,75
Сурхондарё	9	1	8	55,10	6,90	65	-	20,08
Тошкент	17	2	13	104,87	15,40	104	726,4	-
Фарғона	5	3	2	36,30	3,80	49	114,87	-
Хоразм	7	7	-	22,50	4,10	53	62,08	-
Тошкент ш	8	8	-	163,90	84,80	655	868,75	14,45
Республика бўйича	89	31	56	1305,25	136,39	1144	2594,9	84,15

Манба: Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий тараққиёт ва қамбағаллиғини қисқартириш вазирлиги маълумотлари асосида.

КЗСлар зарар кўриб ишлаётган ташкилотларнинг фойдаланилмаётган бўш ишлаб чиқариш майдонларида барпо этилиши назарда тутилган. КЗСлар географик жиҳатдан аниқ бир ҳудудда жойлашади. Ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолати, уларнинг ривожланганлик даражаси КЗСларнинг тури, таркиби ва саноат ишлаб чиқариш йўналишларини белгилашда муҳим ўрин тутади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудларининг ривожланиш даражаси ўзаро кескин фарқ қилади, шу сабабли минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатидан келиб чиқиб, КЗСларнинг тури ва йўналишини танлаган ҳолда барпо этиш мақсадга мувофиқдир.

4-жавдал

Республикада саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми

	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ўзбекистон Республикаси	84011,6	97598,2	111869,4	148816,0	235340,7	297815,5
Қорақалпоғистон Республикаси	1717,2	2387,6	4265,7	6773,3	10911,9	11569,9
Андижон	10463,2	9744,6	7965,7	13269,8	27454,7	31168,2
Бухоро	3972,6	5143,9	5569,6	6422,3	8601,2	13241,8
Жиззах	1195,8	1474,5	2001,2	2548,8	3581,8	4293,1
Қашқадарё	7194,7	8721,9	9632,2	10945,9	14529,5	18524,2
Навоний	8238,9	9286,9	10657,9	13072,9	22892,4	40298,1
Наманган	2315,2	2861,8	3475,7	4615,5	6586,6	7975,9
Самарқанд	4966,4	6095,5	7446,0	9242,0	13488,1	14390,2
Сурхандарё	1615,3	1910,7	2200,7	2356,4	3234,7	3922,1
Сирдарё	2363,1	2820,6	3522,3	3806,5	5163,1	6508,3
Тошкент	12474,6	14401,0	16864,7	21693,4	37724,4	48322,0
Фарғона	6596,4	7170,2	8040,7	9728,5	13613,8	17797,9
Хоразм	1920,8	2616,0	2802,7	4070,4	6457,2	7947,3
Тошкент ш.	15468,5	18986,1	23511,9	30459,6	43274,1	49515,4

Манба: Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси маълумотлари асосида.

Масалан, Тошкент шаҳрини эътиборга олмаганда 2019 йилда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича ҳам ҳудудлар ўзаро кескин фарқ қилади. Бу соҳада Тошкент вилояти Тошкент шаҳридан кейин етакчи ўринни эгаллайди. Вилоят саноат ишлаб чиқариши (48322,0 млрд.сўм) кўрсаткичи энг кам саноат маҳсулоти ишлаб чиқарган Сурхондарё вилоятиникидан (3922,1 млрд. сўм) қарийб 12 баробарга фарқ қилади, Хоразм вилоятиникидан (7947,3 млрд.сўм) – 6

баробарга, Наманган вилоятиникидан (7975,9 млрд.сўм) – 6,1 баробарга, Жиззах вилоятиникидан (4239,1 млрд.сўм) – 11,2 баробарга фарқ қилади. (4-жадвал)

КЗСларни ҳудудлар бўйича барпо этиш ва ривожлантиришда ҳудудлардаги **саноатнинг ривожланганлик даражасининг ўрни** ва аҳамияти жуда катта.

Биринчидан, у ҳудуднинг республика иқтисодиётидаги ўрни ва келажақда ривожланиш истиқболларини белгилаб беради.

Иккинчидан, ҳудуддаги бошқа ишлаб чиқариш турлари ва хизматлари кенгайишига олиб келади.

Учинчидан, халқ истеъмол товарларини ишлаб чиқаришни кенгайтиради ва аҳолининг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлайди.

Тўртинчидан, инновацион ривожланиш ва инновацион бизнесни ривожлантиришга замин яратади.

Бешинчидан, ҳудудда саноатнинг ривожланиши ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузулма ривожланишига олиб келди.

Олтинчидан, саноатнинг ривожланиши, асосан машинасозлик, электроника, химия ва бошқа тармоқларнинг ривожланиши бутун иқтисодиётда фан-техника тараққиётини таъминлайди.

2.3. Тошкент шаҳрида технопаркларни яратиш шарт-шароитлари ва омиллари, истиқболли ривожлантириш йўллари

Тошкент шаҳрида технопаркларни яратиш борасида бир қанча имкониятлар мавжуд бўлиб, булар қаторига ривожланган инфратузулма, олий ўқув юртларининг кўплиги, қулай географик жойлашув, пойтахт шаҳар ва шу каби бир қанча омилларни киритиш мумкин. Бироқ, шундай бўлсада пойтахтимизда технопаркларни яратиш борасида қуйида келтирилганларни инобатга олиш шаҳримизда технопарклар яратиш самарадорлигининг ошишига хизмат қилади.

Жаҳон мамлакатларида энг кўп ва тез тарқалаётган технопарк турларидан бири - бу техник тадқиқот ҳудудлари ҳисобланади. Ҳозирги замонда барча давлатларда бўлгани сингари, Ўзбекистон учун ҳам тараққиётдан орқада қолмаслик учун инновацион

жараёнларни жадаллаштириш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Бу вазифани бажаришда техник тадқиқот ҳудудлари асқотади. Бундан ташқари, жаҳон ҳамжамиятида республикамизнинг ўзига муносиб ўрни бўлсин десак, ўз миллий фанимизни ҳамда илм кўп талаб қиладиган миллий ишлаб чиқаришни ривожлантиришимиз керак. Агар биз замондан орқага қолмай десак, бугун бизнес инкубаторларни, эртага технопаркларни, кейин эса технополисларни яратишимиз керак.

Техник тадқиқот ҳудудларини яратиш Ўзбекистонга нима беради:

- миллатни илмий - техник потенциалини мустаҳкамлайди;
- олимлар, юқори малакали мутахассисларни тез ва сифатли ярата оладиган микромуҳитни беради;
 - илмий, табиий, инфорацион, моддий, молиявий ва бошқа ресурсларни юқори технологик ишлаб чиқаришларга йиғишга имкон беради ва олиб келади;
 - “Ғоя - синов - татбиқ этиш - ишлаб чиқариш” занжирини тез ва кам харажат билан кечишига шароит яратади;
 - ғояларни тез туғилишига имкон берувчи олимларни ўзаро мулоқот қила олиши мумкин бўлган микромуҳитни беради;
 - яқин келажакда миллатга катта наф бера оладиган соҳаларга (мавзу ва масалаларга) олимларни, миллатнинг интеллектуал потенциалини концентрация қилиш имконини беради;
 - давлат ва хусусий бизнес маблагларини юқори самарали лойиҳаларга концентрация қилиш имконини беради;
 - бозор мунособатларини ҳаётимизга тезроқ киришига кўмаклашади;
 - мамлакатни умумий рақобатбардошлигини кўтаради;
 - илмий-техник маълумотлар бозорини шакллантиради;
 - мамлакатдан “ақл оқими”ни камайтиради;
 - мамлакатда инновацион жараённи жадаллашишига хизмат қилади;
 - жаҳон бозорига инновацион янги технология, товар, хизмат олиб чиқиш имконини беради.

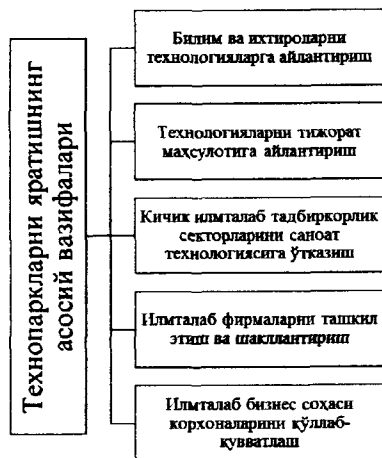
Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда техник тадқиқот ҳудудларини яратишни бошлаш керак. Буни эса бизнес инкубаторлардан бошлаш керак.

Бизнес-инкубатор (*The business-incubator*) - янги яратилаётган корхоналарни оёққа туриши, яшаб кетиши учун шароитни яхшилашга қаратилган тизимдир. Унда биноларни арзон ижарага бериш, умумий хизматлар (телефакс, коммуникация, компьютер...) кўрсатиш, менежмент жиҳатдан ёрдам кўзда тутилган бўлади. Бизнес-инкубаторга янги аъзоларни қабул қилиш кўпчилик ҳолларда аниқ бир шарт-шароитлар (масалан, янги корхоналарнинг очилиши) бўлишини тақозо этади.

Инкубаторлар ишбилармон тадбиркорларга ишлаб чиқариш биноларини таклиф қилардилар, хизматлар ва шу ердаги университет ёки илмий марказ билан алоқани таъминлар эдилар. Маълум бир муддат ўтгандан сўнг корхона янги талабгорга ўрин бўшатиб бериши керак. Ҳозирги пайтда республикаимизда бундай ҳудудлар секин - аста шаклланиб бормоқда. Бу жараёни жадаллаштириш керак, бунинг учун эса давлат махсус дастур ишлаб чиқиши ва уни амалга ошириши мақсадга мувофиқдир.

Бундан кейин эса технопарклар яратишга ўтиш керак. **Технопарклар** (*technology park*) илмий-техника тараққиёти ютуқларини тижоратлашув жараёнини осонлаштиришга хизмат қилишга қаратилган.

Тошкент шаҳрига ижтимоий ишлаб чиқаришнинг анъанавий тузилмаси синаётган шароитда янги ихтисосликни топишга имкон бериши мумкин. Шунингдек, Тошкент шаҳрида технопарклар яратишнинг асосий вазифаларига қуйидагиларни киритиш мумкин (2-расм).

2-расм. Тошкент шаҳрида технопаркларни яратишнинг асосий вазифалари⁷

Тошкент шаҳридаги технопарклар одатда, перспектив илмий ва технологик янгилликларни тижорат асосида ўзлаштириш билан банд бўлган венчур фирмаларга имтиёзли шароитда ижарага берилган ишлаб чиқариш корпуслари ва илмий лабораториялар йиғиндисидан иборат бўлиши лозим. Технопарк - бу ҳудудий илм-фан, таълим ва юқори ривожланган ишлаб чиқариш интеграциясидир. У илмий кузатишлар асосида узлуксиз инновациявий даврни таъминловчи илмий марказ атрофида тўпланган ягона маданий-маиший, турмуш, таълимий ва илмий ишлаб чиқаришни ўзида мужассамлаштиради.

Шуни айтиш керакки, технопаркнинг асосий вазифаси умумий кризис шароитида ресурсларни тежаш, уни модернизациялаш (янгилаш), қисқа муддат ичида маҳаллий ишлаб чиқаришни рақобатчилик даражасигача кўтариш, иқтисодий-ижтимоий ҳолатни яхшилаш учун ҳамма шароитларни яратиш асосида инновацион модель яратишга қаратилган. Кўпгина давлатларнинг тажрибасидан шуни кўриш мумкинки, инновацион жараён қўшимча ресурсларни жалб қилмайди, у авваломбор, мавжуд бўлган иқтисодий ва илмий потенциални тўла ва оқилона ишлатиш натижасида амалга

⁷ <http://www.Innovbusiness.ru>.

оширилади.

Технопарк - бу замонавий бозор тизимининг асосий элементларидан бўлиб, унда ишлаб чиқариш корхоналари, олийгоҳлар ҳамда консалтинг, инновация ва бошқа хизмат доирасидаги корхоналар, давлат ва муниципал органларга хос бўлган бўлинмалар ривожланишини ягона механизмда амалга оширувчи тизимдир⁸. Технопарклар ривожланиши - корхоналарнинг иш фаолиятини қайта қуришнинг самарали механизми бўлиб, корхоналарни кризис ҳолатдан чиқаришнинг яхши усулидир, иш фаолиятининг натижаси эса - иқтисодий жиҳатдан жадал ўсувчи регионлар ва минг - минглаб янги иш жойларидир.

Тошкент шаҳрида яратиладиган технопарклар Франциядаги каби кичик бизнесни оталиққа олишга мўлжалланган бўлгани мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблайман. Тошкент шаҳрининг кўплаб олий ўқув юртлари базасида технопаркларни яратиш мумкин. Бунинг учун етарли имкониятлар бор.

Бир ишни қилишда ҳаддан ташқари кўп мақсад қўйиб бўлмаслиги сабабли, биз Тошкент шаҳрида технопаркларни яратишдан қуйидаги мақсадларни кўзлаш мумкин, деб ҳисоблаймиз:

- ҳудуднинг туризм ҳамда енгил ва озиқ овқат саноати корхоналарини техник жиҳатдан қайта қуроллантиришга кўмаклашиш;

- янги, юқори технологик маҳсулотларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш;

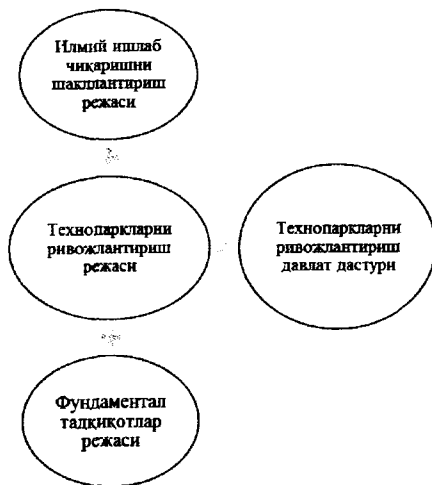
- Тошкент шаҳридаги қўшни ҳудудлардан ҳамда хориждан инвестиция оқиб келишига имкон туғдириш;

- ҳудуднинг илмий потенциалини самарали илмий тадқиқотларга концентрация қилиш, ҳудуддан “ақллар оқими”ни тўхтатиш.

Хориж мамлакатлари тажрибасига таянган ҳолда шуни айтиш мумкинки, Тошкент шаҳрида, аниқроғи Тошкент давлат техника университети (ТДТУ) қошида технопаркни яратиш лозим ва бунинг учун барча шарт-шароитлар мавжуд. Шунингдек, Тошкент шаҳрида

⁸ Гниденко А. Свободные зоны - иллюзии и реальность // Экономика и жизнь. - 1991. № 2.

яратилиши кўзда тутиладиган технопаркларни ривожлантириш бўйича давлат дастури қуйидагиларни ўз ичига олмоғи лозим (3.2-расм).

3-расм. Технопаркларни ривожлантириш бўйича давлат дастури⁹

Тошкент шаҳрида технопаркларни ташкил этишнинг ижобий томонлари билан бир қаторда ўз камчиликлари ҳам мавжуд. Жумладан, технопарк одатда марказий шаҳарда қурилмайди, у асосан унчалик катта бўлмаган чекка шаҳарларда қурилади, чунки агарда бу илмий фаолият инқироз ҳолатига учраса, бунда фақатгина кичик ҳудуд зарар кўради. Ҳатто, АҚШдек қудратли давлатнинг технопарклари ҳам асосан чекка шаҳарларда қурилган. Шу сабабдан ҳам ҳозирги кунда АҚШда технопаркларнинг умумий сони 170 тадан ошган ва уларнинг бирортаси ҳам марказий шаҳарларда жойлашган эмас.

Тошкент шаҳрида технопаркларни яратишнинг зарурий шарт-шароити шундан иборатки, Тошкент шаҳрининг бир неча асрлар давомида маданият ва илм-фан маркази сифатида намоён бўлишига гувоҳ бўламиз. Албатта, бу дастурни йирик капитал ва давлат ёрдамисиз амалга ошириш жуда қийин. Шунинг учун бу инновацион

⁹ Монография - Салимов Б.Т., Салимов Б.Б. "Кичик саноат зоналарини барпо этиш ва ривожлантиришнинг ташкилий иқтисодий асосларини такомиллаштириш". – Т.: Иқтисодиёт, 2020.

фаолиятни рағбатлантириш учун яратилажак технопаркда куйидагиларни таклиф қилиш мумкин:

- фоииз ставкалари тўланмайдиган қарзлар тақдим этиш;
- дотация (маблаг ажратиш);
- таваккалчилик имкониятини ҳисобга олган ҳолда инновацияларни жалб қиладиган фондларни тузиш;
- якка тарзда фаолият юритувчи илм тадбиркорлари учун давлат солиқлари даражасини пасайтириш ва сонини камайтириш;
- маҳаллий солиқлардан озод этиш ва солиқ тўламаслик муддатини узайтириш;
- якка ихтирочилар талабномасига биноан бизнес-режани бепул тузиб бериш ва иш юритишга кўмаклашиш.

Илмий лойиҳаларни ишлаб чиқиш турли сабабларга кўра ҳар доим ҳам кутилган натижани беравермайди. Ғарбдаги мутахассисларнинг аниқлашича, юқори технологиялар билан боғлиқ инновацион лойиҳаларнинг 50 фоизи омадсизлик билан тугаган. Албатта, бундай лойиҳаларни маблаг билан таъминлаш хатарли. Аммо, агар лойиҳа муваффақият келтирса, унинг фойдасини одатий фойда билан солиштириб бўлмайди. Масалан, “Yahoo” корхонасининг қимматли қоғозларининг фойдаси 4 йиллик фаолияти давомида 3998 фоизни ташкил этди.

Технопаркларнинг имтиёзлар тизимининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, бунда кичик венчур бизнесни рағбатлантиришга катта эътибор берилади. Солиқ, божхона, кредит имтиёзлари фирма фаолиятида таваккали катта бўлган бошланғич босқичда фаолиятни енгиллаштиришга қаратилган бўлади. Корхоналарни рўйхатга олишнинг махсус содда тартиби жорий қилинади, кичик фирмаларнинг ташкилий муаммолари билан шуғулланувчи маъмурий тузилмалар тузилади.

Булар эса йирик капиталнинг ташқаридан келиши, кўплаб унчалик катта бўлмаган фирмаларни молиялаштирувчи инвестицион фондларни технопаркларда ташкил этиш, технологик ишланмаларни sanoat томонидан оммавий ишлаб чиқаришга беришнинг самарасини оширишга имкон беради.

Имтиёзли ҳолда фирма вакилларига етакчи олимлардан маслаҳат олишга, университетларнинг кутубхона фондидан фойдаланишга имкон берилади. Университет ва бошқа илмий ташкилотлар эса, қўшма тижорат лойиҳаларга қатнашиб, қўшимча даромад манбаига ҳамда битирувчи талабаларни иш билан таъминлаш учун маблағга эга бўлади. Илмий ходимларга ҳудудларда яшаш учун жуда яхши шароитлар яратилади. Амалда фанни ишлаб чиқариш билан ҳамкорлиги рўёбга чиқади.

Технопарк муваффақият келтиришининг асосий манбаси молиявий ривожланиш қобилиятидир. Технопарклар буюртмачи ва университет томонидан гаровдаги мол-мулкни тижоратда қўллаб, фойда олиш мақсадида ташкил этилади. Бундай парклар ҳеч бўлмаганда зарар кўрмайдиган ҳолатда бўладилар. Одатда, бу натижага қисқа муддат ичида эришиб бўлмайди. Агар бундай технопаркларни молиявий жиҳатдан кучли фирмалар қўллаб - қувватламаса, ишонч билан айтиш мумкинки, бу технопаркнинг бюджет танқислиги 5-10 йил мобайнида давом этади. Биз таклиф этаётган технопаркни молиялаштиришга жалб қилинадиган манбалар қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- маҳаллий ва минтақавий ривожланиш дастурининг субсидиялари;
- бошқа соҳа ёки давлат дастурлари ҳисобидан давлат инвестицияларни жалб қилиш;
- тижорат банкларнинг кредитларини жалб қилиш;
- корхоналарнинг шахсий маблағлари ёки шахсий, корпоратив ички инвестициялардан оладиган фойдасини жалб қилиш;
- давлат ёки минтақавий қимматли қоғозларнинг махсус сонини чоп этиш;
- давлат мулкни сотишдан қолган фойданинг бир қисmini ишлатиш;
- тезлаштирилган амортизация усулини ишлатиш;
- лизингни оқилона ишлатишдан қолган маблағлар;
- халқ жамғармасидан фойдаланиш;
- нобюджет фондларининг воситаларидан фойдаланиш;

- чет эл инвестицияларидан фойдаланиш;
- инвестицион солиқ кредитларини қўллаш¹⁰.

Агар маблағ билан таъминлаш давлат маблағлари ва банклар томонидан амалга оширилса, технопарклар ривожланади ва инновацион бизнес муваффақиятли натижаларни олган ҳолда, катта ҳажмдаги ишлаб чиқаришни яратиш имконини беради. Бу билан регионнинг иқтисодий тараққиёт даражасини кўтариш имкониятига ҳам эга бўлинади.

Тошкент шаҳрида технопарк таъсисчилари, асосан, техника йўналишидаги университетлар, Фанлар академияси ҳамда Тошкент шаҳар ҳокимияти технопаркни бошқариш учун махсус бошқарма ташкил этилади. Унга технопаркни шакллантириш ва фаолият юритиш бўйича барча вазифалар юклатилади. Унинг ишига илмий ва тадбиркорлик жиҳатдан кўмаклашиш мақсадида экспертлар кенгаши ташкил этилади.

Бу кенгашга обрўли олимлар, тадбиркорлар ва маҳаллий ҳокимият вакилларида киритиш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, бошқарма ўз ишини юритиш учун таъсисчилар томонидан, маҳаллий ҳокимият кўмагида инновация жамғармаси ташкил этади. Жамгармага имконияти борича кўпроқ маблағ йиғиш керак, чунки харажатлар оз бўлмайди. Бу харажатлар эса куйидагилардан иборат бўлади:

- ташкилий харажатлар;
- маркетинг фаолияти харажатлари;
- кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш харажатлари;
- илмий - текшириш ва тажриба - конструкторлик ишларига қилинадиган харажатлар;
- кўргазмалар ташкил этиш харажатлари;
- реклама харажатлари;
- нашриёт харажатлари ва бошқ.

Технопарк учун маблағ топишда барча имкониятларни ишлатиб кўриш керак, яъни хориждан маблағ топиш, миллий тадбиркорлардан

¹⁰ Штыканова Е.Ю. Специальные экономические зоны в Латинской Америке. / Латинская Америка. - 1990, № 10.

ёрдам сўраш, давлат бюджети кўмагига таяниш ва бошқалар(бунда давлатдан катта кредит олган мақсадга мувофиқдир). Лекин, шуни эсдан чиқармаслик керакки, технопаркларнинг муваффақиятли ривожланиш калити ҳудудий ресурслардан оқилона фойдаланишдадир.

Технопаркни бошқариш тузилмаси унинг фаолият йўналишига қараб аниқланади. Ташкилий тузилма икки даражага эга: оператив ва стратегик. Стратегик жиҳатдан бошқарма таркиби директорлар кенгаши ва экспертлар кенгаши дан иборат. Технопаркнинг энг юқори бошқариш органи акциядор жамият йиғилишидир. Бу йиғилишлар орасида директорлар кенгаши бошқаради. Унга технопаркларнинг таъсисчилари киради ва улар паркнинг узок муддатга мўлжалланган стратегиясини аниқлайди.

Оператив даража эса технопаркнинг ижро этувчи дирекциясидир. У кундалик, жорий бошқаришни амалга оширади ва қисқа муддатда стратегик ривожланиш режасини ишлаб чиқади. Ижро этувчи дирекциянинг функциялари қуйидагилар: паркнинг барча бўлимлари фаолиятини координация қилиш, парк фирмалари билан тўғридан - тўғри алоқа, олинган маълумотлар ёрдамида жорий муаммоларни ечиш, корхоналарнинг ижара, молня, меҳнат ва экология бўйича мажбуриятларини бажарилишини назорат қилиш. Ижро этувчи дирекция қошида қатор бўлинмалар бўлиши мумкин, улар тадбиркорларни ўқитиш, кўргазмалар ташкил этиш, сервис хизматлар кўрсатиш кабилар билан шуғулланиши мумкин.

Технопаркларни бошқаришнинг юқори илмий-услугий органи - эксперт кенгаши ҳисобланади. У директорлар кенгаши томонидан ташкил этилади ва ўз ичига биринчи навбатда етакчи олимларни ўз ичига олгани мақсадга мувофиқдир. Бу кенгаш экспертиза масалалари билан ҳамда илмий-техник лойиҳаларни танлаш билан шуғулланади, технопаркларнинг ривожланиш муаммоларини ҳал қилиш бўйича таклифлар беради.

Тошкент шаҳрида технопаркларни бошқарувчи бошқарма таркибига қуйидаги 4 бўлимдан иборат идора киргани маъқул:

1. Илмий тадқиқот бўлими. У вилоятдаги ва қўшни

вилоятлардаги илмий потенциални технопарк ишига мобилизация қилиш билан шуғулланади. Технопарк шуғулланишни мўлжаллаётган илмий ишларнинг устувор йўналишлари - туризм, озиқ-овқат ва енгил саноат соҳаларга алоқадор илмий ғояларни йиғади ҳамда уларнинг муаллифларини технопаркда ишлашга қизиқтиради, рағбатлантиради ва чорлайди.

2. Ишлаб чиқариш - технология бўлими. Бўлим шаҳардаги ва қўшни вилоятлардаги корхоналарда мавжуд бўлган технологик потенциални, илмий тадқиқотларга бўлган талабни ўрганиш билан ҳамда ушбу корхона вакилларини технопарк билан ҳамкорлик қилишга чорлаш бўйича иш олиб боради. Бу бўлим турли хил корхоналарни: региондаги катта корхоналарни ҳам, кичик корхоналарни ҳам, якка тадбиркорларни ҳам ҳамкорликка жалб қилиши мумкин.

3. Хизмат кўрсатиш бўлими. Бўлим молиявий, маркетинг, юридик, экспертлик, олди - сотди каби хизматларни кўрсатиб, тадбиркорлар, олимлар, ва бошқа манфаатдор кишиларни технопарк ишига қатнашишига кўмаклашади. Хизмат кўрсатиш бўлими:

- маркетинг;
- реклама;
- нашриёт;
- кўргазма ташкил этиш;
- молия;
- сервис хизматлар кўрсатиш;
- ўқитиш ва бошқа марказлардан иборат бўлиши мумкин.

Бу албатта, иш давомида аниқ бўлади.

4. “Инкубатор”. Бу бўлим эса ўз бизнесини бошлашга ғояга эга бўлган, аммо бошқа жиҳатдан оқсайдиган тадбиркорларга молиявий, илмий, моддий жиҳатдан ёрдам беришни ташкил этади.

Кичик саноат зоналари фаолиятини мувофиқлаштириш ва бошқариш тизимини янада такомиллаштириш, уларнинг иштирокчилари учун фаолият юритиш шароитларини сифат жиҳатидан яхшилаш ва маҳсулотларни сотишга кўмаклашиш, инвестициялар жалб қилинишини фаоллаштириш, авваламбор

фойдаланилмаётган, фаолият юритмаётган ишлаб чиқариш майдонлари негизида ташкил қилинаётган импортбоп маҳсулотларни чиқариш бўйича замонавий ишлаб чиқаришларнинг жорий этилишини жадаллаштириш, ушбу асосда янги тургун иш жойлари ташкил этилишини таъминлаш ва аҳоли даромадини ошириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 июн куни “Кичик саноат зоналари фаолиятини мувофиқлаштириш ва бошқаришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4363-сонли қарори қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги ҳамда Давлат активларини бошқариш агентлигининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида давлат муассасаси шаклидаги кичик саноат зоналарини бошқариш бўйича ягона дирекцияларни ҳар бир кичик саноат зонасига дирекцияларнинг масъул ходимларини бириктирган ҳолда ташкил этиш тўғрисидаги таклифига розилик берилди.

Хулоса қилиб айтганда, Тошкент шаҳрида халқ фаровонлигини ошириш мақсадида унинг иқтисодиётини янада жадалроқ ўстириш учун жаҳон амалиётида синалган ва жуда кенг миқёсда қўлланиладиган қуроллардан бири - эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш, ҳозирги давр учун ўта зарур ва долзарб масалалардан биридир. Бунинг фундаменти эса пухта ўйланган технопарк сиёсати ҳисобланади. Шу боис, республиканинг бошқа ҳудудларига ҳам технопаркларни ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

3-БОБ. САНОАТ КОРХОНАЛАРИДА ФОЙДА КЎРСАТКИЧЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ВА УНИНГ ҲАЖМИНИ ОШИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

3.1. Саноат корхоналарида фойда кўрсаткичларини шакллантириш мезонлари ва тамойиллари

Фойда бу корхона барча топган даромадларидан сарфланган барча ҳаражатлари чиқариб ташланган яъни харажатлар айириб ташлангандан кейин қолган қисмига айтидади. Корхоналарда товар ва хизматларни сотишдан олинган маблағлар уларнинг пул тушумлари ёки даромадлари деб аталади.

Фойда товарлар ва хизматларни сотишдан олинган даромаднинг ушбу товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш учун сарфланган маблағлардан ортган қисмидир. Корхоналар ва тадбиркорларнинг хўжалик фаолияти молиявий натижаларининг асосий кўрсаткичларидан бири бўлиб, пулда ифодаланади ва бундан ташқари бозор даромади бўлиб, унинг қонун йоидаларига асосан вужудга келади, тақсимланади ҳамда ишлатилади.

Фойда – капитал, ишлаб чиқариш омили сифатида товар ва хизматлар нархи таркибига киради, улар сотилгач, пул шаклида соҳиби ихтиёрига келади. Фойда топиш тадбиркорликнинг асил мақсади ҳисобланади, унга интилиш бозор иқтисодиётининг ривожланишини таъминлайди.

Амалиётда фойда (Ф) даромад (Д) билан харажатларнинг (Х) айирмаси сифатида қаралади:

$$\Phi = Д - Х (1)$$

Фойда куйидаги омилларга боғлиқ:

- Бозорбоп товарлар ва хизматларнинг яратиш ишлаб чиқариш натижасида уларни сотишдан келган пул тушуми кўпаяди ҳамда унинг таркибидаги фойда ҳам ортади;
- Даромадлар тушумлар миқдори (Д);
- Тушумлар сотилган товарлар ва хизматлар миқдорига (Қ) ва улардан ҳар бирининг нархи (Р) га боғлиқ:

$$Д = ҚР (2)$$

- Харажатлар миқдори.

Бозорда нархлар ўзгармай келган тақдирда харажатларнинг камайиши

Фойдани оширади, уларнинг ортиши эса фойдани камайтиради. Харажатлар динамикаси меҳнат унумдорлигига боғлиқ бўлиб, меҳнат унумдорлигининг ортиши харажатларни камайтириш орқали фойдани оширади.

Шу сабабли фойдани кўп олиш шарти меҳнат унумдорлигини доимий бир маромда ошириб бориш ҳисобланади. Харажатлар пасайган шароитда фойданинг даромаддаги ҳиссаси ортиб, акси юз берганда бу ҳисса камаяди. Бордию, товарларга талаб юқори бўлса, уларнинг бозор нархи ошади, ўз-ўзидан харажатлардан қатий назар фойда кўпаяди. Нархнинг фойдага таъсири шундан далолат берадики, бозоргир товарларни чиқармай туриб яхши ва катта фойда олиш мумкин эмас.

Фойданинг ўз ўлчами бор, бу унинг нормаси ва массасидир. Фойда нормаси нисбий кўраткич бўлиб, капитал қандай ишлатилиб фойда кўрилганлигини билдиради ва шу орқали фойда капиталнинг қандай қисмига тенглиги аниқланади.

Фойда кўрилган фойда нормаси капиталнинг нақадар юқори самарали ишлатилганлигини билдиради. Фойда кўриш тадбиркорларнинг асосий мақсади бўлиб ҳар доим фойда нормасини оширишга интилиш сақланиб қолади.

Фойда массаси – бу фойданинг мутлақ миқдоридир. Фойда массаси қанчалик кўп бўлса, фойда шунчалик максимумлашган ҳисобланади. Агар фойда нормаси юқори бўлса, ўз капитал билан ҳам кўп фойда олиш мумкин, бордию фойда нормаси паст бўлса, капитални кўпайтириб фойдани кўпайтириш мумкин. Фойда максимумлаштириш учун ҳам фойда нормаси, ҳам капитал суммаси катта бўлиши зарур.

Фойда нормасини пасайиши ҳисобидан фойда массаси қисқарган чоғда, бу йўқотишни бартараф этиш учун инвестициялар ҳисобидан капитал кўпайтирилади. Олинган фойданинг бир қисми инвестицияга айланади, бу билан у капиталлашади. Амортизация ва кредит ҳисобидан ҳам пул инвестицияланганда капитал кўпаяди.

Натижада фойда нормаси пасайган чоғда ҳам олинадиган фойда миқдори қисқармайди. Агар фойда нормаси пасайишига нисбатан капитал тезроқ кўпайса фойда массасининг ортиши юз беради.

Қандай усул билан ҳосил бўлишига қараб оддий ва устама фойдага бўлинади. Оддий фойда эркин – мукамал рақобат шароитида кўпчилик тадбиркорлар оладиган фойдадир. Устама фойдани фирманинг монопол мавқеи, яъни товарлар таклифнинг танҳо ёки озчилик фирмалар қўлида тўпланиши юзага келтиради.

Монопол бозордаги ҳукмронликни, яъни нархларга таъсир этиш имкониятини беради. Монопол фирма нархларини ошириш ҳисобидан устама фойда олади. Фойда нима ҳисобидан яратилишига қараб нормал, иқтисодий ва омад фойдадан иборат бўлади.

Нормал фойда тадбиркорлик қобилияти ҳисобига яратилади.

4-расм. Фойданинг ҳосил бўлиш манбаалари¹¹

Омад фойдаси бу фойдани бозор конъюктурасидаги жиддий ўзгаришлар юзага келтиради. Бозорда талаб вақтинчалик ошиб, нархлар кўтарилганда омад фойдаси ҳосил бўлади.

Иқтисодиётда таваккалчилик фойдаси атамасини ҳам учратишимиз мумкин. Буни изоҳлайдиган бўлсак қуйидагича таъриф

¹¹ (

) маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси

бериш мумкин. Бу таваккалига фойда олиш учун риск килиш оқибаотида бизнес эгаларига тегадиган мукофот ҳисобланади.

Фойданинг ташкил топиши икки босқичда ўтади:

Биринчи босқичда фойда ишлаб чиқариш жараёнида янги қийматнинг яратилиш чоғида вужудга келади. Янгидан яратилган қиймат таркибидаги қўшимча қиймат фойданинг асосий манбаи ҳисобланади, бироқ у ҳали аниқ фойда шаклида намоён бўлмайди.

Иккинчи босқичда ишлаб чиқариш жараёнида яратилган фойда товарларни сотилгандан сўнг олинган пул даромади билан харажатларнинг фарқи кўринишида тўлиқ намоён бўлади.

5-расм. Фойданинг ташкил топиш босқичлари¹²

Демак, товар ва хизматлар сотилганда уларнинг умумий қиймати пул даромадларига, ундаги қўшимча қиймат эса фойдага айланади. Бундан кўриниб турибдики, фойданинг ҳақиқий манбаи қўшимча маҳсулот ёки қўшимча қийматдир. Одатда ишлаб чиқариш соҳасидаги йирик корхоналар товарларни катта ҳажмда ишлаб чиқариб, уларни савдо воситачиларига улгуржи нархларда сотадилар. Шундан келиб чиқиб, улар товарнинг улгуржи нархи унинг таннархидан юқори бўлган тақдирда фойда оладилар.

Шу ўринда бухгалтерия фойдаси тушунчасига ҳам тўхталиб ўтмоқчимиз. Бухгалтерия фойдаси бу ташкилотнинг даромадлари, яъни унинг активлари умумий қийматининг ошиши ҳамда унинг харажатлари яъни активларнинг жами қийматининг пасайиши ва айни пайтда мулкдор капиталнинг камайиши, бунда капитални мақсадли ўзгартириши ўртасидаги ижобий фарқдир. Ўз капитални мақсадли ўзгартиришга боғлиқ операцияларга мулкдорларнинг қўшимча киритмалари, қўшимча эмиссия, ҳайриялар, беғараз молиявий ёрдам ва бошқалар киради. Бухгалтерия фойдаси

¹² (

) маълумотлари асосида муаллиф ишлаганаси

кўрсаткичи камчиликлардан ҳоли эмас: турли мамлакатларда бухгалтерия стандартларида даромадлар ва харажатлар таркибини белгилашда турли ёндашувлардан фойдаланиш имкониятлари кўзда тутилган, шунинг учун турли корхоналар томонидан ҳисоблаб чиқилган фойда кўрсаткичларини бир-бирига солиштириб бўлмаслиги мумкин. Нархлар умумий даражасининг ўзгариши турли ҳисобот даврлар учун фойда ҳақидаги маълумотларни солиштиришни чеклайди.

Бозор механизмининг асосини корхонанинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини режалаштириш ва объектив баҳолаш, махсус фондларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш, кўпайиш жараёнининг индивидуал босқичларидан харажатлар ва натижаларни ўлчаш учун зарур бўлган иқтисодий кўрсаткичлар ташкил этади. Бозор иқтисодиётининг кўрсаткичлар тизимида асосий рол фойда орқали келади.

Фойда олиш ишлаб чиқаришни ривожлантиришни рағбатлантиришда катта аҳамиятга эга. Аммо маълум ҳолатлар ёки камчиликлар туфайли (шартнома мажбуриятларини бажармаганлик, корхонанинг молиявий фаолиятини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатларни билмаслик) корхона зарар кўриши мумкин. Фойда бу умумий кўрсаткич бўлиб, унинг мавжудлиги ишлаб чиқариш самарадорлиги ва молиявий аҳволи яхши эканлигидан даолоат беради.

Корхоналарнинг молиявий ҳолати унинг рақобатбардошлиги (яъни тўлов қобилияти) молиявий ресурслар ва капиталдан фойдаланиш, давлат ва бошқа ташкилотлар олдидаги мажбуриятларнинг бажарилишини ўзига ҳос хусусияти. Фойда ўсиши корхонани кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни амалга ошириш ва моддий эҳтиёжларини қондириш учун молиявий асос яратади. Фойда олиш тартибининг асоси мулкчилик шаклидан қатий назар барча корхоналар учун қабул қилинган ягона моделдир.

Фойдани яна икки турга бўлиб фарқлаш мумкин, яъни солиқ солинадиган ва солиқ солинмайдиган фойдага ажратиш орқали. Фойда келтирилгандан сўнг, компания солиқларни тўлайди ва фойда

қолган қисми компаниянинг ихтиёрида бўлади, яъни, даромад солигини чегирган ҳолда соф фойдани ҳосил қилади.

Соф фойда – бу тақсимланмаган даромад ва унга боғлиқ солиқ тўловлари ўртасидаги фарқ. Корхона ушбу фойдани ўз хоҳишига кўра ишлаб чиқаришни ривожлантириш, ижтимоий ривожланиш, ишчиларни рағбатлантириш ва акциялар бўйича дивидентлар учун тасарруф қилиш мумкин, корхонанинг ихтиёрида қолган тақсимланмаган фойда фирманинг шахсий капиталини кўпайтириш учун ишлатилади ва захира фондига қайта тақсимланиши мумкин.

Корхонанинг ишлаб чиқариш, маркетинг, таъминот ва молиявий фаолиятининг турли жиҳатлари молиявий натижалар кўрсаткичлари тизимида тўлиқ пул қийматини олади. Жамиятнинг молиявий натижаларининг якуний хулосалари даромадлар тўғрисида ҳисоботда келтирилган бўлади. Фойда бутун корхонанинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини тавсифловчи якуний молиявий натижа, яъни у корхонанинг иқтисодий ривожланишининг асосини ташкил этади.

Шу сабабли бюджет, банклар ва бошқа корхоналар олдидаги мажбуриятларнинг бир қисми бажарилади. Фойда корхонанинг ишлаб чиқариш ва молиявий фаолиятини баҳолашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. У ўзининг бизнес фаолияти ва молиявий фаровонлигини баҳолайди. Фойдадан бюджет ажратмалар ҳисобига давлат, минтақавий ва маҳаллий ҳокимиятларнинг молиявий ресурсларининг асосий қисми шаклланади ва мамлакатнинг, алоҳида ҳудудларнинг иқтисодий ривожланиш суръатлари, ижтимоий бойликнинг ўсиши ва пировардида аҳоли турмуш даражасининг ўсиши кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Фойда турли хил бизнеси битимларидан олинган даромад ва зарарлар ўртасидаги фарқ. Шунинг учун у корхоналарнинг якуний молиявий натижаларини тавсифлайди. Ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини ўлчашда фойдаланиладиган фойданинг асосий кўрсаткичи қуйидагилардан иборат: баланс фойдаси, маҳсулот сотишдан олинган фойда, ялпи фойда, солиқ солинадиган фойда, корхона ихтиёрида қолган фойда ёки соф фойда.

Корхона фойдасининг асосий қисми маҳсулотларни сотишдан

олинганлиги сабабли, фойда миқдорига кўпгина омиллар таъсир кўрсатади: ишлаб чиқарилган ва сотилаётган маҳсулотлар ҳажми, ассортимент, сифати, тузилиши, индивидуал маҳсулотларнинг нархи, нарх даражаси ва ишлаб чиқариш ресурсларидан самарали фойдаланиш. Бундан ташқари унга шартномавий мажбуриятларнинг бажарилиши, етказиб берувчилар ва харидорлар ўртасидаги ҳисоб – китобларнинг ҳолати ва бошқалар таъсир қилади.

Фойда бўйича бюджетда чегирмалар амалга оширилади, банк кредитлари бўйича фоизлар тўланади. Замоновий бизнес шароитида фойда олишнинг асосий мақсади корхонанинг ишлаб чиқариш ва маркетинг фаолияти самарадорлигини акс эттиришдир. Бунинг сабаби, фойда суммаси ўз маҳсулотини ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бўлган ҳаражатлар, ижтимоий зарур ҳаражатлар шаклида ишлайдиган, корхонанинг билвосита ифодаси маҳсулот нархи бўлиш керак бўлган корхонанинг индивидуал ҳаражатларини акс эттириши кераклиги билан изоҳланади.

Улгуржи нархларнинг барқарорлиги шароитида фойданинг ошиши корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатларининг камайганлигидан далолат беради. Замоновий шароитда соф фойдани моддий ишлаб чиқариш соҳасида яратилган корхоналар ва давлат ҳамда халқ хўжалигининг турли тармоқлари ва шу соҳадаги корхоналар, моддий ишлаб чиқариш соҳаси ва ноишлаб чиқариш соҳаси ўртасида, корхоналар ва унинг ҳодимлари ўртасида тақсимот объекти сифатида фойда аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Корхонанинг бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ишлаши фойда олишни рағбатлантирувчи ролининг ортиши билан боғлиқ. Фойдадан фойдаланиш асосий баҳолаш кўрсаткичи сифатида маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмини оширишга, унинг сифатини оширишга, мавжуд ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланишни яхшилашга ёрдам беради. Фойдани тақсимлашнинг жорий тизимида боғлиқ бўлиб, унга мувофиқ корхоналар нафақат фойда умумий миқдорини, балки унинг ихтиёрида қоладиган ҳамда ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳаларга ажратилган маблағларнинг асосий манбаи сифатида фойдаланишга қизиқиш билдирмоқдалар. Ишлаб чиқариш,

шунингдек, сарфланган меҳнат сифатига мувофиқ ходимларни моддий рағбатлантириш. Шундай қилиб, фойда ишлаб чиқариш самарадорлигини янада оширишни рағбатлантиришда, қорхонанинг юқори натижаларга эришишида ишчиларнинг моддий қизиқишини кучайтиришда ҳал қилувчи рол ўйнайди. Фойдани тақсимлаш ва рағбатлантирувчи ролини янада кучайтириш уни тақсимлаш механизмини такомиллаштириш билан боғлиқ. Бироқ, фойда ишлаб чиқариш самарадорлигининг ягона ва универсал кўрсаткичи сифатида кўриб чиқилиши мумкин эмас.

Агар таннарх кўрсаткичларининг ўсиш суръати жисмоний маҳсулотда маълум иурдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларидан юқори бўлса, ишлаб чиқариш ресурсларидан унинг фойдали таъсир бирлигига нисбатан самарадорлиги пасаяди. Шунингдек, бу моддий истеъмолнинг кўпайиши, меҳнат чизиги, иш ҳақи интенсивлиги, капиталнинг интенсивлиги ва пировардида муайян маҳсулот турлари бирлигининг нарҳини жисмоний кўринишда оширишда ҳам ўз аксини топади. Фойда ҳажми ва ўсиш суръатлари асосий воситалар ва айланма маблағлардан фойдаланиш ҳажми ва самарадорлигининг ўзгаришини тўлиқ акс эттирмайди.

Ҳар қандай давр учун иқтисодий кўрсаткичларнинг ўзгариши кўплаб турли омиллар таъсирида содир бўлади. Фойда таъсир этувчи омилларининг хилма – хиллиги уларни таснифлашни талаб қилади, шу билан бирга асосий йўналишларни аниқлашда, бизнес самарадорлигини ошириш учун захираларни қидиришда муҳимдир.

Фойда таъсир қилувчи омиллар турли мезонларга кўра таснифланиши мумкин. Шундай қилиб, ташқи ва ички омилларни ажратинг. Ички омиллар таркибига қорхонанинг ўзига боғлиқ бўлган ва ушбу гуруҳ ишининг турли томонларини тавсифловчи омиллар қиради. Ташқи омилларга қорхонанинг ўзига боғлиқ бўлмаган омиллар қиради, аммо уларнинг баъзилари фойда ўсиши ва ишлаб чиқариш рентабеллигига сезиларли таъир кўрсатиши мумкин.

Ўз навбатида, ички омиллар ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тўрларига қараб бўлинади. Ишлаб чиқаришдан ташқари омиллар асосан тижорат, атроф – муҳит, қорхонанинг бошқа шунга

Ўхшаш фаолияти билан боғлиқ ва ишлаб чиқариш омиллари фойда шакллантиришда иштирок этадиган ишлаб чиқариш жараёнининг асосий элементларининг мавжудлиги ва ишлатилишини акс эттиради, бу меҳнат воситалари, меҳнат объектлари ва меҳнатнинг ўзи. Ушбу элементларнинг ҳар бири учун экстенсив ва интенсив омиллар гуруҳлари ажралиб туради. Кенг омиллар қаторига ишлаб чиқариш ресурслари ҳажмини улардан ўз вақтида фойдаланишни, шунингдек, ресурслардан самарасиз фойдаланиш киради.

Ишлаб чиқаришнинг асосий омиллари фойдани юқори буюртманинг умумлаштирилган омил кўрсаткичлари тизими орқали таъсир қилади. Ушбу кўрсаткичлар, бир томондан таннархни шакллантиришда иштирок этган, уларнинг истеъмол қилинган қисмидан фойдаланиш ҳажми ва самарадорлигини акс эттиради. Шундай қилиб, ишлаб чиқариш жараёнининг бир хил элементлари, яъни меҳнат воситалари, уларнинг объектлари, бир томондан sanoat ишлаб чиқариш ҳажмини оширишнинг асосий бирламчи омиллари, иккинчи томондан, асосий омиллар сифатида кўриб чиқилади.

Фойда ишлаб чиқариш ҳажми ва унинг таннархи ўртасидаги фарқ, шунинг учун унинг қиймати ва ўсиш суръати sanoat ишлаб чиқариши ва ишлаб чиқариш таннархининг кўрсаткичлари тизими орқали фойдани таъсир қиладиган ишлаб чиқаришнинг учта асосий омилига боғлиқ.

Фойда ўсиши ўз – ўзини молиялаштириш, ишлаб чиқаришни кўпайтириш, ходимларни ижтимоий ва моддий рағбатлантириши муаммоларини ҳал қилиш учун молиявий базани яратади. Фойда, шунингдек, бюджет даромадларини шакллантиришнинг муҳим манбаси (федерал, республика, маҳаллий) ва ташкилотнинг банклар, бошқа кредиторлар ва инвесторлар олдидаги қарз мажбуриятларини тўлашдир. Фойда кўрсаткичлари корхонанинг ишлаши ва ишбилармонлик сифатини, унинг ишончилиги ва молиявий фаровонлигини баҳолаш тизимида энг муҳим ҳисобланади. Фойда миқдорига ташқи ва ички омиллар таъсир қилади:

Ташқи омилларга қуйидагилар киради:

Ўзлаб барқарорлик

Бозор шартлари, истъмолат
товарлар бозори

Ўқудистнинг ҳолати

Инфляция даражаси

Демографик ҳолат

Кредит учун фойз ставкаси

Ички омилларга қуйидагилар киради:

Ялли даромад

Товар айланмаси тезлиги

Тарқатиш харажатлари
миқдори

Айланма маблағларнинг
мавжудлиги

6-расм. Фойда миқдорига ташқи ва ички омиллар таъсири¹³

Молиявий категория сифатида фойда қуйидаги учта функцияни бажаради:

Тақсимлаш – кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида пул ва молиявий ресурсларни тақсимлаш воситаси сифатида. Бир томондан, фойда тақсимот муносабатлари, яъни маҳсулотлар, товарлар, ишлар ва хизматларни сотишдан олинган даромад, ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини минималлаштириш натижасида, бошқа томондан эса фойда ўзи белгиланган мақсадга мувофиқ тақсимланади. Баҳоловчи– ушбу функцияда фойда даражаси корхона ва ташкилотнинг иқтисодий фаолияти самарадорлигига қараб баҳоланади.

Рағбатлантириш – бир томондан, фойда бир қисми ишлаб чиқаришни яхшилаш, корхонанинг (ташкилотнинг) молиявий ҳолатини мустаҳкамлаш бўйича тадбирларни молиялаштиришга

¹³ (<http://uz.wikipedia.org/wiki/foida>) маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси

йўналтирилган бўлса, иккинчи томондан, корхона ишчилари учун иқтисодий рағбатлантириш жамғармалари фойда ҳисобига яратилишига асосланади.

Иқтисодиётнинг диверсификацияланган тизими сифатида истеъмолчилар кооперациясининг фойдаси бир қатор соҳаларнинг: савдо, умумий овқатланиш, таъминот, саноат, транспорт, қурилиш ва бошқаларнинг даромадларидан иборат.

Шу билан бирга, фойда олиш манбалари ва тартиби саноат хусусиятларига эга. Шундай қилиб, савдо соҳасида истеъмолчилар кооперациясининг етакчи тармоғи, ялпи даромад ва фойданинг асосий манбаи етказиб берувчилардан сотиб олинган товарлар бўйича қўшимча тўловлардир. Умумий овқатланиш соҳасида – сотиб олинган товарлар ва ўз ишлаб чиқаришлари маҳсулотларнинг маржаси; сотиб олишда сотиб олинган маҳсулотни сотишдан тушган тушум ва сотиб олинган нархларда уларнинг қиймати ўртасидаги фарқ; саноатда – маҳсулот сотишдан тушган тушум ва уни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ўртасидаги фарқ.

3.2. Саноат корхоналарида соф фойда кўрсаткичларини таҳлил қилишнинг услубий асослари

Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ресурслари улардаги ресурсларнинг бир қисми бўлиб, бу ресурслар пул шаклида амал қилади. Ресурсларнинг пул шаклида амал қилиши молиявий ресурслар моҳиятан тавсифининг ажралмас қисми ҳисобланиб, бу нарса уларни хўжалик юритувчи субъектнинг бошқа ресурслари кўринишларидан, хусусан, ишлаб чиқариш воситалари (дастгоҳлар, машиналар, хомашё ва материаллар, ишлаб чиқаришга мўлжалланган бинолар ва шунга ўхшашлар)дан фарқ қилади. Буни инобатга олган ҳолда хўжалик юритувчи субъект воситаларининг “пул шакли” ва “пул қиймати” тушунчаларини фарқламоқ лозим.

“Хўжалик юритувчи субъект воситаларининг пул қиймати” тушунчаси одатда, пул маблағларининг ўзини эмас, балки турли мақсадлар учун мўлжалланадиган воситалар ва фондлар (масалан, асосий фондлар)нинг қиймат жиҳатидан баҳоланишини англатади.

Мамлакатимиз корхоналаридаги иктисодий фаолият турлари бўйича якуний молиявий натижаларига назар соладиган бўлсак, 2019 йилнинг январь – ноябрь ойларида иктисодиёт тармоқларида корхона ва ташкилотлар томонидан 27 656.7 млрд. сўм миқдорда якуний молиявий натижа олинди. Бу 2018 йилнинг шу даврига нисбатан солиштирилганда фойда 139,6%га кўпайган.

6-жадвал

Фойданинг ўсиш суръати юқори бўлган корхона ва ташкилотлар¹⁴

Корхона ва ташкилотлар	2019 йилнинг январь – ноябрь ойларида	2018 йилнинг январь – ноябрь ойларида
“НКМК” ДК	8 702,3	6,0 м.
“Ўзавтосаноат” АЖ	2 752,0	3,2 м.
“ОКМК” АЖ	2 286,5	189,7
“Ўзкимёсаноат” АЖ	410,3	2,9 м.
Электротехника саноати корхоналари уюшмаси	404,5	2,9 м.
“Ўзбекизоқовқатхолдинг” ХК	347,6	149,7
“Ўзлонмаҳсулот” АК	222,3	5,7 м.

2019 йилнинг январь – ноябрь ойларида фойданинг ўсиш суръати юқори корхона ва ташкилотлар шунингдек, вазирликлар кесимида назар соладиган бўлсак, “НКМК” ДК юқори натижага эришган, яъни 2019 йилнинг январь – ноябрь ойларида 8 702,2 млрд. сўмга фойданинг ўсиш натижасига эришган. Бу ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 6 мартаба кўп кўрсаткич саналади. Бундан ташқари, “Ўзавтосаноат” АЖ, “ОКМК” АЖ, “Ўзкимёсаноат” АЖ, Электротехника саноати корхоналари уюшмаси, “Ўзбекизоқовқатхолдинг” ХК каби корхоналар юқори натижаларга эришганини кўришимиз мумкин.

Пулга сотиб олинганлигига қарамасдан ишлаб чиқариш воситалари ҳақиқатда улар пул эмас ва пул ҳисобланмайди. Ишлаб

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари

чиқариш фондларини қайтадан пул шаклига айлантириш учун, аввало, уларни сотиш керак. Бу ҳолда эса, ўз навбатида мол – мулкнинг балансида акс эттирилган қиймат баҳолари эмас, балки ҳақиқатдаги бозор баҳолари ҳаракатга тушади.

Молиявий қийинчиликлар ва банкротлик хавфи остида вужудга келадиган бундай вазиятлар корхонани ёмон оқибатларга, хусусан, маблағлар ва ресурсларнинг йўқотиб қўйишига олиб келиши мумкин. Ҳолбуки, халқаро амалиётдаги маълумотларга кўра банкротга учраган корхона тугатилётган пайтда унга тегишли бўлган активлар қийматининг 40 %дан ортиқ бўлмаган қисмини олишга муваффақ бўлиши мумкин. Шу муносабат билан ҳатто, соғлом бозор айланмасида, яъни талабга эга бўлган тайёр маҳсулот реализация қилинганда ҳам у фақат сотилгандан сўнг пул маблағига айланади.

7-жадвал

Зарар кўрган корхона ва ташкилотларнинг молиявий натижалари¹⁵

2019 йилнинг январь-ноябрьда иқтисодий фаолият турлари бўйича зарар кўрган корхона ва ташкилотларнинг молиявий натижалари

	Корхоналар сони	Зарар суммаси	
		млрд. сум	жамига нисбатан %дан
Жами	232	8254,6	100,0
Тоғ-кон саноати ва оқик конларни ишлаш	2	7,1	0,1
Ишлаб чиқарилган савоат	42	704,1	8,5
Электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавонини кондициялаш	25	1177,9	14,3
Суви билан таъминлаш, канализация тизими, чiqиндиларни йиғиш ва утилизация қилиш	5	82,4	1,0
Қурилиш	8	14,2	0,2
Савдо	61	333,5	4,0
Ташвиш ва сажлаш	35	4990,1	60,5
Яшаш ва оқватланиш бўйича хизматлар	15	30,1	0,4
Ахборот ва алоқа	7	9,7	0,1
Профессинал, илмий ва техника фаолият	2	3,6	0,0
Бошқариш бўйича фаолият ва бундаги хизматлар кўрсатиш	4	2,3	0,0
Санъат, кўнгил очиш ва дам олиш	8	72,0	0,9
Бошқалар	18	827,6	10,0

2019 йилнинг январь – ноябрь ойларида иқтисодий фаолият турлари бўйича зарар кўрган корхона ва ташкилотларнинг умумий

¹⁵ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари

сони 232 тани ташкил қилса умумий миқдорда 8 254,6 млрд. сўм зарар кўрилган.

Зарарнинг асосий қисми “Ўзтрансгаз” АЖ га тўғри келиб, 1 439,0 млрд. сўмни ташкил қилади. Шунингдек, “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ 1 370,0 млрд. сўм, “Иссиқлик электр станциялари” АЖ 692,2 млрд. сўм корхоналарига тўғри келади.

Бундан ташқари, зарар кўрган корхона ва ташкилотларни ҳудудлар кесимига назар соладиган бўлсак унинг катта қисми Тошкент шаҳрига тўғри келади ва 106 та корхона зарар кўрганини кўришимиз мумкин.

Ишлаб чиқариш жараёнини янгидан бошлаш ва ривожлантиришга мўлжалланган корхонанинг молиявий ресурслари бу пул шаклидаги унинг капиталидир. Меҳнат воситалари, предметлари ва натижаларига айланган моддий–буюмлашган капитал, ишлаб чиқариш жараёни иштирокчиларининг жисмоний ва интеллектуал қобилиятларидан иборат бўлган инсон капитали мавжудлиги ва ҳаракатнинг бошқа пулсиз шакллари ҳисобланади.

8-жадвал

Ҳудудлар кесимида зарар кўрган корхона ва ташкилотларнинг молиявий натижалари¹⁶

2019 йилнинг январь-ноябрда ҳудудлар кесимида зарар кўрган корхона ва ташкилотларнинг молиявий натижалари

	Корхоналар сони	Зарар кўрган корхоналарнинг умумий қиммати	Зарар сўмлари, млрд. сўм
Ўзбекистон Республикаси	232	11,5	8254,6
Қирғизистон Республикаси	5	7,2	27,5
Австрия	17	15,7	244,4
Буняра	6	5,0	16,3
Дания	4	9,1	5,1
Катталар	9	6,3	239,2
Нидерланд	3	5,3	3,4
Немис	8	7,5	7,3
Самарқанд	12	10,0	59,2
Сурхондарё	8	7,5	88,2
Сингапур	8	18,2	228,3
Тошкент	30	12,5	447,9
Украина	10	7,6	48,0
Хорватия	5	6,0	5,4
Тошкент ш.	106	16,6	5481,8

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари

Принцип жиҳатдан, такрор ишлаб чиқариш жараёнининг доиравий айланишига киритилган ва унинг эгасига даромад келтирувчи ҳар қандай мулкӣ ва интеллектуал бойлик капитал бўлиши мумкин.

Корхоналарнинг молиявий ресурслари дастлаб улар таъсис капиталининг бир қисмини пул шаклида қўйиш шунингдек, бошқа шахслар ва ташкилотлардан мақсадли молиялаштириш ва субсидиялар кўринишида келиб тушган пул маблағлари қисми ҳисобидан шакллантирилади. Таъсис капиталининг пулсиз қисми (саноат ва интеллектуал мулк объектлари, улардан фойдаланиш ҳуқуқлари ва бошқалар) эса, худди мақсадли тушилмалар сингари, агар улар пул кўринишида қўйилмаган бўлса, уларни корхонанинг молиявий ресурслари таркибига киритиш мақсадга мувофиқ эмас.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва товар ҳамда молия бозорларида корхона фаолиятининг фаоллашуви натижасида унинг молиявий ресурслари таркибий тузилмасида фойда ҳал қилувчи ўринни эгаллай бошлайди. Фойда корхона ўз маблағларининг асосий манбаи бўлиб, ишлаб чиқариш аппаратининг янгиланишини, сифатнинг яхшиланишини, чиқарилаётган маҳсулот ассортиментининг кенгайишини ва бошқаларни таъминлайди. Фойда ҳисбидан корхонанинг резерв фондлари, маҳсус мақсадларга мўлжалланган фондлар шакллантирилади.

Фойда массаси ва нормаси, унинг харажатларга нисбати корхонанинг кредитга лаёқатлигини ва унинг қарз маблағларини жалб қилиш имкониятини, узоқ ва қисқа муддатли кредитларни олишни аниқлаб берадиган муҳим индекаторлардир. Қарз маблағларини корхона ўз маблағларига нисбати $1/3$ ва ундан катта даражага етгани, унинг тўловга лаёқатлиги борасида кредиторларида ҳам, ҳамкорларида ҳам шубҳа туғдирмаслиги мумкин.

Амалдаги корхоналарнинг молиявий ресурсларини уларнинг шаклланиш манбаларига кўра қуйидагиларга ажратиш мумкин:

-маҳсулот реализациясининг тушуми ҳисобидан шаклланадиган молиявий ресурслар;

-бошқа реализация ҳисобидан олинадиган молиявий ресурслар;

-молиявий бозорда шаклланадиган молиявий ресурслар;

-кредиторлик қарзлари ҳисобидан ташкил топадиган молиявий ресурслар;

-бадаллар ва мақсадли характердаги тушилмалар ҳисобидан шакллантириладиган молиявий ресурслар.

Иқтисодий муносабатларни такрор ишлаб чиқариш шаклларида бири сифатида корхоналар молиясининг ҳаракати минимал харажатларда максимал натижалар олинишини назарда тутувчи самарадорликнинг умумиқтисодий мезонига бўйсунди. Шу сабабли корхона молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини куйидаги формула орқали тасаввур этиш мумкин:

$$C = H / X$$

Бу ерда, C – корхона молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги; H – маълум давр учун корхона фаолиятининг молиявий натижаси; X – шу молиявий натижани қўлга киритиш учун корхона томонидан қилинган молиявий ресурслар харажатлари

Корхона молиявий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини аниқлашда шу нарсани инобатга олиш керакки, молиявий натижа фақат молиявий эмас, балки моддий ва меҳнат ресурслари харажатларининг натижаси ҳамдир. Шунинг учун ҳам маҳсулотни реализация қилишдан олинган фойдани таққослаб туриб, бунинг натижасида фақат фаолиятнинг соф молиявий томонини характерловчи кўрсаткичга эга бўламиз деб ҳисоблаш мақсадга мувофиқ эмас. Бу корхона молиявий – хўжалик фаолияти самарадорлигини характерловчи яхлит кўрсаткичлардан бири бўлиб, унга кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида моддий ишлаб чиқариш ва молиявий оқимларнинг ажралмаси боғлиқлигидир.

Юқорида билдирилган фикр ўзига молиявий натижа ва молиявий харажатларнинг тавсифини мужассам этувчи корхона молиявий – хўжалик фаолиятининг самарадорлигини характерловчи бошқа кўрсаткичларга ҳам тўлиқ тегишлидир. Шундай бўлишига қарамадан аналитик мақсадлар учун бу мажмуадан айнан корхонанинг молиявий фаолиятини, унинг молиявий ва баҳо сиёсатининг самардорлигини адекват тарзда характерловчи

кўрсаткичларни ажратиш муҳимдир.

3.3. Саноат корхоналарини ривожлантириш мақсади ҳамда фойда ҳажмининг оширилиши

Саноат корхоналарини стратегик ривожлантиришни муқобил йўллари белгилаб олиш муҳим ҳисобланади сабаби айнан стратегик қатий белгиланган йўл орқали қандайдир кўзланган мақсадга эришиш мумкин ҳисобланади.

1) Чекланган ўсиш - бунда корхона эришилган ютуқларни мустаҳкамлаш, бозордаги ўрнини кучайтириш стратегияси – корхона ҳозирги кунда молиявий барқарор ҳисобланиб ушбу кўрсаткичларни бир маромда ушлаб туриши ва бозорда ўз ўрнини бошқа рақобатчиларга бериб кўймаслиги зарур. Бунинг учун ишлаб чиқаришни интенсив усулда ривожлантириш, яъни ишлаб чиқариш хом – ашёларидан маҳсулот олишни янада ошириш, маҳсулотлар сифатини янада яхшилаш ҳисобига рақобатбардошлигини оширишдан иборат.

2) Ўсиш – диверсификация стратегияси, бозорни ривожлантириш стратегияси – чегараланган хомашёлардан олинadиган маҳсулотлар турини кўпайтириш ва чуқур қайта ишлашни амалга ошириш натижасида маҳсулотлар диверсификацияси кўрсаткичларини ошириш ва янги тур маҳсулотлар ҳисобига бозорни ривожлантиришдан иборат.

3) Қисқартириш – тугатиш, ишлаб чиқаришни қисқартириш ва ҳаражатларни қисқартириш стратегияси – ишламай турган, иқтисодий самара бермаётган цех ва ускуналарни тугатиш ҳисобига ишлаб чиқаришни айрим соҳаларини қисқартириш ва уларни ўрнига янги замонавий ускуналар ўрнатиш ёки бошқа тур маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳисобига ҳаражатларни оптималлаштириш (энергия ресурслари, материаллар сарфини камайтириш ва иш ўринларини атесстация қилиш, ҳодимларни малакаси бўйича атесстациядан ўтказиш ҳисобига ишлаб чиқариш ва меҳнат унумдорлигини ошириш) зарур бўлади.

4) Уйғунлаштирилган - ушбу стратегия жамият учун ута макбул

стратегия ҳисобланиб жамиятнинг бир маромда ривожланиши, иқтисодий самарасиз ишлаб чиқаришлардан воз кечиш ишлаб чиқариш қувватларидан унумли фойдаланиш ва ишлаб чиқариш, меҳнат унумдорлигини оширишга олиб келади. Ушбу стратегияни амалга ошириш ўта муҳим ҳисобланади. Юқорида кўрсатилган стратегик кўрсаткичлар корхонанинг 2021 – 2025 йилларда ривожлантириш стратегия режаси лойиҳасида ҳам кўзда тутилган.

Саноат корхоналарини ривожлантириш стратегиясини амалга оширишдан кутилаётган натижаларга назар соладиган бўлсак, узоқ муддатли истиқболга оид ривожланиш стратегияси амалга оширилиши натижасида акциялар нархининг ўсишига олиб келувчи молиявий барқарорликни таъминлаш, меҳнат унумдорлиги ва маҳсулот рақобатбардошлигини ошириш, ишлаб чиқариш, энергия самарадорлиги ва экспорт кўрсаткичларининг усиши, ишлаб чиқариш қувватларини модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш амалга оширилади.

Жамият аъзоларига, корхонанинг стратегик ривожлантириш асосида аниқ мақсадларга эришиши тўғрисида маълумот бериш асносида ўз акцияларининг келгусида қандай мақсадларда ишлатилиши ва ундан олинадиган даромадлар бўйича маълумотларга эга бўладилар.

Ривожлантириш стратегияси амалга оширилишини мониторинг ва назорат қилиш каби йўللарни ҳам кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ саналади, бунда корхонада стратегик ривожланиш режаси бўйича белгиланган мақсадларга эришиш мониторингини амалга ошириш учун зарур бўлган сон ва сифат мезонларини жорий этади.

Кузатув кенгаши ижроия органи, корхона ички назорат органи, корхонада ташкил этилган коллегиял органлар фаолиятини мувофиқлаштиради, корхонанинг стратегик ривожланиш режасида белгиланган мақсадларни бажарилишини назорат қилади. Шунингдек, ижроия органи ҳисоботларини тинглайди. Шундан келиб чиққан ҳолда қарорлар қабул қилади. Зарур бўлганда стратегик ривожланиш режаси бажарилиши бўйича мониторинг ўтказиш учун

экспертларни жалб этади.

Корхонанинг молиявий натижалари ҳақида проғоз кўрсаткичларидан олдин унинг мазмунига эътибор қаратсак, корхонанинг молиявий натижалари ҳисобот даврида капиталнинг ўзгариши билан ифодаланади. Корхонанинг ўз капиталининг ўсишини таъминлаш қобилияти молиявий натижалар кўрсаткичлари тизими томонидан баҳоланиши мумкин. Буларга қуйидагилар киради:

- сотишдан тушган фойда;
- молиявий – иқтисодий фаолиятдан олинган фойда;
- ҳисобот давридаги фойда;
- ҳисобот давридаги тақсимланмаган фойда;
- бошқа сотишдан тушган фойда (асосий восит ва бошқа мулк);
- операцион бўлмаган фаолиятдан олинган фойда;
- даромад солиғи ва бошқа мажбурий тўловларни тўлашдан кейин ташкилот ихтиёрида қолган фойда;
- товарлар, маҳсулотлар, ишлар ва хизматларни сотишдан тушган ялпи фойда.

Саноат корхоналарини ривожлантириш стратегиясини амалга оширишдан кутилаётган натижаларга назар соладиган бўлсак, узоқ муддатли истиқболга оид ривожланиш стратегияси амалга оширилиши натижасида акциялар нархининг ўсишига олиб келувчи молиявий барқарорликни таъминлаш, меҳнат унумдорлиги ва маҳсулот рақобатбардошлигини ошириш, ишлаб чиқариш, энергия самарадорлиги ва экспорт кўрсаткичларининг ўсиши, ишлаб чиқариш қувватларини модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш амалга оширилади.

4-БОБ. САНОАТ КОРХОНАЛАРИДА МАҲСУЛОТ ТАННАРХИНИ КАМАЙТИРИШ АСОСИДА РАҚОБАТДОШЛИКНИ ОШИРИШ

4.1. Саноат корхоналари рақобатбардошлигини таъминлашда ишлаб чиқариш харажатларини пасайтиришнинг назарий ва услубий асослари

Рақобатбардошликнинг юқори даражаси мамлакат иқтисодий салоҳиятини оширади, аҳолининг турмуш даражаси ўсади ва сифатининг яшиланишини таъминлайди. Иқтисодиётнинг таркиби, инфратузилмаси, бошқаруви, геоиқтисодий ҳолати, миллий қийматликлари ҳамда тарихидаги тафовутлар барчаси у ёки бу даражада мамлакат ва унинг корхоналар рақобатбардошлигига таъсир қилади. Глобализация жараёнида миллий товар ва хизматларнинг рақобатбардошлигини таъминловчи ташқи омиллар миқёси ва таркибида салмоқли ўзгаришлар юз беради.

Истеъмолчилар учун кураш – бу биринчи навбатда бозорда ўз таъсир доирасини ўрнатиш учун кураш бўлиб, ў ўз навбатида арзон нархлар ва ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг сифат кўрсаткичлари, яъни истеъмол қиймати билан боғлиқ. Рақобат кураши жараёнида шу маҳсулотга бўлган талаб ва нарх жиҳатидан баҳо берилади.

Ўзбекистон Республикасининг 2011 йил 14 ноябрдаги “Рақобат тўғрисида”ги қонунининг 4-моддасида рақобат тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: “**Рақобат** - хўжалик юритувчи субъектларнинг (рақобатчиларнинг) мусобақалашуви бўлиб, бунда уларнинг мустақил ҳаракатлари улардан ҳар бирининг товар ёки молия бозоридаги товар муомаласининг умумий шарт-шароитларига бир томонлама тартибда таъсир кўрсатиш имкониятини истисно этади ёки чеклайди¹⁷”.

К.Макконнел ва С.Брюларнинг таъриф беришича: “Ҳар бир шахснинг ўзи учун пул даромади ишлаб топишга интилиши шаклида амалга ошириладиган танлов эркинлиги капитализмнинг туб

¹⁷ Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат тўғрисида” ги қонун. 4-модда. www.Lex.uz

хусусияти бўлган рақобат ёки иқтисодий мусобақалашув учун асос бўлиб хизмат қилади. Рақобат иқтисодчилар учун куйидагиларни англатади:

1. Ҳар қандай аниқ маҳсулот ёки ресурс бозорида бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳаракат қилувчи кўп сонли сотувчилар ва харидорларнинг мавжудлиги.

2. Сотувчилар ва харидорларга у ёки бу бозорга кириш ёки ундан чиқиб кетиш учун эркинликнинг мавжудлиги¹⁸.

Е.Н.Киселева, О.В.Власова, Е.Б.Конноваларнинг фикрича: “Рақобат – бозорга асосланган товар ишлаб чиқаришни тартибга солиб турувчи асосий куч, товарлар бозорида сотувчилар ва харидорларнинг ўз шахсий манфаатларини максимал даражада амалга ошириш йўлидаги иқтисодий курашидир”¹⁹.

Илмий адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатадики, товар ишлаб чиқарувчиларнинг тармоқ ичидаги ва тармоқлараро, нарх орқали ва нархсиз рақобат турлари фарқ қилади.

Тармоқ ичидаги рақобатда бир хил маҳсулотлар турини (маҳсулотлар турлари гуруҳларини) ишлаб чиқарувчилар бозорда қулай мавқени қўлга киритиш ва ўз маҳсулотларини манфаатли нархларда сотиш учун иқтисодий кураш олиб борадилар. Тармоқ ичидаги рақобат натижасида маҳсулотга ўртача бозор нархи ўрнатилади. Бозорда юз бераётган ўзгаришларга тез мослашадиган, ишлаб чиқаришга замонавий техника-технологияларни жорий эта олган ва маҳсулот таннархини минималлаштиришга эришган товар ишлаб чиқарувчилар муваффақиятга эришади. Шунинг учун рақобат иқтисодийётни ривожлантирувчи асосий кучлардан бири сифатида тан олинади.

Тармоқлараро рақобат – бу бозорда турли тармоқларга мансуб товар ишлаб чиқарувчиларнинг капитал сарфлашнинг манфаатли соҳаларини эгаллаш орқали максимал фойда олишга йўналтирилган курашидир. Тармоқлараро рақобатда капиталнинг кам даромад

¹⁸ К. Макконнелл, С. Брю. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Пер. с англ. 11-го изд. Т. 1. –М.: Республика, 1992. – 52 стр.

¹⁹ Е.Н.Киселева, О.В.Власова, Е.Б.Коннова. Рынок продовольственных товаров: учебное пособие. http://www.pdam.ru/cebbook/rynok_prodoovolstvennyh_tovarov_p2.php. -14 стр.

келтирувчи соҳалардан рентабеллиги юқори соҳаларга оқиб ўтиши юз беради. Натижада капиталга нормал фойда нормаси ўрнатилади.

Нархсиз рақобат - сотувчиларнинг реклама, қадоклаш, дизайн, кафолат бериш, сотишдан олдинги ва кейинги сервис хизмати кўрсатиш каби нархдан ташқари механизмлар орқали харидорлар учун курашини акс эттиради.

Рақобатлашув шартларига кўра қуйидаги рақобат турлари амал қилади:

- соф рақобат;
- монополистик рақобат.

Соф (идеал) рақобат – бир хил турга мансуб товар бозорида нархга таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлмаган кўп сонли сотувчилар ва харидорлар мавжуд бўлганда юзага келади.

Монополистик рақобат бозорда соф рақобатга нисбатан кам сонли сотувчилар мавжудлиги билан характерланади, аммо уларнинг ҳар бири ўз товарлари нархини маълум чегарада назорат қилади, яъни улар кичик бўлса ҳам монопол ҳокимиятга эга. Бунда товарлар мўлжалланиши жиҳатидан бир турга мансуб бўлсада, ҳар бир сотувчи ўз товарини бошқалардан савдо маркази, ўзгача қадокланиши ва ўрами, шакли ва бошқа хусусиятлари бўйича ажралиб туришига интилади. Бу ҳолат унга товар нархини кичик доирада бўлсада назорат қилишга имкон беради.

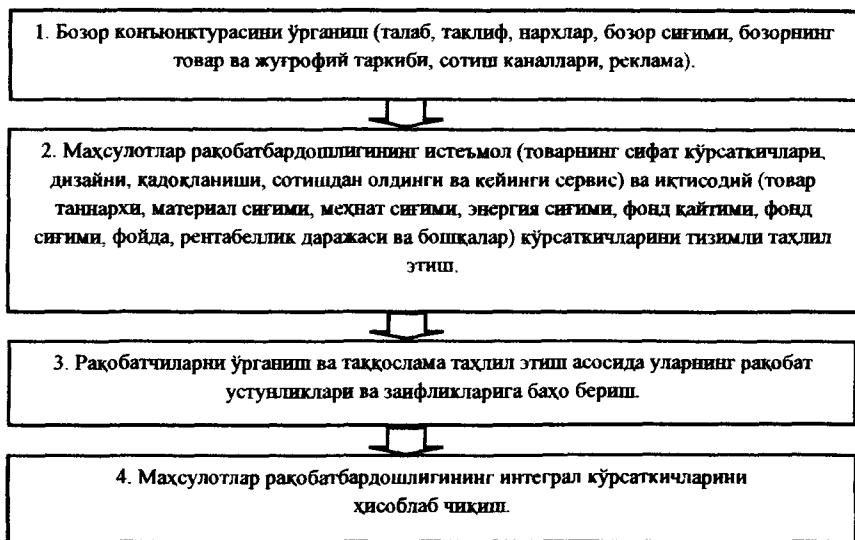
Рақобат муаммоси бугунги кунда энг кўп муҳокама қилинадиган мавзулардан бирига айланиб бормоқда. Чунки, ички ва ташқи бозорларда рақобат муҳити кундан-кунга кучайиб, рақобатлашиш чегараси фирмалараро рақобатдан тармоқ, мамлакатлар ва ҳудудлар доирасигача кенгайиб кетди.

Миллий иқтисодийнинг рақобатбардошлик даражаси унинг табиий ресурс салоҳияти, меҳнат ресурсларининг сони ва сифати (малака даражаси), ишлаб чиқаришнинг техник-технологик модернизациялашганлик даражаси, иқтисодий таркибий тузилишининг тақомиллашганлиги ва диверсификациялашганлиги, бизнес юритиш учун яратилган шарт-шароитларнинг қулайлиги, мамлакат корхоналарида ишлаб чиқариладиган маҳсулотларга бўлган

талаб ҳажми, давлатнинг иқтисодий ривожланиш ҳамда ислоҳотлар стратегияси қай даражада илмий асосланганлиги ва ўзгаришлар жараёнларини ҳисобга олганлиги ҳамда бошқа бир қанча омилларга боғлиқ, деб хулоса қилиш мумкин.

Корхоналарнинг бозорларда эгаллаган позицияси мустаҳкамлиги уларнинг ишлаб чиқарган маҳсулотлари рақобатбардошлиги ҳамда рақобатлаша олиш имкониятлари билан ўлчанади. Товарнинг истемол ва қиймат кўрсаткичлари йиғиндиси унга тижорат муваффақиятини таъминлаган тақдирдагина у рақобатбардош ҳисобланади. Рақобатбардош товар – бу ўзининг сифат ва ижтимоий-иқтисодий белгилари билан худди шундай бошқа товардан манфаатли тарзда ажралиб турувчи товардир²⁰.

Маҳсулотларининг рақобатбардошлигини аниқлашни 7-расмда келтирилганидек тўртта босқич бўйича амалга ошириш мумкин.

7-расм. Маҳсулотлар рақобатбардошлигига баҳо бериш босқичлари

Юқорида келтирилган расмдан маълумки, товарлар ва

²⁰ Е.Н.Киселева, О.В.Власова, Е.Б.Коннова. Рынок продовольственных товаров: учебное пособие. http://www.plam.ru/ucebник/rynok_prodovalstvennyh_tovarov.p2.php -16 с.

хизматлар бозорларида маҳсулотлар рақобатбардошлигини белгилаб берувчи омиллар ичида маҳсулотлар рақобатбардошлигининг иқтисодий (товар таннархи, материал сиғими, меҳнат сиғими, энергия сиғими, фонд қайтими, фонд сиғими, фойда, рентабеллик даражаси ва бошқалар) кўрсаткичлари муҳим аҳамиятга эга.

Илмий адабиётларни ўрганиш ва хусусан М.Портернинг “истеъмол қиммати занжири концепцияси” асосида шундай хулосага келиш мумкинки, бугунги кунда рақобатбардошликни таъминлашнинг энг асосий омилларидан бири – бу маҳсулотларнинг бозордаги рақобатбардошлик устунлигидан фойдаланишдир. Портер назариясига кўра рақобат устунлигини таъминлашда иккита ёндошув мавжуд:

Биринчи ёндошув – ишлаб чиқаришда масштаб самарасидан фойдаланиш ва энг яхши технологияларни қўллаш орқали маҳсулот таннархини пасайтириш, демак рақобатчиларга нисбатан маҳсулот нархини арзонлаштириш орқали рақобат устунлигини таъминлаш.

Иккинчи ёндошув – харидор учун маҳсулотнинг нафлилиги ва кадр-қимматини ошириш (истеъмол хусусиятлари, фойдалилиги, сифати, дизайни, қадоқланиши, сотишдан олдинги ва кейинги сервис, кафолат бериш ва бошқа) орқали унинг эҳтиёжларини максимал қондиришга интилиш орқали рақобат устунлигига эришиш.

Саноат маҳсулотларига нисбатан бу юқори сифатли, экологик хавфсиз ва мустаҳкам, инсон эҳтиёжларини комплекс қондириш хусусиятларига эга бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш, уларни сифат кўрсаткичлари бўйича табақалаштириш, сақлаш, истеъмолчилар учун қулай тарзда қадоқлаш ва етказиб бериш (керак бўлса уйларига) масалаларини ўз ичига олади.

Ўзбекистон маҳсулотларининг ички ва жаҳон бозорларидаги рақобатбардошлигини таъминлаш учун товар ишлаб чиқарувчиларимиз ўзларининг рақобат стратегияларини аниқ белгилаб олишлари лозим бўлади. Бунинг учун ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг ички ва жаҳон бозорларидаги аналогик маҳсулотлардан рақобат устунлигини таъминлаш ва шу орқали бозорларда ўз позициясини мустаҳкамлаш мумкин бўлади.

Мамлакатимиз саноат маҳсулотларининг рақобатбардошлигини таъминлаш бу маҳсулотларни ишлаб чиқариш-сақлаш-қайта ишлаш ва экспортга чиқариш технологик занжирида маҳсулотларнинг ассортименти, сифати, истеъмол хусусиятлари ва бошқа жиҳатларини яхшилаш билан боғлиқ ташкилий-иқтисодий, техник-технологик ва ижтимоий характердаги тадбирларни тизимли йўлга қўйиш билан бирга энг асосий омиллардан бири сифатида ишлаб чиқариш харажатларини оптималлаштириш, ресурс тежовчи технологияларни қўллаш эвазига маҳсулотлар таннархини арзонлаштириш имкониятларини қидириб топишдир.

Маҳсулот таннархини пасайтиришнинг корхона рақобатбардошлигига таъсирини баҳолаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот таннархини арзонлаштириш имкониятига эга корхоналаргина муваффақият қозониши мумкин.

Умуман олганда харажатларни турли мезонларга мос келишига қараб қуйидагича туркумлаш мумкин:

1. Ишлаб чиқариш жараёнидаги иштирокига кўра:

- ишлаб чиқариш харажатлари;
- муомала (ноншлаб чиқариш) харажатлари.

2. Маҳсулот таннархига олиб борилиши жиҳатидан:

- бевосита харажатлар;
- билвосита харажатлар.

3. Ишлаб чиқариш ресурсларининг манбаига кўра:

- ички харажатлар;
- ташқи харажатлар.

4. Маҳсулот ҳажми ўзгаришига нисбатан:

- доимий (ўзгармас) харажатлар;
- ўзгарувчан харажатлар .

5. Хўжалик юритувчи субъектларнинг умумий ишлаб чиқариш, молиявий ва бошқа хўжалик фаолияти натижасида юзага келадиغان:

- маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар;
- давр харажатлари;

- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- фавкулдда зарарлар.

Ишлаб чиқариш харажатлари бевосита ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш билан боғлиқ қуйидаги харажатлардан ташкил топади:

- бевосита моддий материал харажатлари;
- бевосита меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тааллуқли устама харажатлар.

Бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган харажат турлари ноишлаб чиқариш харажатлари деб юритилади. Унинг таркибига:

- маҳсулотни сотиш билан боғлиқ харажатлар;
- бошқарув харажатлари;
- бошқа операцион харажатлар ва зарарлар;
- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- фавкулдда зарарлар қиради.

Айрим турдаги ишлаб чиқариш харажатларини яратилаётган маҳсулот таннархига тўғридан-тўғри киритиш мумкин. Унга ишлаб чиқаришдаги ишчиларнинг иш ҳақи ва истеъмол қилинган моддий ресурслар сарфини киритиш мумкин. Бундай харажат турлари **бевосита ишлаб чиқариш харажатлари** деб юритилади.

Иккинчи бир харажат турлари бир неча хил маҳсулот этиштириш жараёнида иштирок этиши туфайли (масалан, асосий воситалар амортизацияси), уларга кетган харажатларни шу маҳсулотларни ишлаб чиқаришдаги иштирокига мутаносиб тақсимлашга тўғри келади. Бундай харажатлар билвосита ишлаб чиқариш харажатлари деб юритилади.

Бевосита ишлаб чиқариш харажатлари фақат товар ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларни ўз ичига олиб, товар бирлиги қийматининг фақат унинг бир қисмини ташкил қилади²¹.

Ишлаб чиқариш харажатлари деганда товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга қилинадиган барча сарфлар тушунилади. Ишлаб чиқариш сарф-харажатлари

²¹ Ш.Ш.Шодмонов, У.В.Ғофуров. Иқтисодий назарияси. Дарслик, -Т.: Иқтисод-молия, 2010. – 270 б.

таркибига хом ашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёнилғи ва энергия учун қилинган харажатлар, асосий капитал амортизацияси, иш ҳақи ва ижтимоий суғуртага ажратмалари, фойз тўловлари ва бошқа харажатлар киреди.

Корхонанинг ишлаб чиқариш, операцион, молиявий ва бошқа фаолияти натижасида юзага келадиган харажатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маъкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган ва унга киритилган ўзгартиришлар асосидаги “Маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом”га мувофиқ куйидагича туркумланади (9-жадвал):

9-жадвал

Харажат турлари элементлари ва уларнинг таркиби

I.	МАҲСУЛОТНИНГ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТАНАРХИ (МТ):
1.1.	<p>Ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ўзи ишлаб чиқарган ва сотиб олинган хом ашё материаллари; - ёрдамчи ишлаб чиқариш учун хом ашё ва материаллар; - ташқи субъектлар томонидан асосий фаолият турига оид бўлмаган, аммо - ишлаб чиқариш характеридаги иш ва хизматларни бажариш харажатлари; - ўз кучи билан ишлаб чиқаришдаги асосий воситаларни техник кўрик, жорий, оралик ва капитал таъмирлашига сарфланган моддий ресурслар сарфи; - корхонанинг ўз техникалари билан бажарадиган ишлаб чиқариш ишларига сарфланган моддий ресурслар сарфи; - табиий камайиш меъёрида моддий қийматликлар камомати ва маҳсулотларнинг бузилишидан кўрилган зарарлар; - бошқа моддий харажатлар.
1.2.	<p>Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ишлаб чиқаришда корхона аъзолари ва ёлланма ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш харажатлари (иш ҳақига ҳар хил устамалар, тунги сменада ва дам олиш кунлари ортиқча ишлагани учун қўшимчалар, натурада тўланган маҳсулотлар қиймати ва бошқаларни ҳам қўшиб); - амалдаги қонунчилик бўйича янабатдаги ёки қўшимча (олдин фойдаланилмаган) меҳнат таътили учун ҳақ тўлаш; - мажбурий таътилда бўлган ходимларга ишланмаган вақт учун иш қактини қисман сақлаган ҳолда ҳақ тўлаш; - давлат вазифаларини бажарганлик учун (ҳарбий йиғинлар, фавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва бошқалар) ҳақ тўлаш. <p>Ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар:</p>
1.3.	<ul style="list-style-type: none"> - меҳнат ҳақидан ижтимоий суғурта, нафақа ва бандлик фондига мажбурий ажратмалар; - ихтиёрий асосда нодавлат нафақа фонди, тиббий суғурта ва бошқа кўнгилли суғурта фондларига ажратмалар. <p>Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси:</p>
1.4.	<ul style="list-style-type: none"> - асосий ишлаб чиқариш фондларининг амортизация ажратмалари (лизингга

1.5.	<p>олинган воситаларнинг лизинг тўловлари ҳам киради).</p> <p>Ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ташқи субъектлар томонидан ишлаб чиқаришни моддий ресурслар билан таъминлаш харажатлари; - ташқи субъектлар томонидан корхонанинг асосий воситаларини иш ҳолатида сақлаб туриш учун бажарилган таъмирлаш харажатлари; - ишлаб чиқариш воситаларини мажбурий сугурталаш харажатлари; - ёнғинга қарши, экинзорлар, асосий воситаларни қўриқлаш харажатлари; - ишлаб чиқаришга онд асосий воситаларни жорий ижарага олиш харажатлари; - ишлаб чиқаришда олган жароҳати натижасида меҳнат қобилиятини йўқотганлик учун суд қарори билан тўланадиган нафақалар; - чиқариш аҳамиятига эга бошқа харажатлар.
II.	ДАВР ХАРАЖАТЛАРИ (ДХ):
2.1	<p>Бошқарув харажатлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ассоциация, кооператив ёки бошқа бошқарув органлари учун ажратмалар; - бошқарув ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш ва унга нисбатан ижтимоий ажратмалар (ҳар хил устамалар, мукофотлар ва бошқаларни ҳам қўшиб);
2.1	<p>Бошқарув харажатлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - бошқарув характеридаги асосий воситаларни сақлаш ва таъмирлаш; - бошқарув ходимларининг хизмат сафари харажатлари; - бошқарув ходимларининг техник таъминоти ва транспорт хизмати харажатлари; - кадрлар тайёрлаш ва малакасини ошириш харажатлари; - бошқарувга тегишли мол-мулкни мажбурий сугурталаш харажатлари ва бошқалар.
2.2	<p>Маҳсулотни сотиш харажатлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - маҳсулотни ўраш, ҳадоқлаш, сақлаш, ортиш ва тапиш харажатлари; - белгиланган меъёردа реклама уюштириш, кўرғазма ва ярмаркаларда қатнашиш харажатлари; - бозорни ўрганиш харажатлари (маркетинг харажатлари);
2.3	<p>Бошқа операция харажатлар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - четга хизмат кўрсатиш ва ёрдамчи тармоқларни сақлаш бўйича харажатлар; - маслаҳат, аудиторлик, банк хизмати ва бошқа хизматлар учун тўловлар; - асосий воситалар ва бошқа мол-мулкни сотиш бўйича зарарлар; - ўқув муассасалари ва бошқа жамоат тапқилотлари, жамиятларга бепул хизмат кўрсатиш ва хайрия тадбирлари харажатлари; - ходимларнинг даволаниши, дам олиши ҳамда экскурсияга чиқиши билан боғлиқ харажатларни қоплаш; - ходимларга кўрсатиладиган компенсация ва моддий ёрдамлар; - ходимларга товарлар, маҳсулотлар ва бошқа нарсаларни бепул берип; - амалдаги қонунчилик билан амалга ошириладиган бюджетта мажбурий тўловлар ҳамда махсус бюджет фондларга йиғимлар, ажратмалар; - судлашув чиқимлари, давло муддати ўтган ҳамда шубҳали дебиторлик ҳарзларини ҳисобдан чиқаришдан кўрилган зарарлар; - корхона шартномаларини бузганлиги учун турли жарималар ҳамда етказилган зарарларни қоплаш харажатлари; - даромад ёки солиққа тортиш объектларини яширганлигини (камайтириб кўрсатилганлиги) учун жарималар; - ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллар операцияларидан кўрилган зарарлар; - айбдорлари аниқланмаган ўғирлик ва суистеъмолликдан кўрилган зарарлар; бошқа операция харажатлар.

III.	МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТ БЎЙИЧА ХАРАЖАТЛАР (МОХ):
	<ul style="list-style-type: none"> - банк кредитлари ва бошқа қарзларнинг фойзалари учун тўловлар; - мол-мулкни узоқ муддатли ижарага олиш (лизинг) тўловлари; - валюта операциялари ва валюта счегидаги маблағлар курснинг салбий фарқланишидан кўрилган зарарлар; - қимматли қоғозлар чиқариш ҳамда тарқатиш билан боғлиқ харажатлар; - молиявий қўйилмаларнинг қайта баҳолаанишидан кўрилган зарарлар; - молиявий фаолиятга оид бошқа харажатлар.
IV.	ФАВҚУЛОДДА ЗАРАРЛАР (ФЗ).
	<ul style="list-style-type: none"> - сув тошқини, ёнғин, жала, дўл каби табиий офатлар ва мамлакат қонунчилиги ўзгариши натижасида кўрилган зарарлар ва бошқалар.

Манба: "Маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом" асосида қисқартириб ишланган.

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элементлар бўйича ажратилади:

- ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари;
- ишлаб чиқаришга оид меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- асосий фондлар амортизацияси;
- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

2. Ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинган фойдани аниқлашда ҳисобга олинмайдиган давр харажатлари элементлари:

- маъмурий-бошқарув харажатлари;
- маҳсулотни сотиш харажатлари;
- бошқа операцион харажатлар.

3. Корхонанинг умумхўжалик фаолиятдан олинган фойдасини аниқлашда ҳисобга олинмайдиган молиявий фаолият бўйича харажатлар:

- фойзалар бўйича тўловлар;
- мол-мулкни узоқ муддатли ижарага (лизингга) олиш тўловлари;
- хорижий валюта билан операция бўйича салбий курс тафовутлари;
- қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш;
- молиявий фаолиятга оид бошқа харажатлар.

4. Корхонанинг одатдаги фаолиятига мос келмайдиган, бир неча йиллар давомида такрорланиб турмайдиган ва фермер хўжалиги бошлиғининг (мулк эгасининг) қабул қилган бошқарув қарорларига боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келадиган воқеалар ва ҳодисалар (сув тошқини, ёнғин, жала, дўл каби табиий офатлар ва мамлакат қонунчилиги ўзгариши) натижасида кўрилган зарарлар.

Корхонанинг умумий харажатлари ичида ишлаб чиқариш харажатлари энг катта салмоққа эга. Ишлаб чиқариш харажатлари корхонага маҳсулот ишлаб чиқариш қанчага тушишини кўрсатади, яъни маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини ташкил қилади. Шу сабабли ҳам саноат тармоқларининг иқтисодий самарадорлигини юксалтириш масаласи энг аввало ишлаб чиқариш харажатларини қисқартиришга бориб тақалади.

Таннархда корхона ишлаб чиқариш фаолиятининг сифат кўрсаткичлари – ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги, корхонани тежамкорлик билан ва оқилона юритиш омиллари ўз аксини топади.

Маҳсулот таннархи корхона харажатлари тушунчасидан фарқ қилади. “Таннарх – бу маҳсулотнинг ҳар бир бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатларнинг пулдаги ифодасидир”²². Корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва бошқа молиявий-хўжалик фаолияти натижасида юзага келадиган барча харажатлари маҳсулот таннархига киритилмайди. Маҳсулотнинг (ишнинг, хизматнинг) ишлаб чиқариш таннархига уни бевосита ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар киритилади. Уларга кўйидагилар тегишли бўлади:

- бевосита моддий харажатлар;
- бевосита меҳнат харажатлари;
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган билвосита устама харажатлар.

Бу харажатларнинг кўпчилигини натурада, яъни дона, кг, метр ва бошқа кўринишларда ҳисобга олиб бориш ва режалаштириш

²² Ш.Ш.Шодмонов, У.В.Ғофуров. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. -Т.: Иқтисод-молия, 2010. – 283 б.

мумкин. Аммо, маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланган барча харажатларни биргаликда ҳисобга олиш учун уларни ягона ўлчов бирлигига - қиймат-пул кўринишига келтириш талаб этилади.

Айрим турдаги ишлаб чиқариш харажатларини яратилаётган маҳсулот таннархига бевосита (тўғридан-тўғри) киритиш мумкин. Унга ишлаб чиқаришдаги ишчиларнинг иш ҳақини ва истеъмол қилинган моддий ресурслар сарфини киритиш мумкин. Бундай харажат турлари бевосита ишлаб чиқариш харажатлари деб юритилади.

10-жадвал

Бевосита ва билвосита харажат моддаларининг таннархга таъсири

Харажат моддалари	Маҳсулот таннархига бориши жиҳатидан	
	бевосита	билвосита
Хомашё ва асосий материаллар (қайта қирим қилинган чиқитлардан ташқари)	+	-
Сотиб олинган бутловчи қисмлар ва яримфабрикатлар	+	-
Ишлаб чиқариш характеридаги иш ва хизматлар	+	+
Технологик мақсадлар учун ишлатилган ёқилғи ва энергия	+	-
Ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари	+	-
Ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий сугуртага ажратмалар	+	-
Асосий воситалар амортизацияси	+	+
Моддий қийматликлар камомати ва маҳсулотларнинг бузилишидан кўралган зарарлар	+	-
Ишлаб чиқаришга оид бошқа харажатлар	+	+

Иккинчи бир харажат турлари бир неча хил маҳсулот этиштириш жарағида иштирок этиши туфайли (масалан, амортизацияси), уларга кетган харажатларни шу маҳсулотларни ишлаб чиқаришдаги иштирокига мутаносиб тақсимлашга тўғри келади. Бундай харажатлар **билвосита ишлаб чиқариш харажатлари** деб юритилади (10-жадвал).

Маҳсулот таннархи бевосита ва билвосита ишлаб чиқариш харажатларини шу маҳсулот миқдорига бўлиш орқали топилади²³:

$$MT = \frac{MX + MXT + ИСА + А + БИХ}{M}$$

²³ Ходисв Б.Ю., Самадов Ғ.А., Юсупов М.С., Мелибоев Ш.А., Ишмуродов С.Т., Туласв М.А., "Кичик тадбиркорлик менежменти" (ўқув-амалий қўлланма) –Т.: ЕҲ ТЕМПУС дастури "Матадор-2000" лойиҳаси, 2004 – 76 б.

Бу ерда:

МТ – маҳсулот таннархи сўм/дона, сўм/кг ва бошқа;

МХ – ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари, сўм;

МХТ – ишлаб чиқариш хусусиятидаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, сўм;

ИСА – ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар, сўм;

А – ишлаб чиқаришдаги асосий воситалар амортизацияси, сўм

БИХ – бошқа ишлаб чиқариш харажатлари, сўм

М – маҳсулот миқдори, центнер, дона, кг, тонна ва ҳоказо.

Корхонада режадаги (бизнес-режада белгиланган) ва ҳақиқий (ҳисобот бўйича ҳақиқатда эришилган) таннарх ҳисоблаб борилиши мумкин. **Режадаги таннарх** корхонанинг мавжуд техник, технологик ва кадрлар салоҳияти доирасида маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланиши мумкин бўлган харажатларнинг кутилаётган максимал даражасини акс эттиради.

Ҳақиқий таннарх корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида ҳақиқатда сарфлаган бевосита ишлаб чиқариш харажатларидан ташкил топади. Ҳақиқий таннарх режадаги таннархдан фарқ қилиши мумкин. Агар у режадаги таннархдан юқори бўлса, ишлаб чиқариш самарадорлигининг пасайишидан, паст бўлса, капитал, меҳнат ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш натижаларини акс эттиради.

Маҳсулот таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш харажатлари харажат элементлари ва моддалари бўйича гуруҳларга ажратилади. Бундай гуруҳлаш:

- режалаштирилган маҳсулот ишлаб чиқаришнинг моддий ва меҳнат сарфларига эҳтиёжни аниқлаш;
- харажатларни иқтисодий мазмунига кўра тақсимлаш;
- умумий ишлаб чиқариш харажатлари миқдорида у ёки бу харажат элементларининг улушини аниқлаш имконини беради.

Иқтисодий ҳисоб-китобларда маҳсулот таннархини режалаштириш ва ҳисоблашда харажатларни ҳисоблаш моддалари бўйича гуруҳлаш қабул қилинган. Маҳсулот таннархини ҳосил

килувчи харажат элементлари ва ҳисоблаш моддалари орасидаги ўзаро боғлиқлик мавжуд (11-жадвал).

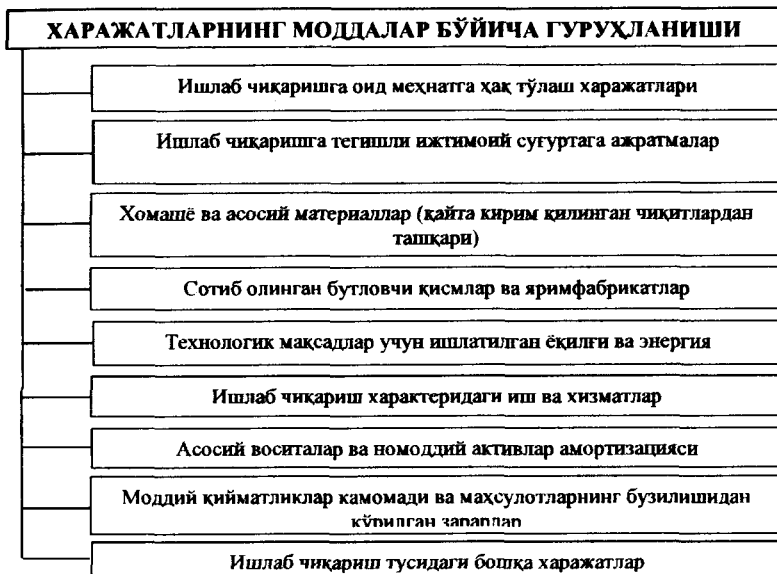
11-жадвал

Харажат элементлари ва ҳисоблаш моддаларининг ўзаро боғлиқлиги

Ҳисоблаш моддалари	Харажат элементлари				
	Ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари	Ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари	Ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий сугуртага ажратмалар	Асосий воситалар амортизацияси	Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари
Хомашё ва асосий материаллар (қайта кириш қилинган чиқитлардан ташқари)	+				
Сотиб олинган бутловчи қисмлар ва яримфабрикатлар	+				
Ишлаб чиқариш характеридаги иш ва хизматлар	+				+
Технологик мақсадлар учун ишлатилган ёқилғи ва энергия	+				
Ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари		+			
Ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий сугуртага ажратмалар			+		
Асосий воситалар амортизацияси				+	
Моддий қийматликлар камомади ва маҳсулотларнинг бузилишидан кўрилган зарарлар					+
Ишлаб чиқаришга оид бошқа харажатлар					+

Корхонанинг қайси тармоққа мансублигидан келиб чиқиб, маҳсулот таннархини ҳисоблаш моддалари фарқ қилади. Масалан, саноатда таннархни ҳисоблаш моддалари куйидагича туркумланади (8-расм):

1. Ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари.
2. Ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий сугуртага ажратмалар.
3. Хомашё ва асосий материаллар.
4. Сотиб олинган бутловчи қисмлар ва яримфабрикатлар.
5. Ишлаб чиқариш характеридаги иш ва хизматлар.
6. Технологик мақсадлар учун ишлатилган ёқилғи ва энергия.
7. Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси.
8. Моддий қийматликлар камомади ва маҳсулотларнинг бузилишидан кўрилган зарарлар.
9. Ишлаб чиқаришга оид бошқа харажатлар.

8-расм. Саноат корхоналарида маҳсулот таннархини ҳисоблаш моддалари²⁴

Корхонанинг қайси тармоққа мансублигидан келиб чиқиб, маҳсулот таннархини ҳисоблаш моддалари фарқ қилади. Масалан, саноат тармоқларида **“Ишлаб чиқаришга оид моддий харажатлар”** моддасида маҳсулотнинг асосини ташкил этиб, унинг таркибига кирадиган ёки маҳсулот тайёрлашда (ишларни бажаришда, хизматлар кўрсатишда) зарур таркибий қисм ҳисобланган четдан сотиб олинган хомашё ва материаллар, шунингдек, бир маромдаги технология жараёнини таъминлаш, маҳсулотларни ўраш ёки бошқа ишлаб чиқариш эҳтиёжларига сарфланадиган (асбоб-ускуналар, бинолар, иншоотлар ва бошқа асосий воситалар синовини ўтказиш, назорат қилиш, сақлаш, тузатиш ва улардан фойдаланиш учун ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган), харид қилинадиган материаллар ўз аксини топади.

Маҳсулот таннархига киритиладиган хомашё ва материаллар харажатларидан қайтариладиган чиқитлар қиймати ва идиш ўраш-жойлаш материаллари қиймати уларнинг амалда сотилиши,

²⁴ адабиётлар асосида муаллиф томонидан тузилган.

фойдаланилиши ёки оморга кирим қилиниши нархи бўйича чиқариб ташланади.

4.2. Саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи динамикаси ва унга таъсир этувчи омиллар таҳлили

Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 6 декабрдаги “Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги қонуннинг 3-моддасида масъулияти чекланган жамиятга қуйидагича таъриф берилган: “Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгиланган миқдорларда улушларга бўлинган хўжалик жамияти масъулияти чекланган жамият деб ҳисобланади. Масъулияти чекланган жамиятнинг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайдилар ва жамият фаолияти билан боғлиқ зарарлар учун ўзлари қўшган ҳиссалар қиймати доирасида жавобгар бўладилар²⁵”.

Масъулияти чекланган жамияти ўзининг мустақил балансида ҳисобга олинган алоҳида мол-мулкка эга бўлади. Жамият ўз мажбуриятлари юзасидан ўзига қарашли барча мол-мулк билан жавобгар бўлади. Жамият ўз иштирокчиларининг мажбуриятлари юзасидан жавоб бермайди.

Жамият уставида қуйидагилар кўрсатилган:

- жамиятнинг тўлиқ ва қисқартирилган фирма номи;
- жамият фаолиятининг предмети;
- жамиятнинг почта манзили тўғрисидаги маълумотлар;
- жамият органларининг таркиби ва ваколатлари тўғрисидаги, шу жумладан жамият иштирокчилари умумий йиғилишининг мутлақ ваколатига кирувчи масалалар тўғрисидаги, жамият органлари томонидан қарорлар қабул қилиш тартиби тўғрисидаги, шу жумладан қарорлар бир овоздан ёки квалификациян кўпчилик овоз билан қабул қилинадиган масалалар тўғрисидаги маълумотлар;

²⁵ Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 6 декабрдаги “Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида” ги қонуни. www.lex.uz.

- жамият устав фондининг (устав капиталининг) миқдори тўғрисидаги маълумотлар;

- жамият ҳар бир иштирокчиси улушининг миқдори ва номинал қиймати тўғрисидаги маълумотлар;

- жамият иштирокчиларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари;

- жамият устав фондидаги (устав капиталидаги) улушнинг (улуш бир қисмининг) бошқа шахсга ўтиши тартиби тўғрисидаги маълумотлар.

“Замонавий қайта ишлаш” МЧЖ – пластмасса маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхона ҳисобланади. Корхона пластмассадан ишланган кенг ассортиментли уй-рўзғор буюмлари, турли кўриниш ва ҳажмдаги полиэтилен плёнкаларни, полиэтилен ва полипропилен идишлар, қутилар, пенополистирол (пенопласт), профнастил, пенополистирол панел ва совуқ сув учун турли диаметрли полиэтилен қувурларни ишлаб чиқаради. “Замонавий қайта ишлаш” МЧЖ ўз маҳсулотларини Хитойнинг “Hangzhou Fangyuan Plastics Machinery” компаниясининг замонавий ишлаб чиқариш жиҳозларида, ишлаб чиқаришнинг самарали технологияларини қўллаган ҳолда ишлаб чиқармоқда (12-жадвал).

Корхона полимер материаллардан тайёрланган маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича барча хизматларни таклиф этади:

- босим остида қуйиш усулида пластмасса маҳсулотлари ишлаб чиқариш;

- 100 дан 85 литргача ҳажмли турли идишларни пуфлаб тайёрлаш;

- технологик ускуналарни (қуйилган шаклларни) синаш;

- тайёр маҳсулотлар юклаш ва буюртмачининг омборига етказиб бериш;

- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатини назорат қилиш.

Пластмасса маҳсулотларга қуйидагилар киради: кичкина воронка; тутгичли тоғорача; қишки кийим осгич; офис учун аҳлат челақ; қопқоқли челақ 7 л ҳажмли; болалар ваннаси; 4 қаватли пойабзал жовони; хонтахта ва боқа маҳсулотлар.

Пластмасса ишлаб чиқаришда қўлланиладиган технологиялар ва уларнинг хусусиятлари

Махсулот тури ва технологияси	Усулнинг стандарт таркиби	Техник параметрлари
Полимер материаллар - термопласт автомат ёрдамида ишлаб чиқарилади. Полимерларни қайта ишлашда қўлланиладиган ускуналарнинг яриmidан ортинги босим остида қуйишга мўлжалланган. Қуйиш технологияси мураккаб шакллари ялли тайёрлаш учун оптимал ечим ҳисобланиб, ўлчамларга мосликни юкори аниқлик билан таъминлайди.	электр мотор; гидравлик мотор, мойли насос, компьютер; шеваятиска, манометр, клапанлар; ўтказгичлар; гидравлик мотор	Шнек диаметри - 25 мм Ўрнигиладиган пресс-форманинг максимал баландлиги - 320 мм Қазитиш қуввати - 5 кВт Термопласт автоматнинг вазики - 2,6т
Поливинилхлориддан (ПВХ) махсулотлар - ПВХ кабель ва ўтказгичларни электрдан изоляция қилиш, қувар ва колпаларни тайёрлаш, турли плёнчалар, жумладан, таранг шифтлар учун қўлланади. Тезда эскирмаслик, механик мустаҳкамлик, қаттиқлик, енгил вази, зангламаслик, кимёвий, об-ҳаво ва ҳарорат таъсирларига чидамлилиқ ушбу махсулотнинг энг муҳим хусусияти ҳисобланади.	экструдер; экструзион каллак; совишти столи; тортувчи мослама; кесувчи мослама; жойлаштиргич; PLC компьютер тизими; кесувчи-қавшарловчи станок; пресс; флексографик станок.	Махсулотнинг максимал энги (мм) - 180 мм Ишлаб чиқариш қуввати - 120-150 кг/соат Шнек узунлиги: 1200 мм Шнек диаметри — 55 мм.
ПЭТ-пишшилар арзон таннарх, енгил вази, мустаҳкамлик, исталган дизайн ва сизимдаги идишни яратиш имконияти мазкур материалнинг энг асосий афзалликлардан. Ускуна 0.1 дан 25 литр гача бўлган турли сизимдаги ПЭТ (полиэтилентерфталат) идишларни пиширишга хизмат қилади.	пишириш автомати; преформани юклийдиган мослама; пресс-форма, ҳаволи конвейер.	Ишлаб чиқариш қуввати - 4000-5000 б/соат Шишириладиган идиш диаметри - 110 мм, баландлиги - 300 мм Шишириш босими - 3,0МПа/6,32м3/дак
Пластик қуварларни ишлаб чиқариш - канализация ва иситиш тизимларида, газ ва сув, шунингдек, "иссиқ пол" тизимларида фойдаланилади. Материалнинг хусусиятлари: мустаҳкамлик, занглаш ва чириш каби салбий ҳолатларнинг йўқлиги; ноодатий ҳароратга чидамлилиқ: 160-170° гача; пластик қуварлар сувиинг таъми ва сифатига таъсир кўрсатмайди; ўзидан оҳаксимон моддалар қолдирмайди; фойдаланиш муддати камида 50 йил, енгил вази ва бошқалар.	хомашёчи етказиш тизими; қуварларни кесми машинаси; калибрлаш ва совишти учун ванналар; тортиш мосламаси; смеситель; транспортёр-гасма; вакуумли шакл берувчи; қуварларни жойлайдиган тўлагичи	Битта ишлаб чиқариш линияси учун зарур майдон - 100 м2. Совиштиш учун сув : $\leq 20^{\circ}\text{C}$ - 20т/с Умумий қуввати: 175 кВт Ишлаб чиқариш қуввати - 200-300 кг/соат

Манба: Саноат қорхонаси маълумотлари асосида.

Полиэтилен пакетларни ишлаб чиқариш ўзини тез оқлайдиган, даромадли бизнес туридир. Пакетларни тайёрлашга мўлжалланган ускуна ярим бутали ва стационар турларга бўлинади. Биринчи турдаги станоклардан, асосан, “яримфабрикат” лардан пакет тайёрлашда фойдаланилади. Бундай ускуналар ишлаб чиқардиган пакетларга шу мақсадга хизмат қиладиган бошқа тўлиқ циклли ускуналарга қараганда кўпроқ маблағ сарфланади. Кўпинча полиэтилен қошлар ва маҳсулотларни қадоқлашга хизмат қиладиган пакетлар тайёрланади.

Тайёр маҳсулотнинг ташқи кўриниши муваффиқиятли ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга имконият берадиган омиллардан бири ҳисобланади. Ҳозирда қадоқ ҳар доимгидан-да муҳим аҳамият касб этмоқда. Айниқса, гап суюқ маҳсулотлар ҳақида борганда, уларнинг қадоқлари харидорни ўзига тортадиган даражада чиройли ва ишлаб чиқарувчи учун тежамкор бўлиши мақсадга мувофиқдир.

ПЭТ-идишлар юқорида келтирилган талабларга тўлиқ жавоб беради: арзон таннарх, енгил вазн, мустаҳкамлик, исталган дизайн ва сиғимдаги идишни яратиш имконияти мазкур материалнинг энг аоссий афзалликлардан, десак янглишмаймиз.

Алоҳида маҳсулот турлари бўйича ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулотлар таннархини аниқлаш, молиявий натижага дахлдор бўлган элементларни ҳисобга олиниши ва назорат қилиниши корхонанинг молияхўжалик фаолиятини бошқаришда муҳим ҳисобланади. Алоҳида олинган маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархини аниқлашга ҳисоб-китобларнинг муҳим объекти сифатида қаралади.

Бунда маҳсулот таннархининг тўғри аниқланишига аҳамият берилади. Маҳсулотлар таннархини аниқлаш ва ҳисобга олиш, молиявий натижаларни таркибли ўрганиш билан бирга, фойданинг шаклланиш омилларини тўғри баҳолаш имконини беради. Бир хиддаги маҳсулот турларини ишлаб чиқарадиган корхоналарда маҳсулот таннархининг қиёсий таҳлили ва унинг натижалари иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини оширишга хизмат қилади.

Маҳсулот таннархининг таҳлили харажатларни иктисодий элементлари бўйича эмас, балки, харажат моддалари бўйича ўрганишни, уларнинг ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига баҳо беришни ҳамда ўзгариш сабабларини ўрганишни тавсифлайди. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг калкуляция моддалари ишлаб чиқариш ва технология жараёнлари хусусиятига боғлиқ. Саноат корхоналаридаги калкуляция моддалари таркибини бир хил кўринишга эга бўлиши таннархни умумий ҳажмда ва моддалари бўйича таҳлил этиш имконияти туғилади.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни харажат моддаларининг ҳар бир тури бўйича алоҳида таркиблани мумкин. Масалан, материал харажатлар ёки хомашё харажатлари қатори бўйича харажатлар ўзгаришига моддий сарфлар меъёрининг ўзгариши, уларни сотиб олиш нархларининг ўзгариши таъсир қилса, меҳнат ҳақи харажатларининг ўзгаришида ишчилар сони ва бир ходимга тўғри келадиган иш ҳақларининг ўзгариши таъсир қилади. Амортизация харажатлари бўйича ҳам худди шу шаклда таркиблани айтиб ўтиш мумкин, яъни, амортизацияланган қийматнинг ўзгариши, амортизация меъёрлари, шунингдек, амортизация ажратмалари ажратиладиган асосий воситалар тури, салмоғига боғлиқ ва ҳоказолар.

Маҳсулот таннархини ифодаловчи кўрсаткичлардан энг муҳими, бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатдир. Бу кўрсаткич тийин ҳисобида қуйидагича аниқланади²⁶:

$$\begin{array}{l} \text{Бир сўмлик товар} \\ \text{маҳсулоти учун} \\ \text{қилинган харажат (тийин)} \end{array} = \frac{\text{Ишлаб чиқариш таннархи}}{\text{Товар маҳсулотининг улгуржи нархи}}$$

Бу кўрсаткич орқали қилинган харажатларнинг самарадорлигини аниқлаш мумкин. “Замоनावий қайта ишлаш” МЧДЖ да бир сўмлик товар маҳсулотини ишлаб чиқариш

²⁶ А. Ваҳобов ва бошқ. Молиявий ва бошқарув таҳлили: Дарслик. – Т.: “Шарқ”, 2005. – 280 б.

ҳаражатлари қуйидаги 13-жадвалда келтирилган.

13-жадвал

**“Замонавий қайта ишлаш” МЧЖ да маҳсулот ишлаб чиқаришнинг
молиявий натижалари динамикаси**

Ҳаражатлар номи	Ўлчов бир- лиги	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2019 й.га нисбатан фарқи, (+/-)
Сотилган ялпи пул тушуми	минг сўм	1 481 048,6	1 647 049,6	2 233 460,8	+752 412,2
Сотилган маҳсулот таннархи	минг сўм	1 146 853,6	1 275 553,2	1 786 568,8	+ 639 715,2
Ялпи фойда	минг сўм	334 195,5	371 496,4	446 892,0	+ 112 696,5
Бир сўмлик товар маҳсулотига нисбатан ҳаражатлар	%	77,43	77,4	79,9	- 2,47
Сотилган маҳсу-лотнинг рентабеллик даражаси	%	22,6	22,5	20,0	- 7,4

“Замонавий қайта ишлаш” МЧЖ да 2017 йилда бир сўмлик товар маҳсулот ишлаб чиқаришга нисбатан ҳаражатлар 77,43 %ни ташкил этган бўлса, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳаражатларини ошириши натижасида жамиятда 2019 йилда ҳар бир сўмлик товар маҳсулотга нисбатан ҳаражатлар 79,9 %га ёки 2,47 пунктга ошган. Натижада сотилган маҳсулот рентабеллиги 2017 йилда 22,6 % ни ташкил этган бўлса 2019 йилда 20,0 %ни ташкил этиб 7,4 % пунктга пасайган. Рентабелликни ошириш учун корхонада бир қатор тадбирларни амалга ошириш талаб этилади. “Замонавий қайта ишлаш” МЧЖ да бир тонна маҳсулотга нисбатан таннарх динамикаси 14-жадвалда келтирилган.

14-жадвал

**“Замонавий қайта ишлаш” МЧЖ да ишлаб чиқариладиган айрим
маҳсулот турлари бирлигининг таннархи динамикаси**

Маҳсулот тури	Ўлчов бирлиги	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2019 й.га нисбатан фарқи, (+/-)
Тутғичли тоғора	сўм/дона	9132	11595	14956	163,7
Болалар ваннаси	сўм/дона	36536	48972	59874	163,9
Офис учун ахлат челақ	сўм/дона	16020	23760	27658	172,6
Қопқоқли челақ (9 л)	сўм/дона	24336	31022	39056	160,5
Полиэтиленерезфалат сув идиши (30 л)	сўм/дона	18340	24213	28762	156,8
Пластик қувур	сўм/метр	10765	14595	18070	167,9

Юқорида келтирилган жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2017-2019 йиллар давомида бир бирлик маҳсулотга нисбатан ишлаб чиқариш харажатлари, яъни маҳсулот бирлиги таннархи жорий нархларда ошиб борган. Жумладан, шу даврга нисбатан бу кўрсаткич болалар ваннаси бўйича 36536 сўмдан 59874 сўмга ёки 63,9 %га, қопқокли челақ бўйича 24336 сўмдан 39056 сўмга ёки 60,5 %га, тутгичли тоғора бўйича 9132 сўмдан 14956 сўмга ёки 63,7 %га ва пластик қувур бўйича (бир метрга) 10765 сўмдан 18070 сўмга ёки 67,9 % га ошган. Бу ошиш иш ҳақи, моддий хомашё, электр энергияси ва ёнилғи-мойлаш материаллари нархлари кўтарилиб бориши билан изоҳланади.

Маҳсулот таннархини таҳлил этганда таннарх таркибида таннарх кабуляцияси моддаларининг эгаллаган улуши ва уларнинг йиллар давомида ўзгаришини таҳлил этиш муҳимдир (15-жадвал).

15-жадвал

Корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлариг (таннархи) таркиби

Харажатлар моддалари	2017 йил		2019 йил		2019 й. 2017 й.га нисб, % (+,-)
	суммаси, минг сўмда	жамига нисб., %да	суммаси, минг сўмда	жамига нисб., %да	
Хомашё ва материаллар	641091,2	55,9	1055862,2	59,1	+ 3,2
Иш ҳақи фонди	299328,8	26,1	464507,9	26,0	- 0,1
Иш ҳақидан ижтимоий сугуртага ажратмалар	74545,4	6,5	69676,2	3,9	-2,6
Ёнилғи ва электр энергияси	63077,0	5,5	116127,0	6,5	+ 1,0
Қоп ва тара харажатлари	19496,5	1,7	21438,8	1,2	- 0,5
Асосий воситаларнинг эскириши ва уларни капитал таъмирлаш харажатлари	14909,1	1,3	23225,4	1,3	-
Транспорт харажатлари	25230,8	2,2	26798,5	1,5	- 0,7
Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари	9174,8	0,8	8932,8	0,5	- 0,3
Жами маҳсулот таннархи	1 146 853,6	100	1 786 568,8	100	-

Корхонанинг ишлаб чиқаришини ҳаражатлари таркибида 2019 йилда 59,1 %ини хомашё ва материаллар, 6,5 % ини ёнилғи-мойлаш материаллари ва электр энергияси, 26,0 % ини ишлаб чиқаришга тегишли ишчи ва ходимлар иш ҳақи, 3,9 % ини иш ҳақидан ижтимоий суғуртага ажратмалар, 1,2 % ини қоп ва бошқа таралар, 1,3 % ини асосий воситаларнинг эскириши ва уларни капитал таъмирлаш ҳаражатлари, 1,5 % ини транспорт ҳаражатлари ва 0,5 % ини бошқа ишлаб чиқариш ҳаражатлари ташкил этган.

Маҳсулот таннархини ҳосил қилувчи калькуляция моддаларининг 2017-2019 йилларда ўзгаришини таҳлил этадиган бўлсак, шу даврда хом-ашё ва материаллар улуши 3,2, ёнилғи-мойлаш материаллари ва электр энергияси 1,0 % га ошган бўлса, иш ҳақидан ижтимоий суғуртага ажратмалар 2,6, ишлаб чиқаришга тегишли ишчи ва ходимлар иш ҳақи 0,1, қоп ва бошқа таралар 0,5, транспорт ҳаражатлари 0,7 ва бошқа ишлаб чиқариш ҳаражатлари 0,3 % пунктга камайганини кўриш мумкин.

Хомашё ва материаллар ҳаражатлари таннархга энг катта таъсир кўрсатадиган (59,1 %) бўлгани учун кўпроқ шунга аҳамият бериб уни нима сабабдан юқори эканлиги аниқланиши керак. Хомашё нархининг ошиб бориши, уларни олиб келиш қимматга тушаётгани, моддий таъминотчиларнинг узоқдалиги ва транспорт ҳаражатлари, бозордаги бошқа сотувчилар бунга таъсир кўрсатган.

Кейинги ўринда иш ҳақи ҳаражатлари ҳам юқори. Бу кўрсаткичнинг жамига нисбатан салмоғи, 2017 йилда 26,1 % ни, 2019 йилда эса 26,0 %ни ташкил этган, 0,1 пунктга пасайиш рўй берган. Уни оптималлаштириш учун ишчиларни иш режимини тўғри ташкил қилиб, уларнинг аниқ бажараётган ишларини ўрганиб чиқиш керак. Бу ерда ҳар бир ишчини аниқ бажарадиган ишларини белгилаб олиб ҳаммасига режа тузилиши ва ишчиларнинг шу режага амал қилишини кузатиш керак. Ишчилар бекорчи бўлиб қолмаслигини таъминлаш керак. Энг аввало айни вақтда қайси ишчи нима иш қилаётгани, у бу ишни бажариши учун қанча вақт кетишини ва қанча вақт у бўш бўлиб қолишини ўрганиб таҳлил қилиш керак. Иложи бўлса икки ишни икки киши эмас бир киши

бажаришига эришиш керак.

Фойдали томони эса иш унумдорлигига эришиш мумкин бўлади. Яъни, янги техника келса ишчи кучини камайтириш мумкин бўлади, агар янги техника кўп функцияли бўлса, ёқилғи ҳаражатлари кам бўлади, таъмирлаш ва техника хизмати ҳаржатлари ҳам кам бўлади.

4.3. Саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини оптималлаштириш ва ресурс тежовчи технологияларни жорий этиш орқали таннархни пасайтириш йўллари

Бугунги кунда маҳсулот таннархини пасайтиришнинг аҳамияти турли мулкчилик шаклларида иш юритаётган корхоналар учун бекиёсдир, зеро, ишлаб чиқариш харажатларини пасайтирмасдан туриб ишлаб чиқаришни самарли ташкил қилиш ва фойдани ошириш мумкин эмас. Маҳсулот таннархини арзонлаштириш жонли меҳнат ҳамда буюмлашган меҳнатни тежашни акс эттиради, фойданинг ортишини таъминлайди, улгуржи ва чакана нархларни арзонлаштириш имконини яратади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да иқтисодиёт тармоқлари учун самарали рақобатбардош муҳитни шакллантириш, иқтисодиётда энергия ва ресурслар сарфини камайтириш, ишлаб чиқаришга энергия тежайдиган технологияларни кенг жорий этиш, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириш, иқтисодиёт тармоқларида меҳнат унумдорлигини ошириш вазифалари белгилаб берилган²⁷.

“Замонавий қайта ишлаш” МЧЖ да маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини пасайтириш омилларидан бири сифатида маҳсулотлар таннархининг таркибий элементларидан бўлган моддий-техника

²⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль ПФ-4947-сонли “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. www.lex.uz

ресурсларидан унумли ва самарали фойдаланиш юзага чиқмоқда.

“Замонавий қайта ишлаш” МЧЖ да маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини унинг элементлари бўйича таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, жамиятнинг ишлаб чиқариш ҳаражатлари таркибида 2019 йилда 57,1 %ини хом-ашё ва материаллар ташкил этмоқда. Хомашё ва материаллар ҳаражатлари таннархга энг катта таъсир кўрсатадиган бўлгани учун кўпроқ шунга аҳамият бериб уни нима сабабдан юқори эканлиги аниқланиши керак. Хомашё нархининг ошиб бориши, уларни олиб келиш қимматга тушаётгани, моддий таъминотчиларнинг узоқдалиги ва транспорт ҳаражатлари, бозордан бошқа сотувчи ва арзонроқ нархдаги хомашё ва материаллар топиш керак.

Бозор иқтисодиёти шароитида тежамкорлик режимининг кучайтириш, ҳамма турдаги ресурсларни оқилона ва тежаб-тергаб сарфлаш, уларнинг нобуд бўлишини камайтиришга эришиш, ресурсларни тежайдиган ва чиқитсиз технологияга ўтишни амалга ошириш, ишлаб чиқаришнинг иккиламчи ресурслари ва чиқитларидан фойдаланишни яхшилаш, уларнинг қайта ишлайдиган ишлаб чиқариш кувватларини ривожлантириш, иккилама хомашёни тўплашни шу жумладан аходидан тўплашни ташкил қилиш ва тайёрлов ташкилотларининг моддий-техникавий базасини янада мустахкамлаш керак.

“Замонавий қайта ишлаш” МЧЖ да материал сарфини камайтиришнинг қуйидаги йўллари мавжуд:

– маҳсулотларнинг конструкциясини ўзгартириш ва такомиллаш-тириш;

– ишлаб чиқариш жараёнлари ва ишлаб чиқариш дастгоҳларининг технологиясини такомиллаштириш;

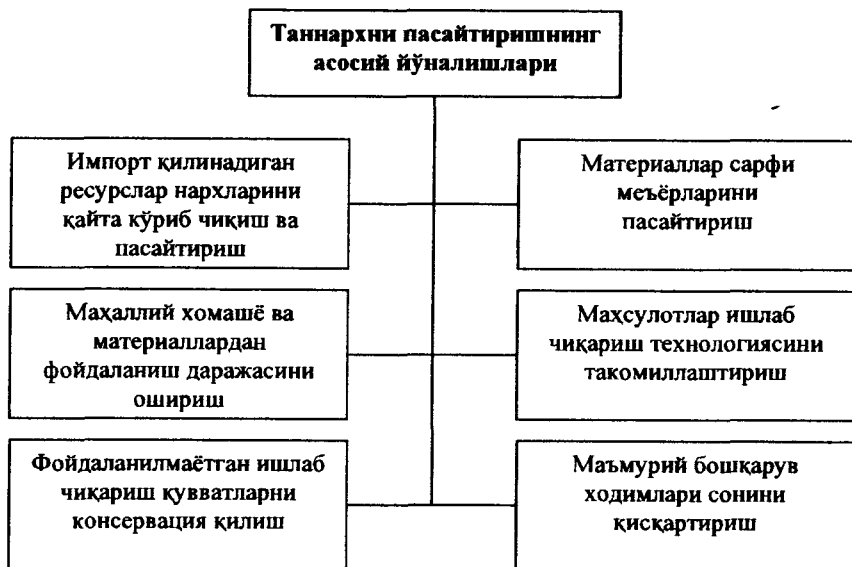
– энг мақбул технологик хариталарини қўллаш орқали материалларга кетадиган ҳаражат нормаларини камайтириш;

– ишлаб чиқаришнинг иккиламчи ресурслари ва чиқитлардан фойдаланишни йўлга қўйиш.

– ишлаб чиқаришда бракка асло йўл қўймаслик ва х.к.

Ушбу вазифани амалга ошириш доирасида мамлакатимиз

корхоналарида таннархни пасайтиришнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратилди (10-расм).

10-расм. Саноат корхоналарида таннархни пасайтиришнинг асосий йўналишлари

Мамлакат корхоналари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг рақобатбардошлилигини янада ошириш, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда уни ички ва ташқи бозорларда сотиш ҳажминини кўпайтириш ва экспорт салоҳиятини ўстириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2014 йил 8 январдаги, 5-сонли “Саноатда ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш ва маҳсулот таннархини пасайтириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги Қарорини қабул қилди.

Ушбу қарорга кўра Қарорга кўра Вазирликлар, идоралар, компаниялар, уюшмалар ва йирик саноат корхоналарига 2014 йилда қуйидаги омиллар ҳисобига ишлаб чиқариш объектлари бўйича саноат маҳсулоти таннархини пасайтиришга йўналтирилган комплекс чора-тадбирлар ишлаб чиқиш вазифалари юклатилди²⁸:

²⁸ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 8 январдаги “Саноатда ишлаб

- энергия ресурслари истеъмолини қисқартириш ва ишлаб чиқаришнинг энергия самарадорлигини ошириш;

- ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш йўли билан технологик жараёнларни ва моддий-хом ашё ресурслари сарфи, фойдаланиш ва ноишлаб чиқариш харажатлари нормаларини рационализациялаштириш;

- меҳнат унумдорлигини ўстириш, бошқарув ва саноат-ишлаб чиқариш ходимлари сонини мақбуллаштириш, бошқа омиллар.

Саноат корхоналарида маҳсулот таннархини пасайтириш бўйича амал қиладиган чора-тадбирларнинг амалга оширилиши мунтазам мониторинг қилиб борилади ва олиб бориладиган мониторинг якунлари бўйича, зарурият бўлганда, маҳсулот таннархини пасайтириш бўйича параметрларга эришишнинг тўлиқлиги ва самарадорлигига боғлиқ равишда корхона мутахассисларини моддий рағбатлантириш ёки уларнинг шахсий жавобгарлиги чораларини қўллаш таклиф этилмоқда. Маҳсулот таннархини пасайтириш натижасида тежалган маблағлар корхоналарнинг ўзида қолади ва улардан корхоналар томонидан ўз хоҳишига кўра фойдаланилади.

Тежамкорлик инсон фаолиятининг барча жабҳаларида, унинг меҳнат буюмларига таъсири ҳамда бу жараёнда иқтисодий ресурсларни сарфлаши ва фойдаланишида намоён бўлади. Айниқса, у меҳнат жараёнида кўпроқ юз бериб, бунда жонли меҳнат сарфини қисқартиришга эришилади.

Маълумки, сарфланган меҳнат миқдори иш вақти билан ўлчанади ва шу сабабга кўра, жонли меҳнат сарфини қисқартириш иш вақтини тежаш шаклига эга бўлади. Иш вақтини тежаш яратиладиган моддий ёки маънавий неъматлар қиймати бирлигидаги жонли меҳнат салмоғини қисқартиришда ва иш вақти йўқотишларини камайитиришда ўз ифодасини топади.

Шунингдек, тежамкорлик ёрдамида йўқотишларга, меҳнат воситаларининг қисман ёки тўлиқ емирилишига олиб келувчи

чиқариш харажатларини қисқартириш ва маҳсулот таннархини пасайтириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” даги 5-сонли Қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 2-сон, 23-модда.

турли сабаб ёки ҳолатларни бартараф қилиш йўли билан уларда буюмлашган меҳнатни тежаш мумкин бўлади. Шундай қилиб, тежамкорлик натижасида ҳам жонли, ҳам буюмлашган меҳнатни ўзида мужассамлаштирадиган бутун ижтимоий меҳнат сарфи тежалади.

Тежамкорликни таъминлаш моддий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ўстириш бўйича бутун амалий ишларнинг асоси бўлиб ҳисобланади. “Замонавий қайта ишлаш” МЧЖ да маҳсулот таннархини пасайтиришда ресурс тежамкорлигининг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларни ажратиб кўрсатамиз:

- ресурслар тежамкорлигини таъминлашнинг маъмурий усулларида иқтисодий усулларига ўтиш;

- ресурслар тежамкорлигини мақсадли дастурлар асосида ташкил қилиш, ресурсларни тежаш сиёсатининг миқдорий аниқ мақсадларини ишлаб чиқиш ва уларга ташкилий-техник чоратадбирлар, биринчи навбатда, ФТТ ютуқларини қўллаш асосида эришишни ташкил қилиш;

- харажатларнинг ҳамда барча турдаги моддий ресурсларнинг илғор техник-иқтисодий меъёрлари тизимини яратиш;

- меҳнат интизомини ўстириш;

- барча турдаги ресурслар тежамкорлигини иқтисодий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантириш ҳамда хўжасизлик ва исрофгарчилик учун жавобгарликни кучайтириш (бу эса ресурслар тежамкорлигига таъсирчан восита ҳисобланади);

- кадрларнинг иқтисодий билимларини ошириш, ўқитиш, ресурслар тежамкорлиги соҳасидаги илғор тажрибаларни умумлаштириш ва тарқатиш.

Бундан ташқари, “Замонавий қайта ишлаш” МЧЖ да эҳтиёжларни тўлароқ қондириш мавжуд ресурслар захирасини кўпайтиришни ҳам талаб қилиб, унинг омиллари сифатида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш зарур:

- ресурслар истемолининг оқилоналигини белгиловчи таркибий омил (ресурсларнинг янги турларини–анъанавий

ресурслар самарали ўринбосарларини қўллаш, хомашё, материал ва ёқилгининг ҳар хил маҳаллий турларидан фойдаланиш). Бунда ўриндош товарларни ва иккиламчи хомашёларни ишлатишдан фойда олиш, шунингдек, якуний маҳсулотнинг шаклланиши жараёнида ресурсларни тежашга эътиборни кучайтириш натижасида хомашё ва материалларни истеъмол қилишнинг иқтисодий жиҳатдан самарали таркибини яратиш талаб қилинади;

- берилган истеъмол хусусияти ва паст материал сифимига эга бўлган янги турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришни ҳамда чиқарилаётган маҳсулот оғирлиги кўрсаткичларининг пасайишини белгиловчи конструкцион омил;

- бирламчи хомашёдан тўлароқ фойдаланишни, чиқинди ва йўқотишларни қисқартириш ҳамда иккиламчи ресурсларни асосий технологик жараён талабларига мувофиқ истеъмолга тайёрлаш асосида ишлаб чиқаришга жалб қилишни белгиловчи технологик омил. Бу омиллар орқали янги технологиялар яратиш, илмий-текшириш ва тажриба-конструкторлик ишлари, шунингдек, маҳсулотнинг материал сифими даражасини мунтазам равишда пасайтириш мақсадида ишлаб чиқариш жараёнларида материалларни тежаш таъминланади;

- мавжуд, аммо ишлатилмай турган ресурсларни ишлаб чиқаришга жалб қилишни ва ички захираларни ҳаракатлантиришни белгиловчи ташкилий омил ва бошқалар.

Ресурслардан тежамли фойдаланишда ишлаб чиқариш истеъмоли учун зарур эҳтиёжларни қисқартириш омиллари ҳам муҳим ўрин эгаллаб, уларни қуйидагиларда кўриш мумкин:

- маҳсулот сифати, унинг чидамлилиги ва эскирмаслик даражасини ошириш; бу маҳсулотни қўшимча ишлаб чиқаришга ҳамда таъмирлаш ишларини ўтказишга кетадиган зарур ресурсларга бўлган эҳтиёжни қисқартиришни белгилайди;

- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот энергия сифимини пасайтириш; бу энергия ресурсларидан фойдаланиш жараёнида уларни тежашни билдириб, энергияга бўлган эҳтиёжларни қисқартиради;

- ресурсларнинг самарали турларини чиқариш (прокатнинг тежамли турлари, қурилиш материалларининг енгил конструкциялари ва бошқалар); бу улардан фойдаланиш умумий ҳажмларини, ишлаб чиқаришдаги чиқинди ва йўқотишларни ҳамда бу ресурсларнинг ўзларини ишлаб чиқариш билан боғлиқ ресурс харажатларини камайтиришни таъминлайди;

- ишлаб чиқариш истеъмолига хом ашё, материал ва ёқилғини унумли тайёрлаш; бу улардан фойдаланиш коэффициентини оширади, чиқиндилар миқдорини камайтиради, истеъмолчилар ўртасида ресурсларни қайта тақсимлашни ташкил қилишга ва дастлабки хомашёни самарали қайта ишлашга ёрдам беради, корхонанинг уларга бўлган талабини камайтиради;

- ресурс йўқотишларининг (сақлаш, жўнатиш ва бошқалардаги) барча турларини қисқартириш.

Юқоридагилар билан бир қаторда, “Замонавий қайта ишлаш” МЧЖ да тежамкорликнинг муҳим омиллари сифатида қуйидагиларни ҳам ажратиб кўрсатиш мумкин: ижтимоий меҳнат тақсими; фан-техника тараққиёти ютуқларидан фойдаланиш; иқтисодиётнинг турли таркибий қисмлари ўртасидаги мутаносиблик ва мувозанатнинг таъминланиши; иқтисодий субъектлар ўртасида самарали рақобат муҳитининг шаклланиши; ишчи кучи малакасининг ошиши; ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш замонавий усул ва воситаларининг жорий этилиши; ресурсларни тежовчи ва чиқитсиз технологияларнинг яратилиши; хом ашё ва материалларнинг сифат жиҳатидан такомиллашуви; маҳсулот материал сиғимлилигининг пасайишига олиб келувчи сунъий материалларнинг яратилиши.

Ресурслар тежамкорлигини таъминлашда маъмурий ва иқтисодий усулларни оқилона қўшиб олиб бориш ҳозирги ресурслар тежамкорлиги иқтисодий сиёсати доирасида ҳал қилишни талаб қиладиган муҳим муаммо бўлиб ҳисобланади. Маъмурий тизим даврида бу муаммони ҳал қилишга илмий асосланган ёндашувнинг мавжуд эмаслиги шунга олиб келган эдики, ресурслар тежамкорлигининг иқтисодий усуллари амалда

қўлланилмади.

Ресурслар тежамкорлиги муаммосини бутун иқтисодиёт миқёсида ташкилий ҳал этиш тармоққа, мазкур турдаги ресурсларнинг ишлаб чиқарувчисига топширилиши керак. Ҳар бир тармоқ муайян турдаги ресурсларнинг ишлаб чиқарувчиси сифатида иқтисодиётнинг унга бўлган эҳтиёжларини қондириш учун жавобгардир.

Бу тармоқ доирасида мос келувчи ресурсларни тежаш сиёсати шаклланиши зарур. Бундай сиёсатни ишлаб чиқишда, энг аввало, тежамкорликнинг иқтисодий ҳодиса-жараёнларга кўрсатадиган таъсири ва алоқасини ўрганиш талаб этилади.

Сўнгги йилларда мамлакатимиз иқтисодиётининг етакчи тармоқлари таркибидаги корхоналарнинг техник-иқтисодий салоҳиятини янада ошириш ва келажакда ушбу корхоналарда рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ишлари жадаллик билан олиб борилмоқда. Бироқ, айрим йирик саноат корхоналарида технологик жиҳатдан маънавий эскирган асбоб-ускуналар салмоғи юқорилигича қолмоқда.

Ҳеч кимга сир эмаски, ишлаб чиқариш харажатларининг юқори экани, тайёрланаётган маҳсулотларнинг материал ва энергияни кўп талаб қилиши ва аввало иқтисодиёт реал сектори тармоқларининг технологик жиҳатдан қоқоқлиги бугунги кунда рақобатдошликни оширишда жиддий тўсиқ бўлмоқда.

5-БОБ. САНОАТ КОРХОНАЛАРИ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

5.1. Саноат корхоналарида иқтисодий хавфсизлик тушунчаси, унинг моҳияти ва кўринишлари

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев шундай фикр юритган, “Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, Ислом ҳамкорлик ташкилоти, Туркий кенгаш ва бошқа нуфузли халқаро ташкилотлар доирасида кўп томонлама ҳамкорликни жадаллаштиришни давом эттиришимиз зарур. Биз Ўзбекистоннинг 2021-2023 йиллар мобайнида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгашига аъзо бўлиши масаласини изчил илгари суриш ниятидамиз”²⁹.

Глобал ривожланиш давлатлараро самарали ҳамкорлик ўрнатиш имкониятларини кенгайтириши ва чуқурлаштириши билан бирга, мамлакат иқтисодиётига бир қатор хавф ва таҳдидларни ҳам юзага келтиради.

“Иқтисодий хавфсизлик” термини расмий равишда 1985 йилда тасдиқланган. БМТ нинг 40-сессиясида халқаро иқтисодий хавфсизликни таъминлаш масалаларига оид 173-сонли Резолюция қабул қилинган эди. Унда барча давлатлар томонидан ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва барқарорликни таъминлаш ҳамда мустаҳкамлашга қаратилган зарур чора-тадбирлар ишлаб чиқишнинг муҳимлиги эътироф этилган. 1987 йилда Бош Ассамблея Халқаро иқтисодий хавфсизлик концепциясини қабул қилди.

1990 йиллардан бошлаб кўпгина давлатлар иқтисодий хавфсизлик масалаларига миллий хавфсизликнинг муҳим қисми сифатида қарай бошладилар. Мазкур муаммога тизимли ва кенг қамровли ёндашувни таъминлаш ҳамда юзага келиши мумкин бўлган хавф-хатарларлар устидан мониторинг ўрнатиш механизмини ишлаб чиқиш, давлатлар томонидан иқтисодий

²⁹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси// Халқ сўзи, 25 январь, 2020 йил.

хавфсизликнинг индикатив кўрсаткичларини ишлаб чиқиш, давлат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг тизимли ва кўп омилли таҳлил усуллари ҳамда узоқ муддатга мўлжалланган стратегиялари (концепциялари) устида иш олиб борила бошланди.

Давлат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг бугунги кунда долзарблиги қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, турли молиявий-иқтисодий инқирозлар, **ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг кескинлашуви, давлат бюджетлари дефицитининг ўсиб бориши, ишсизликнинг юқори кўрсаткичлари, ишлаб чиқаришнинг пасайиши каби омиллар бир қатор ривожланган ва ривожланаётган давлатларда сиёсий нотурғунликнинг ўсишига ва ижтимоий тангликнинг кучайишига олиб келади.**

Иккинчидан, баъзи давлатларнинг ўз геосиёсий ва бошқа манфаатларини амалга ошириш мақсадида иқтисодий восита ва усулларни қўллаш тенденцияси кучайганлиги кузатилмоқда.

Учинчидан, шиддат билан ривожланаётган трансмиллий капитал томонидан миллий иқтисодиётга ўтказилаётган негатив таъсирдан халос бўлишга, ички бозорларни глобал молиявий бозорларнинг конъюнктура билан боглиқ ўзгаришлардан ҳимоя қилиш ва бу омилларнинг олдини олишга қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш зарурияти туғилди.

Шу билан бирга, яқин ва узоқ истиқболда барқарор ривожланиш тенденцияларини сақлаб қолиш ва таъминлаш кўп жиҳатдан иқтисодий соҳада кечаётган ўзгаришларга боглиқ бўлиб қолмоқда. Демак, давлат миқёсида иқтисодий хавфсизлик омиллини тадқиқ қилиш бир жиҳатдан, иқтисодий сиёсат талабларидан бири бўлса, **иккинчи, амалий жиҳатдан, бундай изланишлар замонавий сиёсатшунослик ва иқтисодиётда нечоғли аҳамиятли эканлигини кўрсатиб турибди.**

Жаҳон иқтисодиётининг глобал жараёнларида ривожланаётган мамлакатлар анъанавий ва ноанъанавий таҳдидларга дуч келмоқда. Шунга кўра, иқтисодий хавфсизлик миллий хавфсизлик тизимида асосий таркибий қисм сифатида

намоён бўлмоқда. Жаҳон тажрибасидан маълумки, мамлакат хавфсизлигини таъминлашда мамлакатга таҳдидларнинг барчасига қарши туриш мураккаб масала бўлиб, потенциал таҳдидларни аниқлаш ва олдиндан кўра билиш анча саъй-ҳаракат ва маблағ талаб этувчи соҳа ҳисобланади.

Мамлакатимиз иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда, хусусан, барча соҳаларнинг барқарор ривожланишига таҳдид солувчи ва таъсир қилувчи омилларнинг бир-бирига боғлиқлиги, таъсири ва истиқболларини аниқлашда замонавий техник ва дастурий таъминотдан фойдаланиш тизими бугунги кунда долзарб масала ҳисобланади.

Илмий доиралар ва экспертлар орасида “иқтисодий хавфсизлик” тушунчасига нисбатан ягона ёндашув ҳалигача ҳам шаклланмаган. Шунинг учун биз мазкур тадқиқот ишида индикатив кўрсаткичлар билан бирга, иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг ҳамда барқарор ривожланишга эришишга таъсир этувчи омилларнинг агрегатлашган кўрсаткичларини ҳам таҳлил этишни мақсад қилиб қўйдик.

Ғарб илмий манбаларида иқтисодий хавфсизликка миллий хавфсизликнинг давлат барқарор иқтисодий ривожланиши ҳамда иқтисодий суверенитетини таъминлаш контекстидаги таркибий қисм сифатида қаралади. Европалик ва америкалик олимлар иқтисодий хавфсизлик деганда, миллий иқтисоднинг иқтисодий инқирозлар шароитида барқарор ривожлана олишини, шунингдек, жаҳон хўжалик алоқалари тизимида ўзининг рақобатбардошлигини таъминлай олишини назарда тутадилар.

Европа халқлари лексикасида бу ибора XVII асргача қисман ишлатилиб келинган, яъни 1881 йил 14 августда қабул қилинган «Жамоат хавфсизлиги ва давлатни ҳимоялаш тўғрисида» ги тартибида “давлат ва жамоат хавфсизлиги” бир тушунча сифатида ишлатилган.

1934 йилда “Давлат хавфсизлиги” тушунчасининг қонуний бириктирилишига Ф.Рузвельт асос солган бўлиб, худди мана шу даврда биринчи марта “иқтисодий хавфсизлик” тушунчаси қўллана

бошланди ҳамда иқтисодий хавфсизлик бўйича федерал кўмита ташкил қилиниб, уни Меҳнат вазири Френсис Перкинс бошқара бошлади³⁰.

АҚШнинг Миллий хавфсизлик стратегиясида иқтисодий барқарорлик ва ривожланиш масалалари миллий хавфсизликни таъминлашнинг ажралмас элементи сифатида кўрилади.

Ҳозирги кунгача иқтисодий хавфсизликка аниқ бир таъриф берилмаган бўлиб, турли олимлар томонидан турлича ёндашувлар мавжуд. Бир гуруҳ олимлар бу кўрсаткич мушофаа салоҳияти, давлатнинг олиб бораётган сиёсатини ижтимоий соҳага йўналтирилганлиги, турли хил шароитда миллий манфатларни ҳимоя қила оладиган иқтисодиётни назарда тутди. Яна бир гуруҳ олимлар томонидан эса халқнинг мустақил равишда ташқи кучларнинг аралашувисиз ва тазйиқисиз иқтисодий тараққиёт йўли ва шакллари ўзи белгилаб олишига имкон берадиган ҳолат сифатида таърифланган.³¹

Бир гуруҳ олимлар “иқтисодий хавфсизлик” тушунчасини иқтисодиётнинг ижтимоий эҳтиёжларини самарали қондиришга қодирлиги деб баҳоласалар³², бошқа олимлар гуруҳи қуйидагича таърифлайди: “Иқтисодиётнинг барқарор ривожланишининг муҳим шарти, бу соҳада шахс, жамият ва давлатнинг энг муҳим манфатларининг ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимояланганлиги даражаси билан белгиланади”. Уларнинг фикрича, иқтисодий хавфсизликни таъминлаш шахс, жамият ва давлат мавжудлиги, уларнинг изчил ривожланишига имкон яратадиган талаб-эҳтиёжларнинг қондирилиши демакдир.³³

Япония ҳокимиятининг расмий ҳужжатларида иқтисодий хавфсизлик иқтисоднинг, энг аввало, иқтисодий воситалар билан халқаро омилар таъсири остида пайдо бўладиган жиддий таҳдидлардан ҳимояланганлик ҳолати, деб белгиланади.

³⁰ Экономическая и национальная безопасность: Учебник/ Под ред. Е. А.Олейникова. –М.: Издательство «Экзамен», 2004 -768 бет.

³¹ Экономическая безопасность. Производство, финансы, банки. –М., ЗАО “Финстатинформ”, 1998.

³² Жандаров А.М. Петров А.А. Экономическая безопасность России: определения гипотез, расчет. // Безопасность 1994, №3

³³ Артикова Д. Иқтисодий хавфсизлик. –Т.: 2010. ТДИУ.

Россия Федерациясининг “Хавфсизлик тўғрисидаги” Қонунида иқтисодий хавфсизликка қуйидагича таъриф берилган: “Иқтисодий хавфсизлик бу – шахсининг, жамиятнинг, давлатнинг ҳаётий муҳим бўлган иқтисодий манфатларининг ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимояланганлигидир”.

МДХ худудида “иқтисодий хавфсизлик” муаммоси 90-йилларнинг бошларида, Россия ФА Иқтисодиёт институтида фаол ўрганила бошланди. 1994 йилда академик Л.И.Абалкин “Вопросы экономики” журналида чоп этилган мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг амалий масалаларини илмий асослаш муаммолари бўйича мақоласи ушбу йўналишдаги илк илмий ишлардан ҳисобланади.

Кейинчалик, мазкур институт профессори В.К.Сенчагов раҳбарлигида “Экономическая безопасность” (“Иқтисодий хавфсизлик”) номли тўрт жилдлик китоб нашр этилди. 2001 йилда проф. Д.Е.Сорокин томонидан тубдан янги бўлган “мутлақ миллий хавфсизлик” концепциясини яратиш заруриятининг аҳамияти ва имкониятлари масаласи кўтарилди. Ушбу концепцияда давлат ўз иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда стратегик таҳдидлар мажмуига қарши чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқиши зарурлиги таъкидланади.

Ўзбекистонда Миллий хавфсизлик сифатидаги “хавфсизлик” тушунчаси 1997 йилда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг Миллий Хавфсизлиги Концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қонунда: “Унда мамлакатнинг шундай ҳолатини тушуниш керакки, унинг миллий кадриятлари, манфаатлари ва миллий ҳаёт тарзига бўлган ҳақиқий ташқи ва ички таҳдидлар йўқ ёки бартараф этилган бўлади, яъни шахс ва давлатнинг ҳаётий зарур манфаатлари амалга ошиши таъминланади” деб баён этилган. Миллий хавфсизликка таҳдид деганда эса - ҳаётий муҳим миллий манфаатларга путур етказиши мумкин бўлган омиллар ва шарт-шароитлар тушунилиши кўрсатиб ўтилган³⁴.

³⁴Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик концепцияси. - Т.: 1997. 8-б.

Ўзбекистонлик тадқиқотчи А.Р.Раҳмоновнинг “миллий хавфсизлик” атамасига берган таърифи ҳам Миллий хавфсизлик концепциясида баён этилган таърифдан деярли фарқ қилмайди: “Миллий хавфсизлик деганда, мамлакатнинг шундай ҳолати тушуниладики, бунда миллий кадриятлар, манфаатлар ва миллий ҳаёт тарзига нисбатан ташқи ва ички таҳдидлар бўлмайди ёки баргараф этилган бўлади, яъни шахс, жамият, давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатлари қондирилиши таъминланади”³⁵. Ушбу йўналишда илмий иш олиб борган бошқа олимларнинг ҳам фикрларига кўра, “миллий хавфсизлик” тушунчаси погонали (шахс, жамият ва давлат), кўп унсурли тузилишга эга ёки хавфсизлик тизимий тушунчадир.

Умуман олганда, “хавфсизлик” атамасининг мазмунидан келиб чиқиб, иқтисодий хавфсизликни иқтисодий тизимнинг турли хил ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимояланганлик ҳолати, давлат иқтисодий манфаатларининг барқарор ривожланиши ва таъминланиши учун зарур шарт-шароитларнинг мавжудлиги, деб таърифлаш мумкин.

Бизнинг фикримизча, кенг маънода миллий хавфсизлик бу мамлакат ва жамият ўз ички қонунларига амал қилган, бошқарувда ижобий ўзгариш ва йўналишларни рағбатлантириш, шунингдек, салбий ўзгаришларни тузатиш, мамлакатни ташқи муҳит таҳдидидан ҳимоя қилишни топширган ҳолда ўзаро узвий амал қилувчи ва ривожланувчи шароитлар ҳамда омиллар тизимидир. Бундай ёндашувлар қуйидагиларда акс эттирилган:

- биринчидан, объектнинг (ижтимоий муҳит - жамиятнинг) ҳолатини белгиловчи барқарор ва ўзгарувчан сабаблар (шароит ва омиллар);
- иккинчидан, жамият нормал ривожланишини таъминлашдан иборат бўлган мақсад мазмунидан;
- учинчидан, жамиятнинг ўз ички қонунлари бўйича амал қилишидан иборат бўлган мамлакат хавфсизлиги ҳолати мезони;

³⁵Раҳманов А.Р. Международно-правовые аспекты обеспечения всеобъемлющей национальной безопасности. Республики Узбекистан. Автореф. дисс. на соиск. уч.ст.д.ю.н. - Т.: 2001. - С. 13.

➤ тўртинчидан, миллий хавфсизликни таъминлашнинг ички ва ташқи сиёсат бўйича бошқарув вазифаларини қамраб олади.

Иқтисодийёт ҳар бир давлат фаолиятининг моддий ва молиявий асоси бўлганлиги сабабли иқтисодий хавфсизлик миллий хавфсизликни таъминлашнинг барча йўналишлари учун муҳим аҳамият касб этади.

Иқтисодийётдаги муаммолар, ишлаб чиқаришнинг пасайиши, бюджет маблағларининг етишмовчилиги муқаррар равишда ҳарбий хавфсизлик ҳолатида, аҳолининг ижтимоий кайфиятида, илмий изланишларнинг қўллаб-қувватланишида, экологик лойиҳаларни молиялаштиришда ўз аксини топади.

Ташқи иқтисодий соҳадаги негатив тенденциялар (чет эл капиталининг экспансияси, ташқи қарзларнинг катта ҳажми, бирор-бир давлатнинг монопол таъминотига ёки халқаро молия институтларига қарам бўлиш) ташқи ўйин иштирокчиларининг таъсир ўтказиш усул ва воситаларини кучайтириши ҳамда давлат суверенитетининг қисман йўқотилишига олиб келиши, бу эса, ўз навбатида, давлат сиёсий хавфсизлигига таҳдид солиши мумкин.

Демак, давлатнинг иқтисодий жиҳатдан ўз эҳтиёжларини қоплашга қодирлиги ва барча иқтисодий кўрсаткичлар “баланслашганлиги” (яъни иқтисодий соҳадаги таҳдидларнинг йўқлиги) бошқа соҳаларда миллий хавфсизликни таъминлашнинг асосий омилларидан биридир.

Мамлакатимизнинг миллий хавфсизлик концепциясида “иқтисодий хавфсизлик” тушунчаси ишлатилган бўлса-да, унинг таърифи, таъминлаш механизмлари тўла очиб берилмаган. Бу ўз навбатида, қуйидаги тадбирлар амалга оширилиши зарурлигини англатади:

➤ биринчидан, соҳадаги илмий ва амалий ишлар интенсив равишда давом эттирилиши керак;

➤ иккинчидан, иқтисодий хавфсизлик терминини тўлиқ қамраб олувчи таърифни топиш лозим. Унинг асосида Ўзбекистоннинг иқтисодий манфаатлари ҳимоясини таъминлайдиган давлат тузилмалари, уларнинг мақсади,

вазифалари ва функцияларини шакллантирадиган вазифа ҳали олдинда турганлиги кўрсатилади.

➤ учинчидан, концепция ўз мазмунига кўра миллий хавфсизликни таъминлашда умумий йўналишларни эътиборга олган бўлиб, иқтисодий хавфсизликнинг энг асосий жиҳатларинигина кўзда тутди.

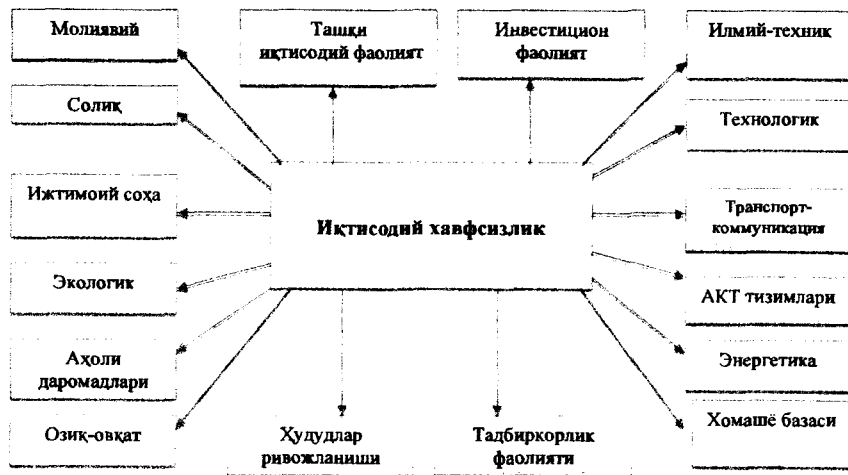
Шу билан бирга концепция, мамлакат иқтисодий ҳаётида фаолият юритаётган давлат, унинг барча институтчионал ташкилотлари миллий ва иқтисодиёт хавфсизлигининг субъектлари ҳисобланишини кўрсатиб беради.

Улар: солиқ ва божхона хизматлари, банклар, биржалар, суғурта ташкилотлари ва фондлар, ишлаб чиқарувчилар ва хизмат кўрсатувчи соҳа ҳамда кўрсатиб ўтилган давлат бошқаруви органларининг фуқаролик жамияти институтлари билан ҳамкорлиги ва бошқалар ҳисобланади.

Бунда давлат барқарор ривожланишни таъминлашнинг асосий ташкил этувчиси ҳамда иқтисодий хавфсизликнинг субъекти бўлиб майдонга чиқади. Бу ҳолат бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида давлатнинг бош ислохотчи эканлигини ҳам билдиради. Шу сабабдан, миллий иқтисодий хавфсизликнинг ҳимояланганлиги шахс, жамият ва давлат эҳтиёжларини қондиришга қаратилган ишлаб чиқариш кучлари, табиий ресурсларнинг миқдори ва хавфсизлик даражаси, бозор инфратузилмасининг ривожланганлиги ҳамда юқори малакали инсон капиталининг мавжудлиги даражаси билан белгиланади.

XX аср охирларига келиб, “хавфсизлик” ва “миллий хавфсизлик” тушунчалари тез-тез қўлланила бошланди. Бу инсоният ривожланишининг мураккаблашуви, ядро, атом ва бошқа оммавий қирғин қуролларининг кенг тарқалиши, экологик вазиятнинг оғирлиги, янги хавфли касалликларнинг вужудга келиши, терроризм хавфининг кучайиши, тоталитар тузум емирилгандан кейин дунёнинг қарама-қарши қутбларга бўлиниши барҳам топгандан кейинги давлатлар ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши, янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши, уларда

бозор ислохотларининг амалга оширилиши билан изоҳланади. Дунёдаги бундай ўзагаришлар хавфсизлик, умумий ва миллий хавфсизлик муаммоларига бўлган эътиборни янада кучайтирди.

11-расм. Иқтисодий хавфсизлик соҳалари³⁶

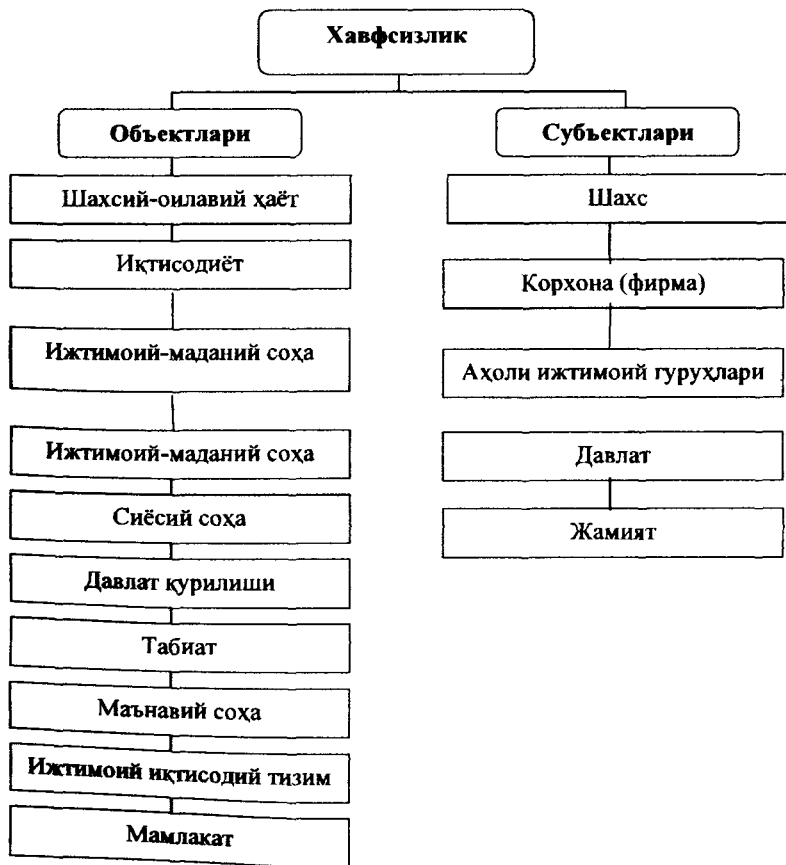
Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда иқтисодий хавфсизликка оид соҳаларни қуйидагича тасвирлаш имкони мавжуд (11-расм).

XX аср охирларига келиб, “хавфсизлик” ва “миллий хавфсизлик” тушунчалари тез-тез қўлланила бошланди. Бу инсоният ривожланишининг мураккаблашуви, ядро, атом ва бошқа оммавий қиргин қуролларининг кенг тарқалиши, экологик вазиятнинг оғирлиги, янги хавфли касалликларнинг вужудга келиши, терроризм хавфининг кучайиши, тоталитар тузум емирилгандан кейин дунёнинг қарама-қарши кутбларга бўлиниши барҳам топгандан кейинги давлатлар ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши, янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши, уларда бозор ислохотларининг амалга оширилиши билан изоҳланади. Дунёдаги бундай ўзагаришлар хавфсизлик, умумий ва миллий хавфсизлик муаммоларига бўлган эътиборни янада кучайтирди.

³⁶ Б.Х. Каттаев. Иқтисодий хавфсизлик амалиёти ва назарияси. (Маърузалар матни)-Т.: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат бошқаруви академияси. 2015.

Хавфсизлик хавф-хатардан ҳимояланиш шarti ва стратегияси сифатида ижтимоий тизим, шахс, жамият ва давлат ҳаёт-фаолиятининг нормал амал қилишини таъминлашга йўналтирилган бўлади.

Хавфсизлик тушунчаси ўзининг объектлари ва субъектлари нуқтаи-назаридан турли шаклларда намоён бўлади. Аммо ҳозирги даврда бу тушунчанинг умумлашган шакли миллий хавфсизлик деб аталади.

12-расм. Хавфсизлик субъектлари ва объектлари³⁷

³⁷ “Давлатнинг иқтисодий хавфсизлиги”. Ҳ.П.Абулқосимов. Тошкент - 2012, 9 бет.

Давлат фаолиятида иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг асосий омили ижтимоий-иқтисодий тизим ва давлатнинг қисқа ҳамда узоқ муддатга мўлжалланган дастурларини амалга оширишга салбий таъсир этувчи омилларни белгилаш ва мониторинг қилиш, бу омилларнинг олдини олиш ёки бартараф этиш мақсадида ягона иқтисодий ислохотлар доирасида институционал ўзгартиришлар ва иқтисодий сиёсатни амалга ошириш ҳисобланади. Бунда, энг аввало, мамлакатнинг иқтисодий манфаатлари устувор бўлади. Миллий иқтисодиётнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мамлакат иқтисодий хавфсизлигининг таъминланганлигини билдиради.

Иқтисодий хавфсизлик тушунчасининг мазмун ва моҳиятини ёритиб беришдан олдин миллий хавфсизлик тушунчасига тўхталиб ўтиш керак бўлади. Миллий хавфсизлик манфаатларни ҳимоялашнинг умумий шакли сифатида манфаат ва эҳтиёжларни қондириш, моддий, маънавий, умуминсоний қадриятлардан баҳраманд бўлиш ва фаровонликка интилиш тўғрисидаги барча тасаввурларни ифодалайди.

Иқтисодий хавфсизлик – иқтисодий категория ҳисобланади. У иқтисодиётнинг барқарор иқтисодий ўсиш таъминланган, ижтимоий эҳтиёжлар оптимал даражада қондирилган, рационал бошқариш амалга оширилган, миллий ва халқаро даражаларда иқтисодий манфаатларнинг ҳимоялангандаги ҳолатини ифодалайди.

Иқтисодий хавфсизлик мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан мустақил, барқарор ривожланишига қодирлигини таъминлашга йўналтирилган.

Республикамизда иқтисодий хавфсизлик масаласи мамлакат миллий хавфсизлигининг бир қисми сифатида биринчи марта Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китобида кўриб чиқилди. Унда мамлакатнинг миллий хавфсизлиги, унинг ажралмас қисми бўлган иқтисодий хавфсизлик масалалари назарий жиҳатдан чуқур таҳлил қилинди.

Ҳозирги пайтда иқтисодий хавфсизлик бу – мамлакат иқтисодиётини доимий барқарор ривожлантириш ва такомиллаштиришга қаратилган чора-тадбирларнинг умуммиллий мажмуаси бўлиб, у албатта давлатнинг ижтимоий-сиёсий барқарорлиги ва мустақиллигини ҳамда ташқи ва ички таҳдидларга қарши туриш механизмини кўзда тутади.

Илмий адабиётларда ва дарсликларда «иқтисодий хавфсизлик» тушунчасининг турлича талқинлари берилган. Бир гуруҳ олимлар мазкур тушунча мазмунини мамлакатнинг етарли мудофаа салоҳиятини, давлат сиёсатининг ижтимоий йўналтирилганлигини, миллий манфаатларни ҳимоя қилишни кафолатлашга қодир бўлган иқтисодиёт ва ҳокимият институтларининг аҳволи сифатида таърифлайди³⁸.

Бошқа бир гуруҳ олимлар эса ўрганилаётган тушунчани ҳокимият институтларининг иқтисодиётни ривожлантиришга қаратилган, миллий манфаатларни ҳимоя қилиш ва рўёбга чиқариш ҳамда жамиятнинг ижтимоий-сиёсий барқарорлигини таъминлаш механизмларини яратишга қодирлиги ва тайёрлиги, деб талқин қиладилар.

А.Исаходжаев ва А.Расулевларнинг фикрича, иқтисодий хавфсизлик бу фақат миллий манфаатларни ҳимоя қилишдан иборат бўлмай, давлат ҳокимияти институтлари, ижтимоий ассоциациялар, хусусий секторнинг мамлакат иқтисодиёти ривожланишининг миллий манфаатларини амалга ошириш ва ҳимоя қилиш механизмини яратиш, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий барқарорлигини таъминлашга тайёрлиги ва қобилиятидир³⁹.

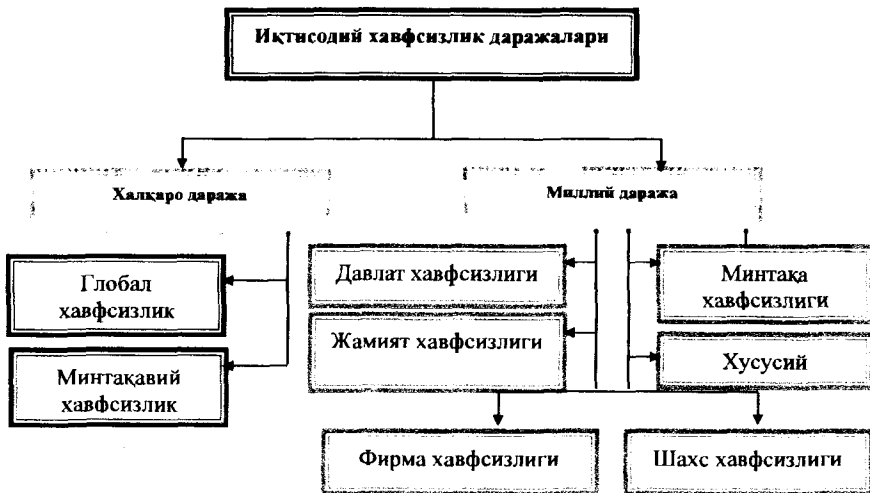
“Иқтисодий хавфсизлик” деганда иқтисодиётнинг мамлакат ижтимоий, сиёсий ва мудофаа қобилиятининг етарли даражасини таъминлаш имконини берадиган ҳолати тушунилади. “Иқтисодий хавфсизлик” – бу халқнинг (давлат орқали) мустақил равишда, ташқаридан бўладиган аралашиш ва тазиқларсиз ўз иқтисодий

³⁸ Экономическая безопасность. Производство, финансы, банки. М.: ЗАО «Финстатинформ», 2000, с.12.

³⁹ Исаходжаев А., Расулев А. Хуфёна иқтисодиёт ва иқтисодий хавфсизлик. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2004, 157-бет.

таракқиёт йўли ҳамда шаклларини белгилашидир.

“Иқтисодий хавфсизлик” – бу нафақат миллий манфаатларни ҳимояланганлиги, балки ҳокимият институтларининг мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш борасидаги миллий манфаатларни амалга ошириш ва ҳимоялаш механизмларини яратишга бўлган тайёрлиги ва қобилияти ҳамдир.

13-расм. Иқтисодий хавфсизлик даражалари⁴⁰

Миллий Хавфсизлик Концепциясида кўрсатилган иқтисодий хавф ва таҳдидлардан ташқари, иқтисодиётимиз ривожланишига тўсиқ бўлиши мумкин бўлган қуйидаги ички ва ташқи хавф ҳамда таҳдидларни таҳлил қилиш ва ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бизнинг фикримизча, булар қуйидагича таснифланади:

а) ички таҳдидлар:

- аҳолининг айрим гуруҳларида реал даромад билан реал харажатнинг номуносиблиги;

- иқтисодий ислохотлар пайтида аҳолининг кўпчилик қисмида иқтисодий турмуш даражаси пастигининг сақланиб қолаётганлиги;

⁴⁰ Вечканов Г.С. Экономическая безопасность. – СПб.: Питер, 2007. с. 67

- давлат мулкани хусусийлаштиришда аҳоли кенг қатламлари иштирокини таъминлашда қонунийлик ва ижтимоий адолат принциплари бузилиши эҳтимолининг юқорилиги;

- мамлакатдаги демографик ўсиш жараёнига нисбатан иқтисодиёт ривожланиш суръатининг пастлиги;

- уюшган жиноятчилик элементларининг иқтисодиётнинг асосий соҳаларига кириб боришга ҳаракати;

- бозор муносабатларига ўтиш жараёнида ижтимоий – иқтисодий шароитларнинг аҳоли ҳаётига салбий таъсири;

- сифатсиз уй-жой, инсоннинг овқатланишидаги сифатнинг ёмонлашуви;

- молиявий, шартнома маданиятининг пастлиги;

- даромадларни солиқдан яшириш ва солиқ тўлашдан бўйин товлашнинг турли кўринишлари мавжудлиги;

- иқтисодиёт ва уни бошқаришнинг криминаллашуви жараёни;

- бозор муносабатларига ўтиш шароитида доимий характерга эга бўлган пуллик хизматларнинг (коммунал харажатлар, таълим, соғлиқни сақлаш, электр энергияси ва бошқа харажатлар аҳоли даромадларига номутаносиблиги) нархи ва кўламининг аҳоли реал даромадларига нисбатан ошиб бориши;

- ишсизликнинг, айниқса, ёшлар орасидаги ишсизликнинг, ноқонуний меҳнат миграциясининг мавжудлиги натижасида ижтимоий низоларнинг келиб чиқиш эҳтимолининг ошиши;

- илм-фан ютуқлари ва юқори технологияга асосланган ишлаб чиқаришнинг етарли даражада мавжуд эмаслиги;

- саноатга ички инвестицияларни жалб этишнинг пастлиги;

- аҳолининг ҳаёт фаолиятини таъминловчи инфратузилмавий соҳалар моддий- техника базасининг эскириши;

- инновацион фаолликнинг пастлиги, ишлаб чиқаришнинг техник ва технологик қолоқлиги;

- илмий-техникавий потенциалнинг ёмонлашуви, «интеллектуал салоҳият» нинг четга чиқиб кетиши;

- кишлоқ хўжалигида иқтисодий муносабатларнинг етарлича либераллашмаганлиги, унда буюртмачининг монополлиги сақланиб

қолаётганлиги;

- мавжуд инвестицион муҳитнинг етарли даражада такомиллашмаганлиги, фонд биржаларининг фаолияти етарли даражада самарали эмаслиги;

- айрим ҳудудларда ижтимоий-иқтисодий, экологик ҳолатнинг кескинлашуви;

- ички ишлаб чиқаришнинг ривожланишига маъмурий тўсиқларнинг салбий таъсири;

- иқтисодиётда хом ашё етказиб берувчи соҳаларнинг тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш соҳасига нисбатан улушининг етакчи эканлиги ва бошқалар.

б) ташқи таҳдидлар:

- товарлар импортида техника ва технологиялар ўрнига истеъмол молларининг етакчи эканлиги;

- экспортни, биринчи навбатда, илмталаб соҳаларда етарли даражада қўллаб-қувватланмаётганлиги;

- саноат тармоқларини жадал модернизация ва диверсификациялаш жараёнларини таъминлаш, техника ва технологияларни импорт қилиш масалалари етарли равишда олиб борилмаётганлиги;

- ташқи бозорга маҳсулот экспорт қилишда коммуникацион-маркетинг тизимининг ривожланмаганлиги;

- жаҳон сиёсий ва иқтисодий майдонида нотўғри тасаввур уйғотиш натижасида инвестицион жозибадорликни пасайтиришга доир уринишлар;

- айрим ички муаммолар ташқи таъсир омилларини кучайтириши ёки аксинча.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг асосий кафолати сифатида умумий жиҳатдан айтишимиз мумкинки, иқтисодиётда бозор муносабатларини қарор топтириш, сиёсий соҳада қонун устувор бўлган демократик давлатни, ижтимоий соҳада кучли демократик, фуқаролик жамиятини барпо этишдир. Бу ҳукуратимиз томонидан амалга оширилаётган иқтисодий-сиёсий ислохотларнинг стратегик

мақсади ҳисобланади. Бунда асосий мезон мамлакат иқтисодиёти жамиятимиз аъзоларининг (шахснинг) ҳаётий зарур эҳтиёжларини қондира олишини таъминловчи яшаш шароитларини яратишдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёвнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида иқтисодий хавфсизликни таъминлаш борасида қуйидаги фикрларини яъни, “Барча қўшнилариимиз билан дўстона ва ўзаро ишонч руҳидаги муносабатларни янада мустаҳкамлаш бизнинг асосий вазифаларимиздан бирига айланди. 2018 йилда 18 та давлатлараро расмий ташрифлар амалга оширилди ва 52 миллиард долларлик 1 минг 80 та лойиҳа бўйича келишувларга эришилди. Жаҳон банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Ислон ва Осиё тараққиёт банклари, бошқа халқаро молия институтлари билан ҳамкорликдаги инвестициялар ҳажми 8,5 миллиард долларни ташкил этди. Халқаро ва минтақавий хавфсизликка таҳдидлар тобора кучайиб бораётганини ҳисобга олиб, биз янги Мудофаа доктринасини қабул қилдик.

Миллий иқтисодиётимизнинг халқаро доирада хавфсизлигини ҳимоя қилиш асосида миллий ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш, иқтисодий жиноятчиликка қарши курашиш, жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштириш, терроризм ва оммавий қирғин қуролини тарқатишни молиялаштиришга қарши курашиш, шунингдек, молиявий хавфсизликни таъминлаш соҳасида халқаро тажрибаларни ўрганиш ҳамда Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга қарши курашиш бўйича молиявий чоралар ишлаб чиқувчи гуруҳнинг (ФАТФ) тавсиялари ижросини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 февралдаги “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг қоидаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ПҚ-2752-сон, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 майдаги “Бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини тубдан

ошириш ва иқтисодий жиноятларга қарши курашиш механизмларини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5446-сон Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 сентябрдаги “Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга, терроризмни молиялаштиришга ва оммавий қиргин қуролини тарқатишни молиялаштиришга қарши курашиш бўйича идоралараро комиссияни ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-3947-сон қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 20 сентябрдаги “Қурилиш соҳасига ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4464-сон қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида” ги ПФ-5853-сон Фармони ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш масалалари устувор вазифа сифатида белгилаб берилган.

16-жадвал

Саноат хавфсизлиги давлат қўмитаси тизими

Саноат хавфсизлиги давлат қўмитаси тизими	- марказий аппарат
	- вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳудудий бошқармалар
	- Олмалиқ кон-техника инспекцияси
	- Ангрен кон-техника инспекцияси
	- Қизилқум кон-техника инспекцияси
	- Ҳарбийлаштирилган кон-қутқарув қисми
	- «Саноат хавфсизлиги» ДУК
	- «Контехназоратўқув» ДУК
- «Саноат назорати лабораторияси» ДУК	

Манба: Саноат хавфсизлиги давлат қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланган.

Саноат хавфсизлиги давлат қўмитасининг марказий аппарати, ҳудудий бошқармалари, кон-техника инспекциялари ва идоравий мансуб хўжалик ҳисобидаги ташкилотлари саноат, радиация ва ядро хавфсизлиги соҳасида Ўзбекистон Республикасининг давлат бошқаруви ва тартибга солишнинг ягона тизимни ташкил этади.

Саноат хавфсизлиги давлат кўмитасининг асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади⁴¹:

- атом энергетикаси ва ядро технологиялари объектларида радиация ва ядро хавфсизлигини таъминлаш, шунингдек, хавфли ишлаб чиқариш объектларида саноат хавфсизлиги соҳаларида ягона давлат сиёсатини юритиш бўйича ишни мувофиқлаштириш ва назоратни амалга ошириш;

- саноат, радиация ва ядро хавфсизлиги, ер қаъридан фойдаланишда ишларни олиб бориш хавфсизлиги ҳамда истироҳат боғлари аттракционларидан фойдаланиш борасидаги қонун ҳужжатлари ва техник жиҳатдан тартибга солиш соҳасидаги норматив ҳужжатлар талабларига юридик ва жисмоний шахслар томонидан риоя этилиши устидан давлат назорати ва текширувини амалга ошириш;

- саноат, радиация ва ядро хавфсизлигини таъминлаш борасида республикада ёқилғи-энергетика комплекси ва иқтисодиётнинг асосий тармоқларини янада ривожлантириш бўйича стратегик режалар ва дастурларни ишлаб чиқишда иштирок этиш;

- атом энергиясидан фойдаланиш соҳасида лицензиялаш, саноат, радиация ва ядро хавфсизлигини таъминлаш соҳасида давлат назорати органлари фаолиятини мувофиқлаштириш;

- саноат хавфсизлигини экспертизадан ва аккредитациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш, шунингдек, атом энергиясидан фойдаланиш билан боғлиқ объектлар хавфсизлигини экспертиза қилишни ташкил этиш;

- саноат, радиация ва ядро хавфсизлиги, ер қаъридан фойдаланишда ишларни хавфсиз юритиш ҳамда истироҳат боғлари аттракционларидан фойдаланиш борасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва техник жиҳатдан тартибга солиш соҳасидаги норматив ҳужжатларни белгиланган тартибда ишлаб чиқиш ва қабул қилиш;

⁴¹ Ўзбекистон Республикаси Саноат хавфсизлиги давлат кўмитаси тўғрисида Низом. 2019 йил 1 февраль, 75-сон.

- халқаро ва хорижий ташкилотлар билан мустаҳкам ҳамкорликни амалга ошириш, шунингдек, соҳа фаолиятига тааллуқли бўлган халқаро шартномалар бўйича Ўзбекистон Республикасининг мажбуриятлари бажарилишини таъминлаш;

- техника ва технологияларнинг жадал ривожланишини ҳисобга олган ҳолда саноат, радиация ва ядро хавфсизлиги, ер қаъридан фойдаланишда ишларни олиб бориш хавфсизлиги соҳаларида фаолиятни амалга оширувчи мутахассисларнинг малакасини ошириш.

Саноат хавфсизлиги давлат қўмитаси унга юкланган вазифаларга мувофиқ куйидаги функцияларни амалга оширади:

➤ атом энергетикаси ва ядро технологиялари объектларида радиация ва ядро хавфсизлигини таъминлаш, шунингдек, хавфли ишлаб чиқариш объектларида саноат хавфсизлиги соҳаларида ягона давлат сиёсатини юритиш бўйича ишни мувофиқлаштириш ва назоратни амалга ошириш соҳасида:

➤ хавфли ишлаб чиқариш объектларида, шунингдек, хавфли ишлаб чиқариш объектларига эга бўлган хўжалик юритувчи субъектларда қўлланиладиган ишлаб чиқаришлар (технологиялар), объектлар ва техник қурилмалар рўйхатини белгилайди ва тасдиқлайди;

➤ иқтисодиётнинг тегишли тармоқларида саноат, радиация ва ядро хавфсизлигини таъминлаш тизимини такомиллаштириш бўйича таклифлар тайёрлайди;

➤ хавфли ишлаб чиқариш объектларида саноат хавфсизлиги экспертизаси тизимини ривожлантиришни, атом энергиясидан фойдаланиш соҳасида объектлар хавфсизлиги экспертизасини ўтказишни, шунингдек, атом энергиясидан фойдаланиш соҳасида фаолиятни лицензиялаш тизимини ташкил этади;

➤ хавфли ишлаб чиқариш объектларида ва истироҳат боғлари аттракционларида қўлланиладиган техник қурилмаларни сертификатлашни ташкил этади;

➤ ўз ваколатлари доирасида ионлаштирувчи нурланиш манбаларининг давлат ҳисоби ва назоратини, уларнинг миллий реестри юритилишини таъминлайди;

➤ Радиация аварияларида прогнозлаштириш, барвақт аниқлаш ва муносабат билдириш ягона давлат тизими мавжуд бўлишини таъминлашда иштирок этади;

➤ хавфли ишлаб чиқариш объектлари давлат реестрида хавфли ишлаб чиқариш объектлари ҳисобини, шунингдек, рухсат берувчи тусдаги ҳужжатлар реестрини юритади;

➤ юқори техник хавфли зоналарнинг давлат кадастри юритилишини мувофиқлаштиради;

➤ авария ҳолатининг ва ишлаб чиқариш жароҳатининг олдини олиш мақсадида саноат, радиация ва ядро хавфсизлиги талабларига, ер қаъридан хавфсиз фойдаланиш талабларига риоя қилиш зарурлиги тўғрисида кенг тушунтириш ишлари олиб боради;

➤ саноат хавфсизлиги талабларига риоя этилиши устидан ишлаб чиқариш назоратини ташкил этиш тўғрисидаги маълумотларни тўплайди ва таҳлил қилади;

➤ саноат хавфсизлиги давлат қўмитасининг назорат остидаги объектларида авариялар, ишлаб чиқаришда майиб бўлиш, портловчи моддалар йўқолиши ҳолларининг сабабларини белгиланган тартибда суриштиради.

Саноат, радиация ва ядро хавфсизлиги, ер қаъридан фойдаланишда ишларни олиб бориш хавфсизлиги ҳамда истироҳат боғлари аттракционларидан фойдаланиш борасидаги қонун ҳужжатлари ва техник жиҳатдан тартибга солиш соҳасидаги норматив ҳужжатлар талабларига юридик ва жисмоний шахслар томонидан риоя этилиши устидан давлат назорати ва текширувини амалга ошириш соҳасида:

-юридик ва жисмоний шахслар томонидан саноат, радиация ва ядро хавфсизлиги, геология-қидирув ва кон ишларини олиб боришнинг хавфсизлиги ва углеводород хом ашёли ер қаърини муҳофаза қилиш соҳасида, шунингдек, истироҳат боғлари аттракционларидан фойдаланиш соҳасида техник жиҳатдан

тартибга солиш соҳасида қонун ҳужжатлари ва норматив ҳужжатлар талабларига риоя этилиши устидан давлат назорати ва текширувини амалга оширади⁴²;

-ер қаъридан фойдаланувчилар томонидан Ўзбекистон Республикаси Давлат геология ва минерал ресурслар қўмитаси ҳузуридаги Фойдали қазилмалар захиралари давлат комиссиясининг захираларни тасдиқлашда қабул қилинган саноат хавфсизлиги бўйича қарорлари ва ҳулосалари бажарилишини назорат қилади;

-хавфли ишлаб чиқариш объектларида фойдаланиладиган буг ва сув иситиш қозонларини, босим остида ишлайдиган идишларни, буг ва иссиқ сув учун сув қувурларини ҳамда кўтариш иншоотларини, шунингдек, истироҳат боғларидаги аттракционларни рўйхатга олади;

-Ҳарбийлаштирилган кон-қутқарув қисмини оператив бошқаради ва методик раҳбарлик қилади, шунингдек, кон фаввораларига қарши курашиш, газдан қутқариш ва авария-диспетчерлик хизматлари корхоналари, бўлинмаларининг бўлиши мумкин бўлган аварияларни локализация қилиш ва оқибатларини тугатишга тайёрлигини назорат қилади;

-назорат остидаги корхоналар ва объектларни фойдаланишга қабул қилиш бўйича давлат комиссиялари таркибида иштирок этиш учун ўз вакилларини тайинлайди, ушбу объектларда фойдаланишга қабул қилиш қоидаларига риоя этилиши устидан назорат қилади;

-хавфли ишлаб чиқариш объектидан фойдаланишга ташкилотларнинг тайёрлигини, шунингдек, назорат остидаги объектларда авариялар ва ишлаб чиқариш жароҳатининг олдини олиш тадбирлари ишлаб чиқиши ва ўтказилишини назорат қилади;

- истироҳат боғлари аттракционларини фойдаланишга тайёрлаш ва уларни қабул қилиш устидан белгиланган тартибда назорат қилади;

⁴² Ўзбекистон Республикаси Саноат хавфсизлиги давлат қўмитаси тўғрисида Низом. 2019 йил 1 февраль, 75-сон.

-саноат хавфсизлиги декларациялари ишлаб чиқилиши ва тақдим этилишининг тўғрилиги мониторингини олиб боради;

-ишлаб турган ва қурилаётган хавфли ишлаб чиқариш объектларида саноат хавфсизлигини декларациялашни назорат қилади.

Саноат, радиация ва ядро хавфсизлигини таъминлаш борасида республикада ёқилги-энергетика комплекси ва иқтисодиётнинг асосий тармоқларини янада ривожлантириш бўйича стратегик режа ва дастурларни ишлаб чиқишда иштирок этиш соҳасида⁴³:

➤ вазириликлар, идоралар ва хўжалик бирлашмалари билан биргаликда саноат, радиация ва ядро хавфсизлигини таъминлаш юзасидан ёқилги-энергетика комплексини ва саноатнинг базавий тармоқларини янада ривожлантириш бўйича стратегик режалар ва дастурларга таклифларни ишлаб чиқади;

➤ саноат, радиация ва ядро хавфсизлигини таъминлаш юзасидан ёқилги-энергетика комплексини ва саноатнинг базавий тармоқларини янада ривожлантириш бўйича тасдиқланган давлат дастурларига мувофиқ саноат, радиация ва ядро хавфсизлигини таъминлаш ишлари олиб борилишини назорат қилади;

➤ радиация ва ядро хавфсизлигини таъминлаш юзасидан атом энергиясидан тинч мақсадларда фойдаланиш соҳасида давлат мақсадли дастурлари ишлаб чиқилиши, кўриб чиқилиши ва амалга оширилишида иштирок этади.

Саноат хавфсизлигини экспертизадан ва аккредитациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш, шунингдек, атом энергиясидан фойдаланиш билан боғлиқ объектлар хавфсизлигини экспертиза қилишни ташкил этиш соҳасида:

➤ саноат хавфсизлиги соҳасида эксперт ташкилотларини белгиланган тартибда аккредитациядан ўтказди ва улар фаолиятини мувофиқлаштиради;

➤ саноат хавфсизлиги соҳасида берилган эксперт хулосаларининг ягона ҳисобини юритади;

⁴³ Ўзбекистон Республикаси Саноат хавфсизлиги давлат қўмитаси тўғрисида Низом. 2019 йил 1 февраль, 75-сон.

➤ атом энергиясидан фойдаланиш объектлари ва (ёки) атом энергиясидан фойдаланиш соҳасида фаолият турлари хавфсизлиги экспертизасини (хавфсизликни асослаш экспертизасини) ташкил этади.

Саноат, радиация ва ядро хавфсизлиги, ер қаъридан фойдаланишда ишларни олиб бориш хавфсизлиги ҳамда истироҳат боғлари аттракционларини эксплуатация қилиш борасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва техник жиҳатдан тартибга солиш соҳасидаги норматив ҳужжатларни белгиланган тартибда ишлаб чиқиш ва қабул қилиш соҳасида:

✓ саноат, радиация ва ядро хавфсизлиги соҳаларида техник жиҳатдан тартибга солиш, ер қаъридан фойдаланишда ишларни хавфсиз юритиш соҳасида, путур етказмайдиган назорат бўйича, шунингдек, истироҳат боғлари аттракционларидан фойдаланишда ва Саноат хавфсизлиги давлат қўмитаси ваколатига кирадиган бошқа масалалар бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ва норматив ҳужжатларни белгиланган тартибда ишлаб чиқади ва қабул қилади;

✓ радиация ва ядро хавфсизлигини таъминлаш соҳасида, ядро қурилмаларини, ионлаштирувчи нурланиш манбаларини, ядро материалларини, радиоактив моддалар пунктларини ва радиоактив чиқиндилар омборларини физик ҳимоя қилиш соҳасида талабларни белгиладиган нормалар ва қоидалар ишлаб чиқирилишини ва белгиланган тартибда қабул қилинишини таъминлайди;

✓ саноат, радиация ва ядро хавфсизлиги соҳасида, путур етказмайдиган назорат бўйича, истироҳат боғлари аттракционларидан фойдаланишда ишларни хавфсиз юритиш талаблари мавжуд бўлган норматив ҳужжатлар лойиҳаларини қўриб чиқади ва белгиланган тартибда келишади;

✓ фойдали қазилмаларни қазиб олиш бўйича корхоналар, объектларни тугатиш ва консервация қилишда ер қаъридан фойдаланувчилар бажариши шарт бўлган техник талабларни (фойдали қазилмалар конларидан фойдаланишда ишларнинг

хавфсизлиги ва иқтисодиёт тармоқларида фойдаланиш учун яроқли бўлган кон ишланмаларини сақлаб қолиш юзасидан) белгилайди.

Халқаро ва хорижий ташкилотлар билан мустақкам ҳамкорликни амалга ошириш, шунингдек, соҳа фаолиятига тааллуқли бўлган халқаро шартномалар бўйича Ўзбекистон Республикасининг мажбуриятлари бажарилишини таъминлаш соҳасида:

- саноатда, кон назоратида, атом энергетикаси ва илмий тадқиқотларда ишларни хавфсиз олиб бориш устидан назорат қилиш соҳасида халқаро ҳамкорлик қилади, Саноат хавфсизлиги давлат кўмитасининг ваколатига кирадиган масалалар бўйича халқаро ташкилотлар, бошқа мамлакатларнинг тегишли назорат органлари билан белгиланган тартибда алоқа қилади;

- атом энергиясидан тинч мақсадларда фойдаланиш, кимёвий, бактериологик (биологик) ва заҳарли қурол-яроғни тақиқлаш, шунингдек, кимёвий, биологик, радиологик ва ядро материалларининг таъсири хавфини пасайтириш бўйича халқаро шартномалар бўйича Ўзбекистон Республикасининг мажбуриятлари бажарилишини таъминлайди;

Техника ва технологияларнинг жадал ривожланишини ҳисобга олган ҳолда саноат, радиация ва ядро хавфсизлиги, ер қаъридан фойдаланишда ишларни олиб бориш хавфсизлиги соҳаларида фаолиятни амалга оширувчи мутахассисларнинг малакасини ошириш соҳасида⁴⁴:

- саноат хавфсизлиги соҳасида ходимларнинг малакасини тизимли асосда оширади, шунингдек, техника ва технологияларни динамик ривожлантиришни ҳисобга олган ҳолда радиация ва ядро хавфсизлиги соҳасида мутахассислар тайёрлашни ташкил этади;

- хавфли ишлаб чиқариш объектлари, саноат, радиация ва ядро хавфсизлиги соҳасида атом энергетикаси объектлари, ер қаъридан фойдаланишда ишларни хавфсиз юритиш соҳасида ходимларни тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тартибини тасдиқлайди.

⁴⁴ Ўзбекистон Республикаси Саноат хавфсизлиги давлат кўмитаси тўғрисида Низом. 2019 йил 1 февраль, 75-сон.

5.2. Ўзбекистонда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг индикатив кўрсаткичлари

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган тадбирларни амалга ошириш учун унинг барча фаолият соҳалари ҳолатини кўрсатиб белгиловчи кўрсаткичлари - индикаторларлари мониторингини ташкил этиш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу мониторинг жараёни иқтисодий кўрсаткичларни аниқлаш, таҳлил қилиш ва уларнинг ўзгариш тенденциялари ҳамда истиқболини аниқлаш имконини беради.

Иқтисодий хавфсизликнинг умумий кўрсаткичлари (индикаторлари) қуйидагилардан иборат:

- турмуш даражаси ва сифати;
- инфляция суръати;
- бюджет дефицити;
- давлат қарзи;
- жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув даражаси;
- “хуфиёна иқтисодиёт” фаолияти;
- мулк таркиби;
- солиқ тизими;
- бозор инфратузилмаларининг ривожланиши ва бошқалар.

Худудий даражада умумий кўрсаткичлардан ташқари яна қуйидаги индикаторлар иқтисодий хавфсизликни ифодалайди:

- аҳоли даромадлари;
- чакана нархлар миқдори;
- уй-жой билан таъминланганлик;
- худуднинг мамлакат ЯИМдаги улуши;
- худуднинг тўлов баланси;
- экспорт-импорт сальдоси.

Юқоридаги кўрсаткичлар миқдорининг таҳликали қуйи чегарасини кўрсатиш ва аниқ белгилаш зарур. Кўрсаткич миқдори қуйи чегарадан паст тушгандагина иқтисодий таҳдид вужудга келади. Бу чегара - иқтисодий манфаатлар нуқтаи назаридан хўжалик нисбатларининг энг қуйи мақбул нисбатларини

ифодаловчи миқдорий индикаторлар бўлиб, уларга риоя қилмаслик такрор ишлаб чиқариш турли элементларининг иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қилади ва мамлакат иқтисодий хавфсизлигига таҳдид солади.

Таҳликали қўйи чегаранинг миқдорий ўлчамларини аниқлаш учун қуйидагиларга асосланиш лозим:

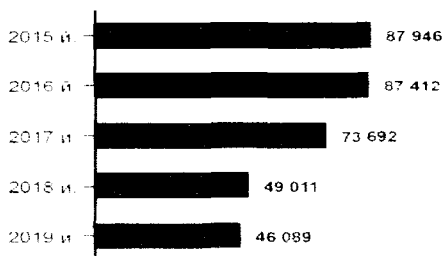
- миллий иқтисодиёт ҳолати ва ундаги мутаносибликлар ҳамда такрор ишлаб чиқариш элементлари ва омиллари ҳолатининг бирламчи, муҳим хусусиятларини таснифлаш;

- иқтисодиёт соҳасидаги миллий манфаатларни тўлиқ ва кенг қамровли ифодалаш;

- иқтисодий хавфсизликнинг қўйи таҳликали чегарасини ифодаловчи индикаторлардан ҳокимият органлари мамлакат иқтисодиёти ҳолатини аниқ баҳолашда ва бошқа мамлакатлар билан қиёслашда фойдаланиш имкониятининг мавжудлиги;

- ушбу индикаторларларнинг мамлакат ҳисоб, статистика ва прогнозлаштириш тизими билан мувофиқ келиши.⁴⁵

Барча хизмат
йўналишлари бўйича
рўйхатга олинган
жиноятлар сони,
бирлик

15-расм. 2015-2019 йилларда Ўзбекистон Республикасида рўйхатга олинган жиноятлар сони, бирлик⁴⁶

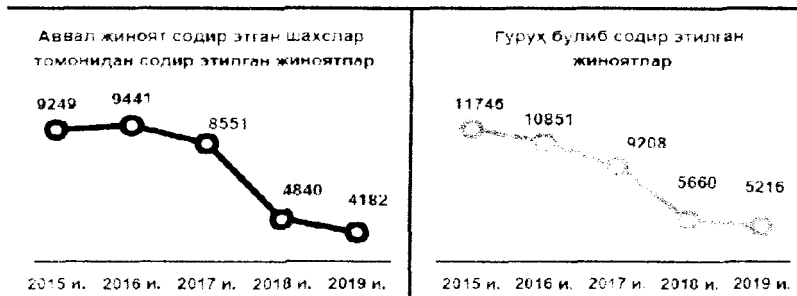
Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси маълумотларига кўра, 2019 йилда жами 46089 та жиноятчилик ҳолатлари қайд этилган бўлиб, 2018 йилнинг мос даврига нисбатан 6,0 % га камайган. Рўйхатга олинган жиноятлар сони бўйича ҳар 10,0 минг аҳолига нисбатан 13,7 та жиноят тўғри келмоқда. Сўнгги 5 йилда рўйхатга олинган жиноятлар сони 47,6 % га камайган, 2015

⁴⁵ Шамагдиев А. Иқтисодий хавфсизлик ва божхона сиёсати - Т.: ТДИУ-2012.

⁴⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари. 2020 йил

Йилда жиноятлар сони 87946 тани ташкил этган бўлса, 2019 йилга келиб, бу кўрсаткич 46089 тани ташкил этди.

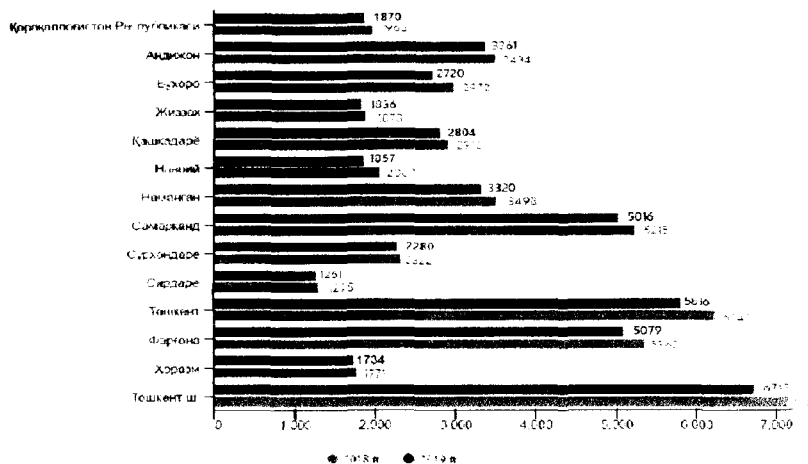
Аввал жиноят содир этганлар томонидан амалга оширилган жиноятлар сони охириги 5 йилликда 54,8 % га камайган, яъни 2015 йилда 9249 тани ташкил этган бўлса, 2019 йил (4182 та жиноят)га келиб, 5067 тага камайган. Гуруҳ бўлиб содир этилган жиноятлар сони 55,6 % га камайган, яъни 2015 йилда 11746 тани ташкил этган бўлса, 2019 йилда эса 5216 та жиноят содир этилган. Жамоат жойларида содир этилган жиноятлар сони 2019 йил (2647 та жиноят)да 2015 йил (5467 та жиноят)га қараганда 51,6 % га камайган, мастлик ҳолатида содир этилган жиноятлар эса 59,7 % га камайган, яъни 2015 йилда жиноятлар 2705 тани ташкил этган бўлса, 2019 йилда 1089 тадан иборат бўлган.

16-расм. 2015-2019 йилларда Ўзбекистон Республикасида жиноятчилик ҳолати тўғрисида қиёсий маълумот, бирлик⁴⁷

Содир этилган жиноятларнинг оғир-енгиллиги бўйича ҳудудлар кесимида таҳлил қилинганда жами содир этилган унча оғир бўлмаган жиноятларнинг асосий қисми 14,6 % Тошкент вилояти, 11,8 % Тошкент шаҳри, 11,4 % Фарғона вилояти ҳиссасига тўғри келса, оғир жиноятларнинг 18,5 % Тошкент вилояти ва 12,2 % Фарғона вилояти ҳиссасига ҳамда ўта оғир жиноятларнинг 20,5 % Тошкент шаҳри ва 12,8 % Самарқанд вилояти ҳиссасига тўғри келмоқда.

⁴⁷ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари. 2020 йил.

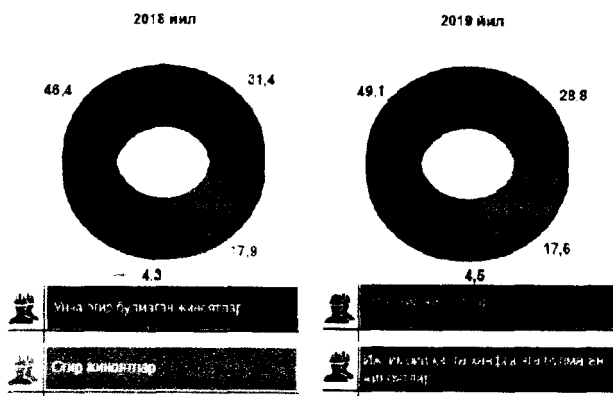

17-расм. 2018-2019 йилларда Ўзбекистон Республикасида рўйхатга олинган жиноятлар сони ҳудудлар кесимида, бирлик⁴⁸

Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида 2019 йилда 2018 йилнинг шу даврига нисбатан таққослаганда, жиноятлар сони Navoiy вилоятида 10,2 % га, Buxoro вилоятида 8,5 % га, Toshkent вилоятида 6,8 % га, Fargona вилоятида 5,3 % га, Namangan вилоятида 5,1 % га, Qashqadaryo вилоятида 3,9 % га, Andijon va Samarqand вилоятларида 3,8 % га, Sirdaryo вилоятида 2,6 % га, Jizzax вилоятида 2,2 % га, Xorazm вилоятида 2,1 % га, Suxondaryo вилоятида 1,8 % га, Qoraqalpogʻiston Республикасида 5,0 % га va Toshkent шахрида 6,0 % га камайганлигини кузатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасида ўта оғир жиноятлар сони 2019 йилда 2018 йилга нисбатан 2082 тадан 2073 тагача (0,4 % га) камайганлигини кўриш мумкин. Оғир жиноятлар эса 2019 йилда 2018 йилга нисбатан 8778 тадан 8089 тагача камайган (7,8 % га). Унча оғир бўлмаган жиноятлар эса 2018 йилга нисбатан (15394 та ҳолат) 2019 йилда 13289 тани ташкил этиб, 13,7 % га камайган.

⁴⁸ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари. 2020 йил.

18-расм. 2018-2019 йилларда барча хизмат йўналишлари бўйича рўйхатга олинган жиноятларнинг даражалари бўйича тақсимланиши, %

2018 йилнинг шу даврига нисбатан талончилик 37,4 % га, ўғрилиқ 31,6 % га, босқинчилик 21,7 % га, қасддан баданга оғир шикаст етказиш 18,7 % га, қасддан одам ўлдириш ва ўлдиришга уриниш 16,9 % га, номусга тегиш ва номусга тегишга уриниш 4,1 % га, фирибгарлик 2,5 % га, ўзлаштириш ёки растрата йўли билан талон-тарож қилиш 1,0 % га камайган. Шу билан бирга, хонадонларни ва шахсий уйларни тунаш 42,4 % га ва дўкон ва савдо нуқталарини тунаш 25,3 % га камайган. Шунингдек, безорилик 6,6 % га, гиёҳванд воситалари билан қонунга хилоф равишда муомала қилишга оид жиноятлар 5,5 % га кўпайган.

Иқтисодий хавфсизликни баҳолаш учун миллий иқтисодиётнинг деярли барча қирраларини акс эттирувчи, ҳам ички, ҳам ташқи потенциал хатарларни аниқлашга имкон берувчи, шунингдек, уларнинг салбий оқибатларидан огоҳлантирувчи қатор индикаторлар белгиланган.

Иқтисодий хавфсизликнинг қуйи таҳликали чегаралари⁴⁹

Кўрсаткичлар	Қуйи таҳликали чегара	
	Мазмуни	Даражаси
Асосий капиталга киритилган инвестициялар	Ялпи ички маҳсулотга нисбатан, фоиз	16
Ишсизлик даражаси	Иқтисодий фаол аҳолига нисбатан, фоиз	8
Монетизация даражаси	Ялпи ички маҳсулотга нисбатан, фоиз	25
Ташқи қарз	Ялпи ички маҳсулотга нисбатан, фоиз	40
Ички қарз	Ялпи ички маҳсулотга нисбатан, фоиз	30
Ташқи қарзлар бўйича тўловлар	Тўловларнинг йиллик экспорт ҳажмига нисбатан, фоиз	25
Мудофаага харажатлар	Ялпи ички маҳсулотга нисбатан, фоиз	3
Фуқаролик фанларига харажатлар	Ялпи ички маҳсулотга нисбатан, фоиз	1,5
Инновацион маҳсулотлар	Саноат маҳсулотари умумий ҳажмига нисбатан, фоиз	15
Саноат ишлаб чиқаришида машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	Саноат ишлаб чиқариш ҳажмидаги улуши, фоиз	25
Давлат бюджети дефицити	Ялпи ички маҳсулотга нисбатан, фоиз	3
Давлат қарзини қоплаш харажатлари	Давлат бюджети харажатлари ҳажмига нисбатан, фоиз	20
Яшаш минимумидан паст даражада даромад олувчи аҳоли	Аҳоли умумий сонндаги улуши, фоиз	7
Аҳоли даромадлари бўйича табақаланиши	Децил коэффициенти	8

Миллий манфаатларга риоя қилиш нуқтаи назаридан, имкон қадар миқдорий кўрсаткичларни акс эттирувчи бошланғич миқдорлар қиймати асосий эътиборга молик. Жаҳон тажрибасига таянган ҳолда Ўзбекистоннинг иқтисодий хавфсизлиги тизимида улар шартли равишда қуйидагича гуруҳланиши мумкин:

- ташқи хавф ва хатарларга бардошлиликни акс эттирувчи макроиқтисодий кўрсаткичлар;

⁴⁹ Гордиенко Д.В. Основы экономической безопасности государства. Курс лекций: учеб-метод пособие. М.: Финансы и статистика; ИНФРА-М, 2009. С. 76-92.

- муайян соҳа ва тармоқларнинг потенциал ташқи ҳамда ички хавф ва хатарларга заифлигини акс эттирувчи мезониктисодий кўрсаткичлар;

- ташқи ва ички хавф ва хатарларни акс эттирувчи микроиктисодий кўрсаткичлар.

Иқтисодий хавфсизликнинг қуйи таҳликали чегараси индикаторлари миллий иқтисодиёт соҳалари ва уларнинг ҳар қайсисидаги миллий манфаатлар нуқтайи назаридан туркумланади. Жаҳон миқёсида қабул қилинган иқтисодий хавфсизликнинг қуйи таҳликали чегаралари 16-жадвалда келтирилган.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда иқтисодий хавфсизликнинг индикатив кўрсаткичлари барқарор ривожланиш стратегиясини амалга ошириш имконини яратмоқда ва ушбу йўналишда сезиларли муваффақиятларга эришилди. Булардан энг асосийлари:

- юқори сифатли давлат бошқаруви таъминланганлиги;

- самарали фискал ва монетар сиёсатни амалга ошириш йўли билан макроиктисодий ўсиш ва бошқарилувчи инфляциянинг барқарорлиги;

- иқтисодиётда ресурслардан самарали фойдаланиш ва уларни тақсимлашни таъминловчи самарали стратегиянинг шакллантирилиши;

- хусусий мулкдорлар ҳуқуқи ва шартномалар бажарилиши ҳимоясини кафолатловчи иқтисодиётни бошқаришнинг қонунчилик тизимининг яратилганлиги ва бошқалар.

5.3. Саноат корхоналарини барқарор иқтисодий ўсишга эришиш йўлида иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш йўналишлари

Ўзбекистонда саноатни барқарор, жадал ва мутаносиб равишда ривожлантириш, асосий саноат тармоқларини диверсификация қилишга ва экспорт салоҳиятини ўстиришга йўналтирилган таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, саноат

тармоқлари, комплекслари ва корхоналарини модернизация қилиш, ишлаб чиқаришни техник ва технологик янгилаш асосида уларнинг самарадорлиги ҳамда рақобатдошлигини янада ошириш мақсадида республика саноатини ривожлантиришнинг асосий вазифалари ва устувор йўналишлари этиб қуйидагилар белгиланди:

- структура ҳосил қилувчи тармоқларни ва умуман саноатни ривожлантиришнинг аниқ, чуқур ва ҳар томонлама пухта ўйланган узоқ муддатли истиқболларини ишлаб чиқиш, шу асосда иқтисодиётнинг асосий тармоқларини диверсификация қилишга йўналтирилган таркибий ўзгаришларни чуқурлаштириш;

- саноат маҳсулотининг рақобатбардошлигини ошириш, республика саноати ва умуман иқтисодиётини ривожлантиришнинг жаҳон конъюктурасидаги ўзгаришларга боғлиқлигини камайтириш мақсадида норматив кўрсаткичлар ва тарифларнинг барқарорлигини таъминлаш;

- Ўзбекистон Республикасининг жаҳон меҳнат тақсимотидаги роли ва ўрни юксалиб боришини таъминлайдиган энергетика, нефть-газ-кимё, кимё, тўқимачилик ва енгил саноат, рангли металлургия, машинасозлик ва автомобилсозлик, фармацевтика каби устувор тармоқларни илдам ривожлантиришга қаратилган саноатдаги таркибий ўзгартиришларни янада чуқурлаштириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сифатли ва чуқур қайта ишлаш, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш, жаҳон бозорида доимий харидоргир бўлган, қўшилган қиймат улуши юқори рақобатдош маҳсулот ишлаб чиқариш;

- саноат корхоналарини кенг миқёсда модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, уларни энг замонавий юқори технологик ускуналар билан жиҳозлаш, саноат тармоқларида замонавий илмий ютуқлар ва илғор инновация технологияларини жадал татбиқ этиш, саноат учун юқори малакали кадрлар тайёрлашни кенгайтириш;

- ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш, маҳаллий хом ашёни чуқур ва сифатли қайта ишлаш негизида экспорт салоҳиятининг барқарор ўсиб боришини, экспортга мўлжалланган

рақобатдош саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришни кўпайтириш, уларни сотиш бозорлари кенгайтирилишини таъминлаш;

-ички саноат кооперацияси ва ишлаб чиқариш маҳаллийлаштирилишини янада ривожлантириш, саноат тармоқларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш, саноат корхоналарини мамлакатнинг барча минтақаларида жойлаштириш ва шу асосда импорт ўрнини босадиган маҳсулот ишлаб чиқарилишини, янги иш жойлари яратилиши ҳамда аҳолининг иш билан бандлиги ўсишини, одамларнинг даромадлари ва турмуш даражаси янада ошиб боришини таъминлаш;

- меҳнат унумдорлигини ўстириш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини изчил пасайтириш, энергия ва ресурсларни тежайдиган замонавий технологияларни жорий этиш, унумсиз сарф-харажатларни бартараф этиш ҳисобига саноат ишлаб чиқариши самарадорлигини муттасил ошириб бориш.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашга таъсир этувчи омилларни таҳлил этишда юзага келадиган муаммоларнинг бир-бирига боғлиқлигини миқдорий кўрсаткичлар, прогноз кўрсаткичларини ишлаб чиқишда иқтисодий-математик усулларнинг ўрни муҳимдир.

Жумладан, макроиқтисодиётдаги аҳолининг истиқболдаги сони иқтисодий хавфсизлигимизда муҳим аҳамият касб этиб, макроиқтисодиётнинг келажagini олдиндан режалаштириш, энг аввало, аҳолининг келгусида кўпайиш истиқболини аниқлашдан бошланади. Чунки режа кўрсаткичларининг асосий қисми жамият эҳтиёжини, хусусан, аҳоли эҳтиёжларини қондиришга бўйсундирилиши лозим.⁵⁰

Ишлаб чиқариш соҳаси ҳам иқтисодий хавфсизлигимизда муҳим аҳамият касб этиб, бунда ҳам юзага келадиган муаммоларни аниқлаш ва ана шу муаммоларнинг бир-бири билан боғлиқлигини, таъсирини аниқлашда математик формула ва услубларнинг ўрни муҳимлигини кўришимиз мумкин.

⁵⁰ Ё. Абдуллаев. "Макроиқтисодий статистика" Т., "Меҳнат" -1998., 56-58 -бетлар.

Хусусан, америкалик иқтисодчи олимлар П.Дуглас ва Д.Кобб 1899-1922 йилларда АҚШ саноатининг ишлаб чиқариш жараёнини узоқ вақт давомида ўрганишган ва “Дуглас-Кобб” формуласини ишлаб чиқишган. Улар ишлаб чиқариш жараёнини йиллик статистик маълумотлар асосида ишлаб чиқарилган маҳсулот ва унга таъсир этувчи капитал ва меҳнат ҳаражатлари каби асосий омилларнинг устида тажриба ўтказишган.

П.Дуглас ва Д.Кобблар ишлаб чиқаришнинг асосий омилларини бир-бирига боғлиқлиги ва таъсирини ўрганишган. Ҳозирги кунга келиб ҳам бу формула⁵¹ бутун дунёда ишлаб чиқариш муаммоларини ечишда қўлланиб келинмоқда. Бундан ташқари, расмий маълумотлар етарли бўлмаганда, математик услубларни қўллаб аниқ маълумотларни ҳисоблаб, иқтисодий хавфсизлигимизга таъсир қилувчи “ хуфиёна иқтисодиёт”ни аниқлаш мумкин.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, иқтисодий масалалардаги кўпгина расмий маълумотлар етарлича бўлмаса, берилган маълумотлар реал воқеликка тўла мос келмаслиги, ҳамда бундай ҳолатлар натижасида иқтисодий йўналишни танлашимизда, талаб ва эҳтиёждан келиб чиқиб миллий ишлаб чиқаришимизда чалкашликлар келиб чиқади ва натижада, ушбу ҳолатлар иқтисодий хавфсизлигимизга салбий таъсир кўрсатади.

Мутахассисларнинг фикрича, иқтисодий хавфсизликни барча соҳаларда таъминлаш йўналишларида, индикатив услублардан фарқли равишда агрегатлашган макроиқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ⁵². Агрегатлашган макроиқтисодий кўрсаткичлар иқтисодиётга татбиғидан фойдаланиб ЯИМ нинг ўсиб боришига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш ва прогнозлаш мумкин бўлади.

Мутахассисларнинг фикрича, Ўзбекистон Республикаси иқтисодий хавфсизлигининг барча соҳаларда тўлалигича таъминланиши учун ЯИМнинг 7% дан кам бўлмаган ўсиш

⁵¹ Е.А. Олейников. Экономическая и национальная безопасность. -М., «Экзамен». 2004. -С. 204.

⁵² Бокун Н., Кулибаба И. Проблемы статистической оценки теневой экономики // Вопросы статистики. 1997, №7, -С.11-19.

суръатларини таъминлаш кифоя. Бунда энг асосий омиллар сифатида инфляция, ЯИМда солиқ юқи, ташқи иқтисодий фаолият сальдоси, миллий валютанинг курси, ишсизлик даражаси, инвестициялар ҳажми, аҳоли даромадлари каби агрегатлашган кўрсаткичларни таҳлил этиш лозим бўлади⁵³.

Бугунги кунда узоқ муддатли иқтисодий ўсиш шартларини асослаш иқтисодиётда барқарор ривожланишни таъминлаш борасидаги тадқиқотларнинг марказий йўналиши бўлиб, у истиқболда ишлаб чиқариш динамикасини шакллантирувчи омилларнинг сабабларини тушунтириш, ундан ўсишнинг янги манбаларини белгилаш ҳамда иқтисодий хавфсизликни таъминлаш масалаларини самарали ечишга хизмат қилади.

Умуман, иқтисодий ўсиш моделларини таснифлашдан мақсад мамлакатнинг барқарор иқтисодий ривожланишини таъминлаш учун қайси омилга кўпроқ эътибор бериш кераклиги ва қайси моделнинг самарадорликка олиб келувчи имкониятлари юқорилигини аниқлашдан иборатдир. Жумладан, иқтисодий ўсишнинг модификацион моделлари, асосан, инсон омилнинг ролига, инновация ва иқтисодиётнинг инновацион ривожланишига, илмий-техник билимларни яратишга алоҳида эътибор қаратди.

Бундан ташқари, расмий маълумотлар етарли бўлмаганда, масалан, хуфиёна иқтисодиётни аниқлашда фойда ва харажатларни солиштириш услуги ҳам мавжуд бўлиб, биринчи бор постсовет мамлакатларидан Россия Федерациясида қўлланилди. Бу услуб уй хўжалиги секторида барча турдаги ҳисоб-китоб турларини ўз ичига олади. Бунда уй хўжалигидаги фойда барча сарф-харажатлар билан солиштириш имкониятини беради. Бунга асосий капитал захираларини, қимматбаҳо ва молиявий активлар, яъни нақд пуллар, валюта, банк депозитлари, қимматбаҳо қоғозлар ва ойлик маош тўплашдаги сарф-харажатлар инobatга олинган⁵⁴.

Иқтисодий хавфсизлик муаммоларини тадқиқ этишда қўлланиладиган математик услубларнинг баъзиларини қуйида

⁵³ Экономическая безопасность. Производство-Финансы-Банки. - М.: ЗАО «Финстатинформ», 1998.

⁵⁴ Джураева К. Теневая экономика: причины существования, меры по сокращению. - Т.: // Экономическое обозрение. №6. 2004.

кўришимиз мумкин.

Пул муомаласи модели – пул муомаласида нақд ва нақд бўлмаган пул айланмаси, ҳаракати марказий ўрин тутиб, пулларнинг банклардан ташқарида айланиши, пул тезлиги каби муаммолар юзага келади. Бу муаммолар натижасида иқтисодий хавфсизликка таъсир қилувчи таҳдидлар келиб чиқади. Жумладан, нақд пулнинг банклардан ташқарида айланиши пулга бўлган талабнинг кучайиши, банк заҳираларининг сусайиши ва ҳуфёна иқтисодиётнинг ривожланишига олиб келади. Шу сабабли иқтисодий хавфсизликка таъсир қилувчи таҳдидларнинг олдини олишда ушбу услубдан фойдаланиш мумкин.

Идельсон методи – аҳоли турмуш даражаси кўрсаткичларининг давлат иқтисодий хавфсизлигига таъсирини аниқлашда мазкур услубдан фойдаланиш мумкин.

Даромад (реал даромад)ларни ҳисоблаш услуби – иқтисодий хавфсизликка таҳдидлардан бири бўлган аҳолининг турмуш даражасини аниқлашда аҳолининг реал даромадларини ҳисоблаш зарурати пайдо бўлади ва шу услуб билан аниқланади.

Гинзбург методи – ушбу услуб мамлакатнинг камбағаллик индексларини аниқлаш учун қўлланиладиган услублардан бири ҳисобланади.

Наран методи - аҳоли миграциясининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларига, масалан, аҳоли даромадлари ва истеъмол харажатларига таъсир кучини аниқлашда ишлатилади.

Регрессия тенгламалари – бу услуб орқали иқтисодий хавфсизликка таъсир қилувчи омилларнинг бир бирига боғлиқлик даражаси ўрганилади. Жумладан, валюта курсини инфляция даражасига боғлиқлиги, экспорт ва импортнинг бир-бирига боғлиқлиги, истеъмол товарлари нархлар индексининг ЯИМга нисбатан ўсиши каби муаммоларнинг таҳлилида қўллаш мумкин.

Бруно-Фишер методи – давлат бюджети камомадининг мамлакат иқтисодий хавфсизлигига таъсирини аниқлашда самарали усул ҳисобланади.

Риккардо-Барро модели – давлат қарзларининг камайиши

солиқ тизими билан бевосита боғлиқ. Давлат қарзлари билан солиқ тушумлари ўртасидаги боғлиқликни аниқлашда ушбу моделдан фойдаланиш мумкин.

Домар модели - давлат қарзларининг ўсиб кетиши мамлакат иқтисодий хавфсизлигига етарлича таҳдидлар даражасини аниқлашда фойдаланилади.

Аврамович модели - давлат ташқи қарзларининг мамлакат иқтисодий хавфсизлигига таъсирини аниқлашда қўлланилади. Шу билан бирга, мамлакатнинг ташқи қарзлари реал хажмини ўз вақтида аниқлаб бориш, тартибга солиш каби муаммоларни бартараф этиш мумкин бўлади.

Замков модели – мамлакат ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ) давлатнинг иқтисодиётида муҳим аҳамият касб этади. ЯИМ ўсиш кўрсаткичларининг юқорилиги мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаб, мамлакатда юзага келаётган муаммоларнинг олдини олишда яъни давлатнинг ички ва ташқи қарзларининг камайишига таъсир қилади. Шу ўринда иқтисодий хавфсизлигимиз билан боғлиқ бўлган давлат қарзлари билан ЯИМнинг боғлиқлиги каби муаммолар юзага келади. Юзага келаётган муаммонинг сабабларини аниқлашда ушбу моделдан фойдаланиш мумкин.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг барқарор ривожланиб бораётганлиги натижасида бизнинг иқтисодий кўрсаткичларимиз таҳликали кўрсаткичлардан анча юқори кўрсаткичларни намоеън этиб келмоқда. Давлатимизнинг барқарор ривожланиб боришини таъминлаш ҳамда иқтисодиётимизга салбий таъсир қилиши мумкин бўлган потенциал таҳдидларнинг олдини олиш мақсади бу борадаги энг самарали усул ва воситалардан фойдаланишни тақозо этмоқда. Бу усулларнинг самарали қўлланилиши мамлакатимизнинг иқтисодий хавфсизлиги ҳамда барқарор ривожланишини таъминлашга хизмат қилади.

Саноат хавфсизлиги шахс ва жамият ҳаётий муҳим манфаатларининг хавfli ишлаб чиқариш объектларидаги авариялар ва нохуш ҳодисалардан ҳамда уларнинг оқибатларидан ҳимояланганлик ҳолатидир. Хавfli ишлаб чиқариш

объектларидаги авария иншоотлар ва (ёки) хавфли ишлаб чиқариш объектларида қўлланиладиган техника қурилмаларининг бузилиши, назорат қилиб бўлмайдиган портлаш ва (ёки) хавфли моддалар ажралиб чиқишидир⁵⁵.

Хавфли ишлаб чиқариш объектларидаги нохуш ҳодиса хавфли ишлаб чиқариш объектларида қўлланиладиган техника қурилмаларининг ишдан чиқиши ёки шикастланиши, технология жараёни режимидан четга чиқиш, саноат хавфсизлиги соҳасидаги қонун ҳужжатларида, шунингдек норматив техник ҳужжатларда кўрсатилган талабларнинг бузилишидир.

1) Хавфли ишлаб чиқариш объектлари жумласига:

-портлаш-ёнғин хавфи бўлган муҳитни юзага келтириши мумкин бўлган моддалар;

-тасдиқланган стандартларга мувофиқ тирик организмга таъсир қилиш даражасига кўра I, II ва III хавфлилик даражаларига (ўта хавфли, юқори даражада хавфли ва ўртача даражада хавфли) мансуб зарарли моддалар;

-муайян турдаги ташқи таъсир чоғида иссиқлик ажратган ва газлар ҳосил қилган ҳолда ўз-ўзидан жуда тез тарқаладиган кимёвий ўзгарувчан портловчи моддалар;

-инсон соғлиғи ва атроф-муҳит учун хавфли концентрацияли моддалар мавжуд бўлган ишлаб чиқариш чиқиндилари фойдаланиладиган, ишлаб чиқариладиган, қайта ишланадиган, ҳосил қилинадиган, сақланадиган, ташиладиган, йўқ қилинадиган;

2) 0,07 мегапаскалдан ортиқ босим остида ёки ишлатиладиган суюқликнинг нормал атмосфера босимидаги қайнаш ҳароратидан ортиқ ҳароратда ишлайдиган ускуналардан фойдаланиладиган;

3) кўчмас асосга ўрнатилган юк кўтариш механизмлари, эскалаторлар, осма йўллар, фуникулёрлардан (тоғ темир йўлларида) фойдаланиладиган;

4) кора ва рангли металллар эритмалари ҳамда ушбу эритмалар асосида қотишмалар олинадиган;

⁵⁵ "Хавфли ишлаб чиқариш объектларининг саноат хавфсизлиги тўғрисида" ги қонуни. 29.06.2006 й.

5) кончилик ишлари, фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва бойитиш ишлари, шунингдек ер ости шароитида иш олиб бориладиган корхоналар ёки уларнинг цехлари, участкалари, майдончалари, шунингдек бошқа ишлаб чиқариш объектлари киради.

Хавфли ишлаб чиқариш объектлари sanoat хавфсизлиги соҳасидаги махсус ваколатли давлат органи томонидан хавфли ишлаб чиқариш объектларининг давлат реестрида албатта ҳисобга олинади. Хавфли ишлаб чиқариш объектларини идентификациялаш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда ушбу Қонуннинг 4-моддасига мувофиқ амалга оширилади⁵⁶.

Саноат хавфсизлиги соҳасида давлат томонидан тартибга солиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, махсус ваколатли давлат органи, шунингдек қонун ҳужжатларига мувофиқ sanoat хавфсизлиги соҳасида айрим ваколатларга эга бўлган бошқа давлат органлари томонидан амалга оширилади. Саноат хавфсизлиги соҳасида давлат томонидан тартибга солиш:

- sanoat хавфсизлиги талабларини белгилашни;
- sanoat хавфсизлиги талабларига риоя этилиши устидан давлат назоратини;
- хавфли ишлаб чиқариш объектларида қўлланиладиган техника қурилмаларини сертификатлаштиришни;
- фаолиятнинг айрим турларини лицензиялашни;
- sanoat хавфсизлиги экспертизасини;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқачораларни ўз ичига олади.

Саноат хавфсизлиги талаблари қонун ҳужжатларида, шунингдек норматив техник ҳужжатларда назарда тутилган шартлар, тақиқлар, чеклашлар ва бошқа мажбурий талаблар бўлиб, уларга риоя этилиши sanoat хавфсизлигини таъминлайди.

Хавфли ишлаб чиқариш объектини қуриш, кенгайтириш,

⁵⁶ "Хавфли ишлаб чиқариш объектларининг sanoat хавфсизлиги тўғрисида" ги қонуни. 29.06.2006 й.

қайта қуриш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш, консервациялаш ва тугатишни амалга ошириш учун лойиҳа ҳужжатлари саноат хавфсизлиги экспертизасининг ижобий хулосаси бўлиши зарур.

Хавфли ишлаб чиқариш объектини қуриш, кенгайтириш, қайта қуриш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш, консервациялаш ва тугатиш жараёнида лойиҳа ҳужжатларидан четга чиқишларга йўл қўйилмайди. Хавфли ишлаб чиқариш объектини қуриш, кенгайтириш, қайта қуриш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш, консервациялаш ва тугатишга доир лойиҳа ҳужжатларини ўзгартириш саноат хавфсизлиги экспертизасидан ўтказилиши керак.

Лойиҳа ҳужжатларини ишлаб чиққан ташкилотлар хавфли ишлаб чиқариш объектини қуриш, кенгайтириш, қайта қуриш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш, консервациялаш ва тугатиш жараёнида белгиланган тартибда муаллифлик назоратини амалга оширади.

Хавфли ишлаб чиқариш объектини фойдаланишга қабул қилиб олиш белгиланган тартибда ўтказилади. Хавфли ишлаб чиқариш объектини фойдаланишга қабул қилиб олиш жараёнида хавфли ишлаб чиқариш объектининг лойиҳа ҳужжатларига мувофиқлиги, ташкилотнинг хавфли ишлаб чиқариш объектдан фойдаланишга ҳамда хавфли ишлаб чиқариш объектида авариянинг кенгайиб кетишига йўл қўймаслик ва унинг оқибатларини тугатиш бўйича ҳаракатларга тайёрлиги текширилади.

Хавфли ишлаб чиқариш объектдан фойдаланувчи ташкилот:

- саноат хавфсизлиги соҳасидаги қонун ҳужжатларида, шунингдек норматив техник ҳужжатларда кўрсатилган талабларга риоя этиши;

- хавфли ишлаб чиқариш объекти ходимлари штатининг белгиланган талабларга мувофиқ тўлдирилишини таъминлаши;

- хавфли ишлаб чиқариш объектидаги ишга оид малака талабларига жавоб берадиган ва кўрсатилган ишга тиббий жиҳатдан лойиқ шахсларни қўйиши;

- хавфли ишлаб чиқариш объектлари ходимларининг тайёргарликдан вааттестациядан ўтказилишини таъминлаши;
- ишлаб чиқариш жараёни устидан назорат қилувчи зарур асбоблар ватизимларнинг белгиланган талабларга мувофиқ мавжуд бўлиши ҳамда ишлашини таъминлаши;
- Қонуннинг 15-моддасига мувофиқ саноат хавфсизлиги экспертизаси ўтказилишини, шунингдек хавфли ишлаб чиқариш объектида қўлланиладиган иншоотлар ватехника қурилмалари диагностикаси, синовлари, текшируви ўтказилишини белгиланган муддатларда вамахсус ваколатли давлат органи ёки қонун ҳужжатларига мувофиқ саноат хавфсизлиги соҳасида айрим ваколатларга эга бўлган бошқа давлат органларининг белгиланган тартибда тақдим этиладиган ёзма кўрсатмасига биноан таъминлаши;
- бегона шахсларнинг хавфли ишлаб чиқариш объектига рухсатсиз киришининг олдини олиши;
- хавфли моддаларни сақлашга оид саноат хавфсизлиги талабларининг бажарилишини таъминлаши;
- саноат хавфсизлиги декларациясини белгиланган тартибда ишлаб чиқиши ватасдиқлаши;
- махсус ваколатли давлат органи вақонун ҳужжатларига мувофиқ саноат хавфсизлиги соҳасида айрим ваколатларга эга бўлган бошқа давлат органларининг буйруқлари, қарорлари ва ёзма кўрсатмаларини бажариши;
- авария ёки нохуш ҳодиса юз берган, шунингдек саноат хавфсизлигига салбий таъсир кўрсатадиган бошқа ҳолатлар аниқланган тақдирда, хавфли ишлаб чиқариш объектидан фойдаланишни тўхтатиб туриши;
- хавфли ишлаб чиқариш объектидаги авария сабабларини техник жиҳатдан текширишда иштирок этиши, аварияга олиб келган сабабларни бартараф этиш ва уларнинг олдини олиш чораларини кўриши;

- хавфли ишлаб чиқариш объектида нохуш ҳодисанинг юзага келганлиги сабабларини таҳлил қилиши, мазкур сабабларнинг бартараф этилиши ваолдини олиш чораларини кўриши;

- махсус ваколатли давлат органини, қонун ҳужжатларига мувофиқ саноат хавфсизлиги соҳасида айрим ваколатларга эга бўлган бошқа давлат органларини, маҳаллий давлат ҳокимияти органларини, шунингдек фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва аҳолини хавфли ишлаб чиқариш объектидаги авария тўғрисида ўз вақтида белгиланган тартибда хабардор қилиши;

- авария юзберган тақдирда, хавфли ишлаб чиқариш объектлари ходимларининг ҳаёти ва соғлигини муҳофаза қилиш чораларини кўриши;

- хавфли ишлаб чиқариш объектидаги авариялар ванохуш ҳодисалар ҳисобини олиб бориши шарт.

Хавфли ишлаб чиқариш объектининг ходимлари:

- саноат хавфсизлиги соҳасидаги қонун ҳужжатларида, шунингдек норматив техник ҳужжатларда кўрсатилган талабларга риоя этишлари;

- саноат хавфсизлиги соҳасида тайёргарликдан ва аттестациядан ўтишлари;

- хавфли ишлаб чиқариш объектидаги авария ёки нохуш ҳодиса ҳақида тегишли шахсларни дарҳол хабардор қилишлари;

- хавфли ишлаб чиқариш объектида авария ёки нохуш ҳодиса юзберган тақдирда, ишларни белгиланган тартибда тўхтатиб туришлари;

- хавфли ишлаб чиқариш объектидаги авариянинг кенгайиб кетишига йўл қўймаслик ва унинг оқибатларини тугатиш бўйича ишларни амалга оширишда белгиланган тартибда иштирок этишлари шарт.

6-БОБ. САНОАТ КОРХОНАЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ ДИВЕРСИФИКАЦИЯЛАШ ОРҚАЛИ МАҲСУЛОТ ЭКСПОРТИНИ ОШИРИШ

6.1. Саноат корхоналарида ишлаб чиқаришни диверсификациялаш тушунчаси, моҳияти ва иқтисодий аҳамияти

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва иқтисодиёт тармоқларидаги таркибий ўзгаришлар таҳлили шуни кўрсатадики, эришилаётган ютуқ ва муваффақиятларнинг асосида иқтисодиёт ва унинг етакчи тармоқларини модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, ишлаб чиқаришни диверсификациялаш жараёнларининг ўрни бекиёс ҳисобланади.

Ҳозирги замон ишлаб чиқариш корхоналарида ишлаб чиқариш жараёни ички тузилиши жиҳатдан бир хил эмас: у мустақил жараёнлардан ташкил топган бўлиб, турли шаклларга ва ўзига хос хусусиятга эга. Бу айрим мустақил жараёнлар, одатда, асосий ва ёрдамчи жараёнларга бўлинади. Шунингдек, ҳар қандай асосий жараёни ҳам таркибий қисмларга бўлиш мумкин (маҳсулотларнинг айрим қисмларини тайёрлаш жараёни параллел ва кетма-кет олиб борилади). Бундай қисмлар асосий маҳсулотни тайёрлаш босқичи ёки босқичси дейилади (ҳар қайси босқич ёки босқич технологик жиҳатдан алоҳида ишлаб чиқариш жараёнининг бир қисмини ташкил этади). Ишлаб чиқариш жараёнининг босқичлари бир-бирдан қўлланиладиган технологик усуллар, ускуналарнинг характери ва кадрларнинг итисосланиши билан фарқ қилинади. Масалан, машинасозлик корхоналарининг асосий жараёни учта босқичдан иборат: тайёрлаш, қайта ишлаш ва йиғув. Босқичлар айрим операциялардан ташкил топади. Операция ўзгармас ишлаб чиқариш қуроллари, меҳнат предметлари ва иш жойида амалга оширилади.

Иқтисодиёт ва унинг етакчи тармоқларини модернизация қилиш ишлаб чиқаришни диверсификациялашга олиб келади. Ушбу атамага мамлакатимиз иқтисодиёти ислохотчилари

қуйидагича таъриф беришган: “Диверсификация – юқори қўшилган қиймат ўсиш динамикасини таъминловчи ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва хизматлар ассортиментининг ошиши ва кенгайиши жараёнидир. Диверсификация жараёни иқтисодиёт тармоқларида олиб борилаётган модернизация ва таркибий ўзгаришлар билан бевосита уйғунлашган”.

Умуман олганда, иқтисодиёт ва унинг етакчи тармоқларини модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш ушбу тармоқларда ишлаб чиқаришни диверсификациялашга олиб келади, пировардида мамлакат, корхона ва маҳсулотни ички ва ташқи бозорларда рақобатбардошлиги, аҳолини иш ўринлари ва турмуш даражасининг юксалиши ҳамда мамлакатнинг барқарор иқтисодий ўсиши таъминланади. (19-расм)

19-расм. Модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш ҳамда ишлаб чиқаришни диверсификациялаш пировард натижаси⁵⁷

Саноат сиёсатидаги асосий устуворлик институционал ислохотларнинг сифатини ошириш ва тадбиркорлик фаолиятига кенг йўл очиб бериш, саноат ишлаб чиқаришни модернизациялаш

⁵⁷ Урганган маълумотлар асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

ва диверсификациялаш, иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини кўллаб-қувватлаш, ўрта ва узоқ муддатда саноатни ривожлантириш бўйича дастурий чора-тадбирларни амалга оширишга қаратилди.

Давлат раҳбари томонидан Ҳаракатлар стратегиясида юқори технологияли қайта ишлаш тармоқларини, энг аввало, маҳаллий хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш асосида юқори кўшимча қийматли тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни жадал ривожлантиришга қаратилган сифат жиҳатидан янги босқичга ўтказиш орқали саноатни янада модернизация ва диверсификация қилиш зарурати алоҳида таъкидланди.

Миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларининг рақобатбардошлигини ошириш масаласи ҳал этиш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида иқтисодиётнинг базавий тармоқларидаги 4400 дан ортиқ корхоналарнинг рентабеллик даражасини ошириш ва молиявий соғломлаштириш ҳамда ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасини ошириш асосида ишчилар сонини кўпайтиришга эришиш режалаштирилган. Бу тадбирлар натижасида корхоналарнинг рентабеллик даражаси ошади, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасини ошириш ва ишчилар сонини кўпайтиришга олиб келади.

Ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишга оид давлат дастурининг асосий мақсади халқ фаровонлигини ошириш ва унинг эртанги кунга ишончини ошириш ҳамда розилик ҳиссини таъминлаш бўйича устувор вазифаларни амалга оширишдир. Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг асосида албатта таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш масаласи туради. Юқоридаги юксак мақсадларга эришиш учун қуйидаги йўналишларга алоҳида ўрғу берилган ва аниқ ечимлари кўрсатиб ўтилган :

• миллий иқтисодиётнинг таркибида саноат, хизмат кўрсатиш соҳаси, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик улушини кўпайтириш;

• ишлаб чиқаришни модернизация қилишга қаратилган фаол инвестиция сиёсатини олиб бориш;

• юқори технологияли қайта ишлаш тармоқларини сифат жиҳатидан янги босқичга ўтказиш орқали саноатни янада модернизация ва диверсификация қилиш;

• иқтисодиёт тармоқлари учун самарали рақобатбардош муҳитни шакллантириш ҳамда маҳсулот ва хизматлар бозорида монополияни босқичма-босқич камайтириш;

• ички ва ташқи бозорларда миллий товарларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш мақсадида принципаал жиҳатдан янги маҳсулот ва технология турларини ўзлаштириш;

• ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш, истеъмол товарлар ва бутловчи буюмлар импортининг ўрнини босиш, тармоқлараро саноат кооперациясини кенгайтириш;

• фаолият кўрсатаётган эркин иқтисодий зоналар, технопарклар ва кичик саноат зоналари самарадорлигини ошириш, янгиларини ташкил этиш;

• ишлаб чиқаришга энергия тежайдиган технологияларни кенг жорий этиш, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириш, иқтисодиёт тармоқларида меҳнат унумдорлигини ошириш;

• хизмат кўрсатиш соҳасини жадал ривожлантириш, ялпи ички маҳсулотни шакллантиришда хизматларнинг ўрни ва улушини ошириш, кўрсатилаётган хизматлар таркибини тубдан ўзгартириш;

• туризм индустриясини жадал ривожлантириш, туризм инфратузилмасини кенгайтириш;

• экспорт фаолиятини либераллаштириш ва соддалаштириш, экспорт таркибини ва географиясини диверсификация қилиш, иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудларнинг экспорт салоҳиятини кенгайтириш ва сафарбар этиш;

• йўл-транспорт инфратузилмасини янада ривожлантириш, иқтисодиёт, ижтимоий соҳа, бошқарув тизимига ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш.

Иқтисодиёт таркибида саноатнинг ривожланиши динамикасидаги муҳим ўзгариш сифатида корхоналар ва ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик янгиланиш асосида саноатда чуқур таркибий ўзгаришлар ва диверсификациянинг амалга оширилгани ҳисобланади.

Саноат сиёсатидаги асосий устуворлик институционал ислохотларнинг сифатини ошириш ва тадбиркорлик фаолиятига кенг йўл очиб бериш, саноат ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва диверсификациялаш, иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, ўрта ва узоқ муддатда саноатни ривожлантириш бўйича дастурий чора-тадбирларни амалга оширишга қаратилди.

Давлат раҳбари томонидан Ҳаракатлар стратегиясида юқори технологияли қайта ишлаш тармоқларини, энг аввало, маҳаллий хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш асосида юқори қўшимча қийматли тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни жадал ривожлантиришга қаратилган сифат жиҳатидан янги босқичга ўтказиш орқали саноатни янада модернизация ва диверсификация қилиш зарурати алоҳида таъкидланди.

Иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация қилиш ва ишлаб чиқаришни диверсификациялаш борасида 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб – қувватлаш йили”да амалга оширишга оид давлат дастури муҳим аҳамият касб этди. Дастурнинг асосий мақсади – республика саноатини барқарор, жадал ва мутаносиб равишда ривожлантириш, асосий саноат тармоқларини диверсификация қилишга ва экспорт салоҳиятини ўстиришга йўналтирилган таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, саноат тармоқлари, комплекслари ва корхоналарини модернизация қилиш, ишлаб чиқаришни техник ва

технологик янгилаш асосида уларнинг самарадорлиги ҳамда рақобатдошлигини янада оширишдан иборат бўлди.

Дастурнинг асосий вазифалари ва устувор йўналишлари қуйидагилардан иборат қилиб белгиланган эди:

– Структура ҳосил қилувчи тармоқларни ва умуман саноатни ривожлантиришнинг иқтисодиётнинг асосий тармоқларини диверсификация қилишга йўналтирилган таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш;

– Мамлакатимиз саноат маҳсулотининг рақобатбардошлигини ошириш, республика саноати ва умуман иқтисодиётини ривожлантиришнинг жаҳон конъюнктурасидаги ўзгаришларга боғлиқлигини камайтириш мақсадида норматив кўрсаткичлар ва тарифларнинг барқарорлигини таъминлаш;

– Ўзбекистон Республикасининг жаҳон меҳнат тақсимотидаги роли ва ўрни юксалиб боришини таъминлайдиган энергетика, нефть-газ-кимё, кимё, тўқимачилик ва енгил саноат, рангли металлургия, машинасозлик ва автомобилсозлик, фармацевтика каби устувор тармоқларни илдам ривожлантиришга қаратилган саноатдаги таркибий ўзгартиришларни янада чуқурлаштириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сифатли ва чуқур қайта ишлаш, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш, жаҳон бозорида доимий харидоргир бўлган, қўшилган қиймат улуши юқори рақобатдош маҳсулот ишлаб чиқариш;

– Саноат корхоналарини кенг миқёсда модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, уларни энг замонавий юқори технологик ускуналар билан жиҳозлаш, саноат тармоқларида замонавий илм-фан ютуқлари ва илгор инновация технологияларини жадал татбиқ этиш, саноат учун юқори малакали кадрлар тайёрлашни кенгайтириш;

– Ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш, маҳаллий хом ашёни чуқур ва сифатли қайта ишлаш негизида экспорт салоҳиятининг барқарор ўсиб боришини, экспортга мўлжалланган рақобатдош саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришни кўпайтиришни, уларни сотиш бозорлари кенгайтирилишини таъминлаш;

– Ички саноат кооперацияси ва ишлаб чиқариш маҳаллийлаштирилишини янада ривожлантириш, саноат тармоқларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш, саноат корхоналарини мамлакатнинг барча минтақаларида жойлаштириш ва шу асосда импорт ўрнини босадиган маҳсулот ишлаб чиқарилишини, янги иш жойлари яратилиши ҳамда аҳолининг иш билан бандлиги ўсишини, одамларнинг даромадлари ва турмуш даражаси янада ошиб боришини таъминлаш;

– Меҳнат унумдорлигини ўстириш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини изчил пасайтириш, энергия ва ресурсларни тежайдиган замонавий технологияларни жорий этиш, ишлаб чиқаришни ташкил қилишни такомиллаштириш, нобудгарчиликлар ва унумсиз сарф-харажатларни бартараф этиш ҳисобига саноат ишлаб чиқариши самарадорлигини муттасил ошириб бориш;

Саноат маҳсулотини ишлаб чиқаришда унинг ташқи бозордаги рақобатдошлигини таъминлайдиган халқаро сифат стандартлари ва техник регламентларни тизимли тарзда татбиқ этиш.

6.2. Саноат корхоналарида ишлаб чиқаришни диверсификациялашни амалга ошириш механизми ва усуллари

Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ассиметрик шакллари ҳисобланган ихтисослашув ва диверсификация жамият ривожланишининг турли bosқичларида турли хил нисбатларда ишлаб чиқаришда қўлланилган. Диверсификация жараёнлари, айниқса 50-йилларнинг ўрталаридан бошлаб юқори суръатларда ривожлана бошлади. Бунинг энг асосий сабабларидан бири шундан иборатки, бу даврда фан-техника тараққиётининг жадаллашуви корхоналар ва фирмалар ўртасидаги рақобат курашини олиб келди. Бунинг натижасида эса корхоналар томонидан олинадиган фойда

меъёри нисбатан бараварлашди ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг ихтисослашувга асосланган манбалари нисбатан ўз имкониятларини тугатди. Шу муносабат билан айтиш мумкинки, диверсификация жараёнларини амалга ошириш зарурияти дастлаб микрокорхоналар, фирмалар ва компаниялар даражасида намоён бўлди.

Айнан, шу даврдан бошлаб диверсификациянинг иқтисодий мазмуни ва моҳияти мақсади ва йўналишлари иқтисодий адабиётларда ўрганила бошланди. Бироқ бу пайтда диверсификация жараёнларининг ягона назарияси ишлаб чиқилмаган бўлиб, олимлар бу категорияни турли йўналишларда ва турли мазмунда ишлатиб келдилар. Умуман олганда, диверсификация кўпроқ микро даражада қўлланилиб, корхона ва фирмалар фаолиятининг кенгайтиши товарлар ва хизматлар турларининг ошиши маъносида тушунилган.

Диверсификация кўп қиррали, мураккаб ва зиддиятли жараёндр. Уни амалга ошириш усуллари, механизми, мақсади ва вазибалари турличадир, бу эса унинг иқтисодий мазмунини тўлиқ ифодалайдиган ягона таъриф беришни қийинлаштиради. Шундай бўлсада, барча диверсификация жараёнларининг туб моҳияти бир хилдир. Саноат корхоналари фаолияти иқтисодий-ижтимоий ва илмий-техника шароитларининг кескин ўзгариши ташқи муҳитта, вазиятта мослашиш учун бошқаришга бўлган талабнинг ўзгаришга олиб келди.

Жаҳон бозорларидаги кескин кураш иқтисодий ўсиш суръатларининг пасайиши ва техник тараққиётнинг сусайиши ўнлаб чиқаришда туб ўзгаришларни амалга оширишни талаб қилди, чунки ишлаб чиқариш учун илғор техника ва технологияларни сотиб олишнинг ўзи етарли бўлмай қолди. Диверсификация капитал тўпланувининг кенг тарқалган шаклларида бирига айланиши кўп жиҳатдан айнан мана шу билан тушунтирилади.

Ишлаб чиқаришни техник – технологик қайта қуроллантириш орқали рақобатбардош маҳсулотлар ва хизматлар ишлаб чиқариш, миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширилиши каби

натижаларга эришилади.

Диверсификациянинг устунлик (афзаллик)ларига қуйидагилар киради:

- Товарларни сотиш бозорлари кенгайди;
- Бўш ресурслар самарали қайта тақсимланади;
- Банкротлик rischi(таввакалчилиги) камаяди;
- Корхонанинг бозор муносабатларига мослашувчанлиги ошади;
- Мавжуд қувватлардан тўлиқ фойдаланилади.

«Диверсификация» лотинча (diversificatio) сўзидан олинган бўлиб ўзгариш, ҳар хиллик, бир оз нарсага кўп томонлама, комбинациялашган, кўп тармоқли тус бериш каби маъноларни англатади⁵⁸.

1. «Диверсификация» атамасига ғарб олимлари томонидан жуда кўп таърифлар берилган. Улар томонидан келтирилган таърифлар ишлаб чиқариш шароитларининг ўзгариши, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши билан такомиллашиб борди. Бир сўз билан айтганда диверсификацияга берилган таърифларда қуйидагича берилган: Кўп шакллик мулкчилик тамойили (хусусий, жамоат ва давлат мулклари).

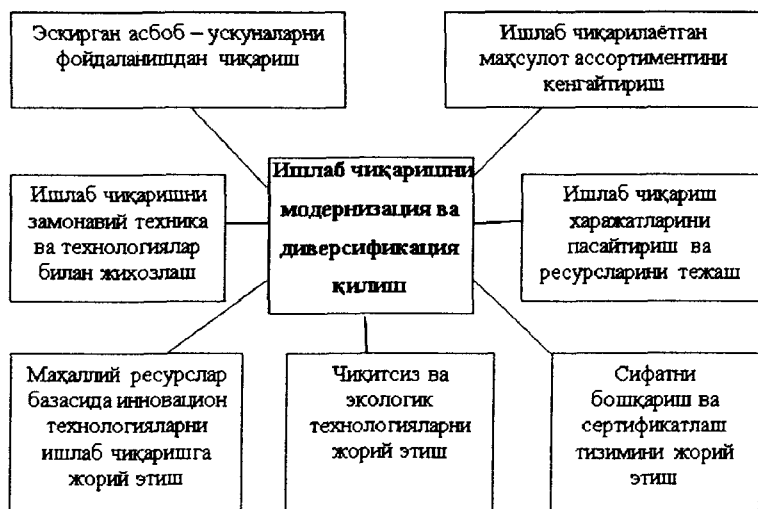
2. Белгиланган маънавий-ахлоқий ҳудуд доирасида иқтисодий эркинлик тамойили.

3. Ижтимоий адолат тамойили.

Диверсификация жараёнига берилган замонавий таърифлар орасида англиялик иқтисодчилар Бэннок, Бакстер ва Девнслар томонидан келтирилган таърифга эътиборан «диверсификация-бу бирор фирма ёки географик минтақада товарлар ва хизматлар доирасини кенгайтиришдир». Кўрсатиб турибдики, бу таърифда диверсификацияга жараён сифатида қаралиб, асосий эътибор унинг натижасига қаратилмоқда. Уларнинг фикрича, диверсификация жараёнининг зарурияти корхоналар ва фирмалар фаолиятининг анъанавий бозорларда даромадлилик даражасининг пасайиши,

⁵⁸ Словарь иностранных слов, М, "Славянский дом книги", 1998. - 509 с

уларда керагидан ортиқча капитал ёки бошқарув ресурсларининг мавжудлиги, иқтисодий хавф-хатар ва корхоналарнинг циклик жараёнларга боғлиқлигини камайтириш билан боғлиқ.

20-расм. Ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилишни амалга оширишнинг асосий йўналиш ва воситалари⁵⁹

Куйидаги таъриф бирмунча аниқроқ ва кенгроқ бўлиб, унда диверсификация жараён ва муайян субъектлар томонидан амалга ошириладиган тадбир сифатида талқин қилинади: «диверсификация — алоҳида олинган корхона ёки конгломерат ёхуд иқтисодиёт томонидан ишлаб чиқариладиган товарлар ва хизматлар турининг ошишидир. Диверсификация иқтисодиётда табиий жараён сифатида рўй беради. Айрим ҳолларда эса бизнес соҳиблари ёки давлат томонидан тор доирадаги маҳсулотларга (айниқса уларга бўлган талаб ўзгарувчан бўлган шароитда) боғлиқ бўлиб қолиш хатарини камайтириш учун амалга оширилади». Ушбу таъриф диверсификация жараёнларини амалга оширишнинг микро ва макро даражаларини қамраб олганлиги билан ҳам диққатта сазовордир. Аммо диверсификацияни шарт қилиб қўювчи сабаблар

⁵⁹ Ўрганилган маълумотлар асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

унда тўлиқ ёритилмаган. Чунки диверсификация фақат тор доирадаги маҳсулотларга боғлиқ бўлиб қолишга барҳам бериш учун амалга оширилмайди.

У янги бозорларни эгаллаш, анъанавий бозорлардаги улушни ошириш, капитал учун янги соҳаларни излаш, ишчи кучини сақлаб қолиш ва бошқа мақсадларда ҳам амалга оширилиши мумкин.

Британиялик Сюзан Мейхью нуктаи назари ҳам ушбу концепцияга анча яқин. У диверсификацияга «саноат ишлаб чиқаришни кенг доирадаги фаолият турларига ёйиш ва шу орқали фақат бир турдаги маҳсулотга ўта боғлиқ бўлиб қолмаслик учун қўлланиладиган тадбир» сифатида таъриф беради. У ўз фикрини давом эттирар экан, диверсификациянинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатади⁶⁰:

- горизонтал диверсификация;
- концентрик диверсификация;
- конгломерат диверсификация;
- меҳнат билан таъминлашнинг минтақалар бўйича

диверсификацияси.

Машина ёки малакани камроқ мослаштиришни талаб қилувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва ривожлантириш горизонтал диверсификациядир. Концентрик диверсификация янги бозорларни эгаллаш учун бир маҳсулотнинг ўзини кенгрок ишлатишдир. Конгломерат диверсификация бозорлар, технология ва маҳсулотлардаш ўзгаришлар туфайли саноат тармоғининг янги соҳаларга ўсишидир.

Транс миллий корпорациялар турли маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи фирмаларни сотиб олиш орқали диверсификациялашадилар, кўп ҳолларда ишчи кучининг фақат бир саноат тармоғига боғлиқ бўлиб қолиши муаммоси мавжуд. Бу айниқса ихтисослашув даражаси юқори бўлган соҳаларга тааллуқлидир, бундай ҳолатда меҳнат билан таъминлашнинг минтақалар бўйича диверсификацияси юз беради. Агар диверсификацияга берилган ушбу таъриф ва унинг шакллари

⁶⁰ The Penguin Dictionary of Economics (Graham Bannock, R.B. Baxter and Eileen Davis), - 1998. -p. 168.

синчиклаб назар ташласак, улар орасида зиддият борлигининг гувоҳи бўламиз, яъни таърифда «бир турдаги маҳсулотга ўта боғлиқ бўлиб қолмаслик» тўғрисида фикр юритилса, унинг шаклларида нафақат бир турдаги маҳсулот, балки бир турдаги бозор» бир турдаги тармоққа боғлиқликни юмшатиш лозимлиги таъкидланади.

Америкалик иқтисодчилар С.Фитпер, Р.Дорнбуш, Малензилар диверсификацияни «таваккалчиликни бир нечта активларга тақсимлаш орқали унинг даражасини пасайтиришга йўналтирилган стратегия» сифатида аниқлайдилар, Уларнинг фикрича, диверсификациянинг асосий қондаси «ҳамма тухумларни битта саватда сақламасликдан иборат». Мазкур таъриф бир мунча умумийроқ характерга эга бўлсада, диверсификациянинг иқтисодий моҳиятини тўлиқ ўзида акс эттиради.

Яна бир англиялик иқтисодчи Дэвид Скотт диверсификация мазмунини бир мунча бошқачароқ тушунади. Унинг фикрича, диверсификация «бу турли хил корхоналарнинг қимматли коғозлар сотиб олиш орқали улардан келадиган фойда миқдорини барқарорлишини таъминлашдир». Кўриниб турибдики, бу таърифда ҳам «барча тухумларни битта саватда сақламаслик» тамойили устун ўринга эга. Шу билан бир қаторда бу таърифда молиявий диверсификация масаласига асосий эътибор қаратилган.

Шундай қилиб, диверсификация - бу олдиндан қўйилган мақсад эмас, балки объектив жараённинг вужудга келиши натижасида амалга ошириладиган мажбурий чора-тадбирдир. Юқоридаги таърифларни умумлаштирган ҳолда, саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашга биз қуйидагича таъриф бердик: саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш - бу бирор-бир маҳсулот ишлаб чиқаришга боғлиқликни камайтириш, капитал ресурсларини оқилона жойлаштиришни таъминлаш, янги иш ўринларини яратиш, янги бозорларни эгаллаш ва анъанавий бозорларда мавқеини мустаҳкамлаш миқёси ва синергетик самарага эришиш мақсадида саноат ишлаб чиқариши кўламини кенгайтиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуидир.

6.3. Мамлакатимиз саноат корхоналарнинг экспорт фаолияти кўрсаткичлари таҳлили

Сўнгги йилларда ҳукуматимиз томонидан саноат тузилмасини диверсификация қилишни, экспортни қўллаб-қувватлаш, импорт ўрнини босувчи товар ва маҳсулотларни ишлаб чиқаришни янада оширилиши натижасида экспорт таркибида сезиларли ўзгаришга эришилди.

Ташқи иқтисодий алоқаларни ташкил этиш ва бошқаришнинг ўзига хос механизмларини шакллантириш, хорижий ҳамкорлар билан ўзаро манфаатли алоқаларни йўлга қўйиш тамойилларини ишлаб чиқиш, республикамизнинг жаҳон иқтисодий тизимларига интеграциялашуви йўллари мустақил белгилаб олиш вазифаси қўйилган эди.

Экспорт қилинаётган саноат маҳсулотларини диверсификация қилиш, уларни импорт қилувчи мамлакатлар географиясини кенгайтириш бу мамлакатлардан бири ёки бир гуруҳининг иқтисодиётида муаммолар рўй берганда ҳам экспорт ҳажмининг кескин пасайиб кетишига йўл қўймаслик имконини беради.

Ўтган йиллар мобайнида экспорт қилувчи корхоналарни қўллаб-қувватлаш борасида амалга оширилган чора-тадбирлар иқтисодиётимизнинг экспорт салоҳиятини юксалтириш, ташқи савдо таркибида ижобий силжишларга эришиш, унинг ҳажмини барқарор ўстириш имконини бермоқда.

Маҳсулот экспорт қилувчи корхоналарга бериладиган имтиёзлар доирасини кенгайтириш, уларни такомиллаштириш, рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш бўйича лойиҳаларни амалга ошириш бунга замин яратади.

Хорижий давлатларда мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган, ёки ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мумкин бўлган маҳсулотларга бўлган талабни ўрганиш, бундай товарлар бозорларига кириб бориш ва рақобат қилиш стратегиясини ишлаб чиқиш экспорт қилинаётган товарлар сонини ва мамлакатлар географиясини кенгайтиришга ижобий таъсир кўрсатади.

Top-10 davlatlar	TSA	Eksport	Import	Ulush. %
Xitoy Xalq Respublikasi	7 620,9	2 519,0	5 101,9	18,1
Rossiya Federatsiyasi	0 626,9	2 492,5	4 134,4	15,7
Qozog'iston	3 367,8	1 429,7	1 938,0	8,0
Koreya Respublikasi	2 755,4	93,5	2 661,8	6,5
Turkiya	2 525,2	1 203,6	1 321,6	6,0
Germaniya	980,1	53,9	926,2	2,3
Qirg'iziston	829,1	679,0	150,0	2,0
Afg'oniston	618,0	615,1	2,9	1,5
AQSh	596,2	29,1	567,1	1,4
Turkmaniston	541,9	145,1	396,8	1,3

21-расм. Ўзбекистон Республикаси билан ташқи савдо айланмаси энг юкори бўлган давлатлар (2019 йил январь-декабрь, млн. АҚШ доллари, улуш %)⁶¹

Ўзбекистон жаҳоннинг 193 дан ортиқ мамлакатлари билан савдо алоқаларини амалга ошириб келмоқда. Ташқи савдо айланмасининг нисбатан салмоқли ҳиссаси Хитой Халқ Республикасида (18,1%), Россия Федерациясида (15,7%), Қозоғистонда (8,0%), Корея Республикасида (6,5%), Туркияда (6,0%), Германияда (2,3%) ва Қирғизистонда (2,0%) қайд этилган.

Шунингдек, қошни давлатлар билан ўзаро алоқаларни мустаҳкамлаш, мамлакатларни иқтисодий-ижтимоий, савдо-саноат ҳамда маданий соҳалардаги алоқаларини ривожлантириш борасида катта ишлар амалга оширилаётганини кўриш мумкин. Хусусан, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон Республикаси ва Қозоғистон каби қўшни давлатлар билан ташқи савдо айланмасида сўнгги йилларда катта ўзгаришлар кузатиляпти. Мисол учун, сўнгги уч йилда ташқи савдо айланмасида Қирғизистон

⁶¹ www.stat.uz - Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий веб-сайти маълумотлари.

Республикаси ва Туркменистон билан 3 баробарга ҳамда Тожикистон ва Қозогистон билан 2 баробарга ошди. Афғонистон билан ташқи савдо йилига 600 млн. АҚШ доллари даражасида сақланиб қолмоқда.

22-расм. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо айланмаси динамикаси (январ-декабрь, млрд. АҚШ доллари %)⁶²

Ўзбекистон Республикасининг ташқи савдо айланмаси динамикаси таҳлили 2019 йилда ўтган йилларга нисбатан экспорт ва импорт ҳажмларини ўсишини кўрсатди. 2017 йилга нисбатан ташқи савдо айланмаси 1,6 баробарга ошди ва импорт (1,9 баробар) эса экспортга (1,3 баробар) нисбатан тезроқ осди. Ташқи савдо айланмасининг учдан бир қисмини МДҲ давлатлари ташкил этиб, сўнгги йилларга нисбатан аста-секин камайиш тенденцияси кузатилмоқда. Бу эса ўз навбатида бошқа хорижий давлатлар билан иқтисодий муносабатларнинг кенгаётганидан далолат бермоқда.

Халқаро иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши экспортнинг барқарор ўсишига кўмаклашади ва бу ўз навбатида маълум натижаларга эришиш учун замин яратади.

⁶² www.stat.uz - Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий веб-сайти маълумотлари.

Tarkibi	O'tgan yilga nisbatan, %		
	Jami	MDH davlatlari	Boshqa davlatlar
Jami	128,0	127,2	128,4
shu jumladan:			
Paxta to'las	126,8	39,2	128,1
Oziq ovqat mahsulotlari	138,2	131,5	151,6
Kimyó mahsulotlari va buyumlari	96,9	106,6	89,8
Energiya manbeleri va neft mahsulotlari	94,7	118,6	75,6
Qora metallar va undan tayyorlangan buyumlar	100,1	2,4 b.	88,9
Rangli metallar va undan tayyorlangan buyumlar	111,7	143,4	107,2
Mashina va asbóh-uskunalar hamda ularning qismlari	2,1 b.	2,1 b.	2,3 b.
To'qimachilik mahsulotlari	125,1	114,2	138,3
Okin	169,0	-	169,0
Xizmatlar	116,0	121,2	110,8
Boshqalar	194,2	2,2 b.	179,0

23-расм. МДХ ва бошқа хорижий давлатларга товар ва хизматлар экспортининг ўсиш суръатлари (2019 йил январ-декабрь)⁶³

Мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ошириш, экспортёрларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, экспортбон маҳсулотларни номенклатурасини кенгайтириш мақсадида амалга оширилган ислохотлар экспортёрлар сонини 5 мингтадан (82 бирликка ошиб, 5895 тани ташкил этди) оширди ва улар томонидан 17,9 млрд. АҚШ доллари қийматдаги (2018 йилга nisbatan осиш 28,0%) товар ва хизматлар экспорт қилинишини тaminлади. Экспорт таркибида товарлар улуши 80,1%ни ташкил этиб, улар асосан қимматбаҳо металллар (кумуш билан бирга 28,5%), энергия ташувчи ва нефть маҳсулотлари (14,1%), тўқимачилик буюмлари (9,1%), озиқ-овқат маҳсулотлари (8,5%, аксарият мева-сабзавот – 6,7%), рангли металл

⁶³ www.stat.uz - Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий веб-сайти маълумотлари.

ва ундан тайёрланган буюмлар (5,3 %) ҳамда кимё маҳсулотлари ва буюмлари (4,9 %) ҳиссасига тўғри келмоқда.

Tarkibi	2017 y	2018 y	2019 y
Jami	100.0	100.0	100.0
shu jumladan:			
Patla totali	3,8	1,6	1,6
Qulqoʻrgʻat mahsulotlari	7,0	7,8	8,5
Kimyo mahsulotlari va buyumlari	7,0	6,5	4,9
Finanlyo mahsulotlari va naft mahsulotlari	12,8	19,1	14,1
Qora metallar va undan tayyorlangan buyumlar	1,2	2,3	2,0
Rangli metallar va undan tayyorlangan buyumlar	6,1	6,1	5,3
Mashina va asbob uskunalor hamda ularning qismlari	2,8	1,5	2,5
Toʻqimachilik mahsulotlari	9,0	9,3	9,1
Oltin	26,0	20,8	27,5
Xizmatlar	19,7	21,9	19,9
Rozniqalar	4,6	3,1	4,7

24-расм. Экспорт таркиби динамикаси (январ-декабрь)⁶⁴

2019 йилда экспорт қилинган товарлар ва хизматлар таркибининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, товарлар ва хизматлар таркибида сезиларли ўзгаришлар қайд этилмади, бироқ шуни таъкидлаш жоизки, 2018 йилга нисбатан, энергия ташувчи ва нефть маҳсулотлари ҳамда кимё маҳсулотлари ва буюмларидан ташқари барча товар ва хизматларда ўсиш кузатилди.

Сўнги уч йил давомида экспорт таркиби динамикасида диверсификация кузатилди. Жумладан, кимматбаҳо металллар ва мевасабзавот маҳсулотларининг улуши 1,5 фоиз пунктга, энергия ташувчи ва нефть маҳсулотлари улуши 1,3 фоиз пунктга, қора металл ва буюмлари 0,8 фоиз пунктга, хизматлар 0,2 фоиз пунктга, тўқимачилик маҳсулотлари 0,1 фоиз пунктга ошди. Аксинча, кимматбаҳо металллар, мева-сабзавот маҳсулотлари ҳамда энергия

⁶⁴ www.stat.uz - Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий веб-сайти маълумотлари

ташувчи ва нефть маҳсулотларининг улуши сезиларли ошиши ҳисобига қолган товар гуруҳлари бўйича улушида пасайиш кузатилган.

Мева-сабзавот маҳсулотлари экспорти ҳажмининг ошишига барра ва қайта ишланган сабзавотларнинг 2018 йилга нисбатан мос равишда 1,8 ва 1,6 баробарга ошгани ҳамда жами мева-сабзавот таркибида 46,5 %ни ташкил этиши билан сезиларли таъсир ўтказган. Энергия ташувчи ва нефть маҳсулотларининг ошиши албатта унинг таркибида энг юқори улушга эга табиий газ ва қайта ишланган нефть маҳсулотлари (2018 йилга нисбатан ўсиш мос равишда 13,9 % ва 24 %) экспорти ҳисобига амалга ошган. 2019 йил якунларига кўра енгил автомобиллар экспорти 4,2 баробар, автобуслар (микроавтобусларни қўшган ҳолда) ва юк автомобиллари мос равишда 1,5 ва 1,6 баробарга ошгани машина, асбоб-ускуна ва уларнинг қисмлари экспорти ҳажмини ошишига олиб келган. Бази кимёвий маҳсулотлар таркибидаги маҳсулотларнинг ўсишига қарамадан, пластмасса ва ундан ясалган буюмлар экспорти камайиши ҳисобига умумий кимё маҳсулотлари экспорти камайишига олиб келган.

Tovar nomi	2017 y.	2018 y.	2019 y.
Paxtadan yigirdigan ip	631,3	720,6	926,1
Tayyor trikotaj va tikuvchilik kiyimlari	268,7	289,7	354,5
Naqshli mato	50,4	65,5	84,8
Ipak va ipak mahsulotlari	30,9	49,9	71,8
Paxtadan gazlamalar	53,8	65,7	69,2
Boshqa to'qimachilik mahsulotlari	31,7	36,1	51,9
Gilamlar	34,4	31,0	32,0
Paxta mahsulotlari	24,7	26,8	27,4

25-расм. Экспорт таркиби динамикаси (январ-декабрь)⁶⁵

⁶⁵ www.stat.uz - Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий веб-сайти маълумотлари

Тўқимачилик маҳсулотларининг экспорти ҳажмларининг ошиши бевосита пахта хом ашёсини ўрнига тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва кўшимча қиймат яратиш мақсадида амалга оширилган ислоҳотлар натижаси сифатида қараш мумкин. Жумладан, жорий йилда 1,6 млрд. АҚШ долларли тўқимачилик маҳсулотлари экспорти амалга оширилиб, умумий экспортнинг 9,1%ни ташкил этди ва ўтган йилга нисбатан 1,3 баробарга ўсди. Экспорт қилинган тўқимачилик маҳсулотлари таркибидан пахтадан йигирилган ип (56,9%), тайёр трикотаж ва тикувчилик кийимлари (21,8%) асосий улушни эгаллаган. Йил бошидан 432 турга яқин тўқимачилик маҳсулотлари дунёнинг 59 та давлатига экспорт қилинди.

6.4. Саноат корхоналари фаолиятини диверсификациялаш асосида экспорт салоҳиятини ривожлантириш йўналишлари

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида амалга оширилган кенг кўламли ислоҳотлар миллий давлатчилик ва суверенитетни мустаҳкамлаш, хавфсизлик ва ҳуқуқ-тартибот, давлатимиз чегаралари дахлсизлиги, жамиятда қонун устуворлиги, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик муҳитини таъминлаш учун муҳим пойдевор бўлди, халқимизнинг муносиб ҳаёт кечириши, фуқароларимизнинг бунёдкорлик салоҳиятини рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароитлар яратди.

Айни вақтда мамлакатимиз босиб ўтган тараққиёт йўлининг чуқур таҳлили, бугунги кунда жаҳон бозори конъюнктураси кескин ўзгариб, глобаллашув шароитида рақобат тобора кучайиб бораётгани давлатимизни янада барқарор ва жадал суръатлар билан ривожлантириш учун мутлақо янгича ёндашув ҳамда тамойилларни ишлаб чиқиш ва рўёбга чиқаришни тақозо этмоқда.

Биринчи навбатда экспортга мўлжалланган маҳсулотларни юқори даражада маҳаллийлаштиришга йўналтирилган иқтисодийнинг истиқболли соҳаларини ривожлантириш дастурини тасдиқлаш – ишлаб чиқариш қувватларини барпо этиш ва

модернизация қилиш, рақобатдош, экспортбоп маҳсулот ҳамда материалларни ишлаб чиқиш учун замонавий технологияларни жорий этишга хизмат қилади.

Товар инновацияси янги товарни ишлаб чиқиш ва қўллашни кўзда тутуди ва амалга ошириш шакли бўйича товар дифференциацияси ва товар диверсификациясига бўлинади.

Товар диверсификацияси бу – товар стратегияси тури бўлиб, унга асосан корхона ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сонини кенгайтиради ва янги бозорларни эгаллаб олиш, қўшимча фойда олиш мақсадида ишлаб чиқаришнинг бир-бири билан боғлиқ бўлмаган икки ёки ундан ортиқ турини бир вақтнинг ўзида кенгайтириши ва ривожлантиришидир.

Товар диверсификацияси ўзида рақобатчи товарлардан ажралиб турувчи бир қатор асосланган товар модификациясини ишлаб чиқиш жараёнини мужассамлаштиради.

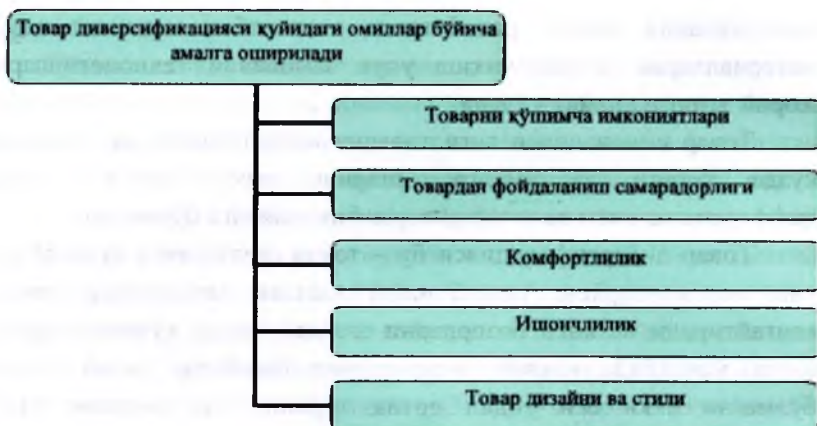
Бозорни модификациялашда сотиш хажмини ошириш, истеъмолчилар ишончини қозониш, янги бозор сегментларига товарни чиқариш, миқдорлар эътибори ва қизиқишини ушбу фирма чиқараётган товарларга қаратиш, харидорларни товарни интенсив истеъмолини рағбатлантириш орқали амалга оширилади.

Товарни модификациялашда товар сифатини ошириш, товар хоссасини яхшилаш, товарни безаш ва ташқи дизайнини яхшилаш кўзда тутилади.

Маркетинг-миксни модификациялашда эса маркетинг элементларидан тўлиқ ишлатишни назорат қилиш оптимал мақсадда маркетинг элементларини шакллантириш ва қўллаш кўзланади.

Диверсификация товарларни турли туманлиги ҳисобига жалб этувчанлигини яхшилашга асосланади.

Товар диверсификациясининг мақсади бўлиб истеъмолчиларни товарни афзал кўриш, алоҳида бозор ёки бозор сегменти хусусиятларини ҳисобга олиш орқали товарни жалб этувчанлигини ошириш, уни рақобатбардошлигини ўсиши ҳисобланади.

26-расм. Товар диверсификацияси омиллари⁶⁶

Товар диверсификацияси фирманинг товар сиёсатида муҳим ўрин эгаллайди. Бу стратегия янги сотув бозорига таклифни режалаштиришда қўшимча товарларни ишлаб чиқаришни бошлаганда қўлланилади. Диверсификация фирма фаолиятида барқарор ўсишини таъминлаш учун самарали восита сифатида чиқади.

17-жадвал

“Товар-бозор” матрицаси⁶⁷

Товарлар	Бозорлар	
	Жорий	Янги
Жорий	<u>Бозорга чуқурроқ кириб бориш стратегияси</u> Сотишни жадаллаштириш Янги харидорларни кидириш Рақобатчиларни синдириш Товарни истеъмол соҳасини кенгайтириш	<u>Бозорни ривожлантириш стратегияси</u> Янги бозорлар Янги сотиш худудлари Халқаро бозорлар Товарни ишлатилишини янги соҳаларини тузиш
Янги	<u>Товарни ривожлантириш</u> Ўз кучи билан янги товар ишлаб чиқариш Битимларни ривожлантириш Лицензия	<u>Диверсификация</u> Горизонтал Вертикал Концентрик

⁶⁶ Урганган маълумотлар асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

⁶⁷ Урганган маълумотлар асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

Мақсадли бозорни ўзлаштириш йулларини қидиришда муқобил стратегияларни аниқлаш учун И.Ансофф томонидан 1966 йилда таклиф этилган “товар-бозор” матрицаси ишлатилади. Бу қуйидаги жадвалда кўрсатилган.

Юқоридаги 17-жадвалдан кўриниб турибдики, ўсиш манбаларини ўзлаштиришнинг 4 та асосий стратегиялари бўлиши мумкин:

1. Бозорга чуқурроқ кириб бориш стратегияси;
2. Товарни такомиллаштириш стратегияси.
3. Бозорни ривожлантириш стратегияси;
4. Диверсификация.

Диверсификацияни 3 та тури мавжуд: горизонтал, вертикал ва концентрик.

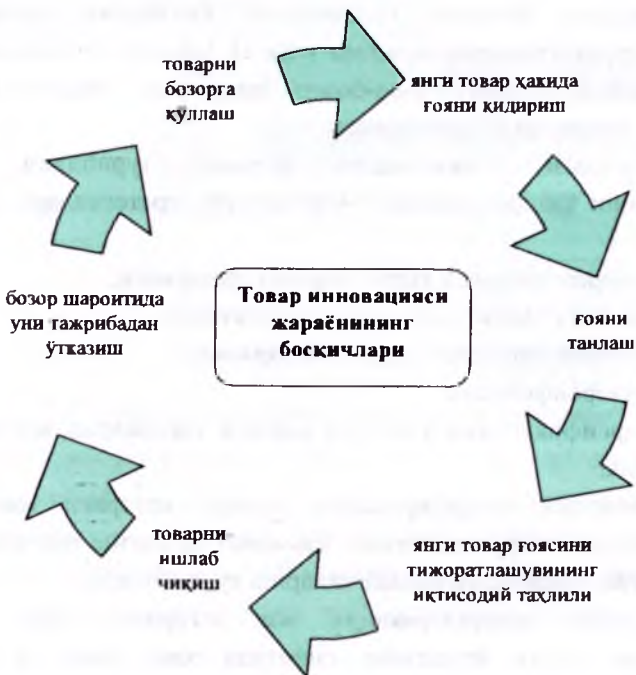
Горизонтал диверсификация деганда илгариги товарларга ухшаш ишлаб чиқариш, техник, таъминот ва сотиш шароитларига яқин булган товарларни ишлаб чиқариш тушунилади.

Вертикал диверсификация эса илгариги товар ишлаб чиқаришни сотув йуналиши сифатида ҳам товар дастурини чуқурлигини ўстиришни англатади. Масалан, гўшт махсулотларини сотувчи махсус дўкон мол етиштиришни ва селекция буйича ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлайди.

Концентрик диверсификация корхона учун янги товарни ишлаб чиқаришни кўзда тутлади.

Янги товарларни ишлаб чиқиш ва қўллаш инновация сиёсатининг тамойил ва услубларига, хусусан, товар инновацияси жараёнига мос холда амалга оширилади.

Товар инновацияси жараёни янги товар ҳақида ғояни қидириш билан бошланади. Янги товар ғояни қидиришни асоси бўлиб товар ҳақидаги ички ва ташқи ғоялар манбаи ҳисобланади. Ташқи товар ҳақидаги ғоялар манбаига: савдо корхоналари, харидор ва истеъмолчилар, рақобатчилар, ярмарка ва кўргазмалар, тадқиқот институтлари, таъминотчилар, вазирликлар ва бошқа давлат институтлари кирилади.

27-расм. Товар инновацияси жараёнининг босқичлари⁶⁸

Товар ҳақидаги ички гоёлар манбаига: маркетинг тадқиқотлари бўлими, ишлаб чиқариш бўлими, маркетинг бўлимини барча қисмлари, халқаро иқтисой хамкорлик бўлими, товарни тайёрлаш бўлими киради.

Товар инновацияси жараёни босқичлари ўз мазмунига кўра янги товарни режалаштириш жараёнини ифодалайди. Янги товарни режалаштиришнинг вазифаси муқобил вариантларни кидириш ва ишлаб чиқишдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси давлат раҳбари томонидан ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, ишлаб чиқариш, транспорт-коммуникация ва ижтимоий

⁶⁸ Ўрганилган маълумотлар асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

инфратузилма лойиҳаларини амалга оширишга қаратилган фаол инвестиция сиёсатини олиб боришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунинг учун марказлашган, марказлашмаган жамғармалар маблағлари, хорижий инвестициялар ва кредитларни ўзлаштиришга ҳамда улардан самарали фойдаланиш масалаларига ургу берилмоқда.

Мамлакатимиз иқтисодиётини таркибий ўзгартириш, тармоқларни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашга доир лойиҳаларни амалга ошириш учун инвестицияларни жалб қилиш борасида бажарилаётган ишлар алоҳида эътиборга лойиқ.

Мамлакатимизда иқтисодиётдаги таркибий ўзгартиришларни янада кенгайтириш, саноатнинг етакчи тармоқларини модернизация ва фаол диверсификация қилишни амалга ошириш доирасида саноатни янада ривожлантириш ва унинг рақобатдошлигини ошириш устувор йўналишлардан бири ҳисобланади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг 2015 йил 4 мартдаги “2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилиш ва таркибий ўзгартиришни таъминлашнинг дастурий чора-тадбирлари туғрисида”ги ПФ- 4707-сонли фармони қабул қилинди.

18-жадвал

Республика саноати ривожланиши, унинг таркибини диверсификация қилиш, ишлаб чиқариш ва маҳсулот ассортиментини кенгайтиришнинг мақсадли параметрлари⁶⁹

Кўрсаткичлар ном	Ўлчов бирлиги	Йиллар				
		2015	2016	2017	2018	2019
Саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришнинг усил суъатлари (утган йилга нисбатан, %)	%	108,3	109,1	109,1	109,2	109,2
Саноатнинг ЯИМдаги улуши	%	24,4	24,8	25,3	26,1	27
Янги товар гуруҳлари сони	бирлик	33	56	70	86	101

Дастурни амалга ошириш давомида машинасозлик, кимё, нефть-газ-кимё, тўқимачилик ва озиқ-овқат саноати каби юқори қўшимча қийматга эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи тармоқлар жадал ривожлантирилади. Бунинг натижасида саноат маҳсулотларининг

⁶⁹ Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг 2015 йил 4 мартдаги “2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилиш ва таркибий ўзгартиришни таъминлашнинг дастурий чора-тадбирлари туғрисида”ги ПФ-4707-сонли фармони.

1000 тадан ортиқ янги турини ишлаб чиқариш ўзлаштирилади. Саноат ишлаб чиқаришининг 5 йилда 1,5 баробарга ўсиши, саноатнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши эса 24 фоиздан 2020 йилга бориб 27 фоизгача ортиши мўлжалланмоқда (12-жадвал). Юқори технологияли маҳсулотлар экспортини янада ошириш ва 52 мингтадан ортиқ янги иш урни яратиш назарда тутилмоқда.

Дастурни амалга ошириш давомида жами қиймати 38 миллиард АҚШ долларига тенг бўлган 870 та йирик инвестиция лойиҳасини амалга ошириш мўлжалланган. Ушбу лойиҳаларга биноан 415 та янги корхона барпо этиш ҳамда 455 та ишлаб турган корхонани модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш назарда тутилмоқда.

Дастурда янги қурилишлар, модернизация ва реконструкция ҳамда бошқа йўналишларда амалга оширилиши мўлжалланаётган лойиҳаларга жами 19640 млн. АҚШ доллари ҳажмдаги маблағлар йўналтирилади. Ушбу лойиҳаларнинг 4907,6 млн.доллари лойиҳа иштирокчиларининг уз маблағлари ҳисобидан, 3095.1 млн. АҚШ доллари Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва Тараққиёт Жамғармаси маблағлари ҳисобидан, 2890,7 млн. доллари тижорат банклари кредитлари ҳамда 8476,6 млн. доллари хорижий инвестиция ва кредитлар ҳисобидан молиялаштирилиши мўлжалланган.

Мамлакатимизда ахборот-коммуникация тизимини, йул-транспорт ва муҳандислик-коммуникация қурилишини ривожлантириш буйича устувор йўналишни амалга ошириш доирасида барча инфратузилма соҳаларини янада ривожлантириш ва модернизация қилиш, шунинг ҳисобидан ўзимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни жаҳон бозорларига чиқариш харажатларини камайтириш муҳим вазифа ҳисобланади.

Транспорт коммуникацияларнинг узоқлиги ва денгиз портларига тўғридан-тўғри чиқиш имконияти мавжуд эмаслиги Ўзбекистон учун жиддий муаммолардан бири ҳисобланади. Шу сабабли ҳозирги вақтда ташқи савдо камида 2-3 та давлат ҳудуди орқали транзит йўли билан амалга оширилмоқда. Натижада юкларни етказиб беришнинг қиймати ошмоқда, бу эса республикадаги корхоналар экспортининг

рақобатдошлигига салбий таъсир кўрсатади.

Шу муносабат билан, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг 2015 йил 6 мартдаги “2015-2019 йилларда муҳандислик-коммуникация ва йул-транспорт инфратузилмасини ривожлантириш ва модернизациялаш Дастури туғрисида”ги ПҚ-2313-сонли қарори қабул қилинди.

Саноатни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш лойиҳалари, шунингдек, 2015-2019 йилларда иқтисодий тармоқлари ва ижтимоий соҳада энергия сарфи ҳажмини қисқартириш, энергия тежайдиган технологияларни жорий этиш чора-тадбирлари дастурининг ҳаётга самарали татбиқ этилиши натижасида республика ЯИМга энергия сарфини 7,4 фоизга, ҳамда йирик корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таннархини эса ўтган йилга нисбатан ўртача 10,6 фоиз камайтиришга эришилди.

Дастурни амалга ошириш давомида автомобиль ва темир йулларни, логистика марказлари ва коммуникацияларни янада ривожлантиришга доир аниқ чоралар қурилиши назарда тутилган. Бу борада умумий қиймати 10 миллиард АҚШ долларилек 150 тадан ортиқ лойиҳани амалга ошириш мўлжалланган. Жумладан, 25307 км узунликдаги электр таъминот таксимлаш тармоқлари ва объектларини ривожлантириш ва модернизация қилиш, 960 км узунликдаги мавжуд темир йулларни ривожлантириш ва реалитация қилиш, 885,2 кмлик темир йулларни электрлаштириш, 2699,8 км узунликдаги ўзбек миллий автомагистралини модернизация қилишни тугатиш билан биргаликда республика автомобиль йуллар участкаларини қуриш ва реконструкция қилиш каби муҳим тадбирларни амалга ошириш мўлжалланган (13-жадвал).

Ушбу тадбирларни амалга ошириш учун жами қиймати 9874,1 млн. АҚШ долларилек инвестиция маблағлари йўналтирилиши ҳамда 4672 та янги иш ўринлари яратиш кўзда тутилган. Шунингдек, дастурни амалга ошириш жараёнида мамлакат темир йул коммуникациясини ривожлантириш ва электрлаштириш буйича 13 та лойиҳа, жумладан, “Ангрен - Поп”, “Мароканд - Карши”, “Карши - Термиз”, “Мароканд - Бухоро” йўналишлари буйича лойиҳаларни

белгиланган муддатда бажариш алоҳида назоратга олинади.

Ўзбекистон миллий автомагистралининг 1 минг 800 километр узунликдаги участкалари, Қарши, Қўқон, Тошкент, Бухоро, Гулистон шаҳарларини айланиб ўтувчи янги йўللارни қуриш ва реконструкция қилиш, маҳаллий аҳамиятга молик йўллارни модернизация қилиш таъминланади. Юқорида курсатилган дастурларнинг амалга оширилиши мамлакатимизда келгусида макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш ҳамда иқтисодий ўсишга эришишда муҳим омил бўлади.

Ўзбекистон Республикаси бозор муносабатларига асосланган жамиятга қадам қўйган даврида мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг устувор йўналишлари ишлаб чиқилди. Стратегик йўналишлар орасида индустриал, яъни мамлакатда саноат ишлаб чиқаришнинг турли тармоқларини барпо этиш ва ривожлантириш муҳим таркибий ўринни эгаллайди.

Республикада халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш мажмуининг ривожланишига катта эътибор қаратилди. Озиқ-овқат, енгил саноат тармоқларида янги қувватлар ташкил этилди. Мавжуд хомашёни саноат усулида чуқур қайта ишлашга доир қатор қарорлар қабул қилинди ва дастурий режалар ишлаб чиқилди. Жумладан, қишлоқ хўжалигини тўқимачилик хомашёсини етказишга ихтисослашганлиги эътиборга олиб, ушбу тармоқни ривожлантиришнинг давлат миқёсидаги дастурлари ишлаб чиқилди.

2017-2021 йилларни ўзида мужассамлаштирган иккинчи босқичда тармоқдаги ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, жумладан, республикада етиштирилаётган пахта толасининг 80-85 фоизини қайта ишлашнинг имкониятлари мавжуд.

Пахта толасини юқоридаги ҳажмда қайта ишланиши йилига 800-870 минг т. ип калава ишлаб чиқариш имконини беради. Айни вақтда, ип газлама ҳажмини 2 маротаба ошириш, яъни 1,4-1,5 млрд. кв.м. га етказиш, бунда тармоқни 700-800 млн. кв. м. тайёр газлама ишлаб чиқарувчи пардозлаш қувватлари билан таъминлашга эришиш зарур. Шунингдек, йилига 140-150 минг т. трикотаж

газлама, 450-500 млн. дона тайёр трикотаж маҳсулотлар, 180- 200 млн. жуфт пайпоқ маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи қўшма корхоналарни тузиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Экспортчи корхоналар сони 260 дан ошди. Умумий экспорт ҳажмида юқори қўшимча қийматга эга товарлар улуши 32,2 фоизни ташкил қилмоқда ва бу кўрсаткич мунтазам ўсмоқда. Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган тўқимачилик маҳсулотлари Европа Иттифоқи мамлакатлари, Хитой, Россия, Туркия, Қозоғистон каби дунёнинг 50 дан ортиқ давлатига экспорт қилинмоқда.

Мамлакатимизда тўқимачилик саноати алоҳида ўринга эга бўлганлиги боис, республикаимиз экспортида устувор мавқени эгаллайди. Хусусан, 1991 йилдаги кўрсаткичлар билан ўтган йилдагиси таққосланса, четга маҳсулот жўнатиш 140 маротабага ўсганлиги ва бултур экспорт миқдори бир миллиард АҚШ долларни ташкил этганлиги кўзга ташланади.

Истиклол йилларида енгил саноат мамлакатимиз макроиқтисодиёт комплексида муносиб ўрин эгаллади. Тармоққа киритилган хорижий инвестициялар ҳажми 2 миллиард 500 миллион долларни ташкил этиб, пировардида уч юзга яқин йирик инвестиция лойиҳалар амалга оширилди. Жумладан, “Янгуан Корпорэйшн”, “Текстиль Техноложис Груп” (Жанубий Корея), “Индорама Корпорэйшн”, “Веригров” (Сингапур), “Ритер”, “Свисс Кэпитал” (Швейцария), “Тойота Цусё Корпорэйшн” (Япония) ва бошқа ўнлаб хорижий компаниялар юртимиз енгил саноати тармоғининг фаол иштирокчиларидир.

Республикада енгил саноат маҳсулотларининг асосий турларини экспорт ҳажми кўрсаткичларининг 2015-2019 йиллардаги кўрсаткичлари келтирилган бўлиб, 2015 йилга нисбатан учта маҳсулот турлари бўйича ҳам 2019 йилга бориб ўсиш даражаси кузатилди. Тайёр газламалар экспорт ҳажми 2019 йил бўйича 51,6 млн.кв.метрни ташкил этган бўлса, тикув-трикотаж маҳсулотлари 83,8 млн.дона экспорт қилинган. Пайпоқ маҳсулотларини экспорт қилиш ҳажми 1,5 млн.жуфт экспорт ҳажми камайишини кузатилган.

Хом ипак – 100 тонна

Экспорт – 4000 минг доллар

Ипак газламаси – 1 250 минг кв.м.

Экспорт – 8 700 минг доллар

2000 минг тонна хом ипакни **80 %** қайта ишлаш ҳисобига – **20,0** млн.кв.м. ипакли газлама ишлаб чиқарилади.

140 млн. долларга тенг маҳсулот ишлаб чиқарилиб, қарийб **80 %** - **12** млн. долларга экспорт қилинади.
(Бугунги кунда ўртача 23 млн. доллар)

Қўшимча – 1 250 та янги иш ўринлари ташкил қилинади.

28-расм. Пилла хомашёсини чуқур қайта ишлаш ва тейёр ипакли газламалар ишлаб чиқариш ҳисобига корхоналарнинг экспорт салоҳиятини ошириш⁷⁹

⁷⁹ www.dfab.uz - Ўзбекистон Республикасини Давлат статистика қўмитаси расмий веб-сайти маълумотлари.

Юқоридаги 28-расмда пилла хомашёсини чуқур қайта ишлаш ва тайёр ипакли газламалар ишлаб чиқариш ҳисобига корхоналарнинг экспорт салоҳиятини ошириш борасида маълумотлардан кўриш мумкинки, хом ипак 100 тонна экспорт қилиш мўлжалланган бўлиб шундан 4000 минг АҚШ доллари экспортдан келиши кутилмоқда, ипак газламаси – 1 250 минг кв.метрни ташкил қилган ҳолда, экспорт – 8 700 минг доллар келиши режалаштирилмоқда. 2000 минг тонна хом ипакни 80 % қайта ишлаш ҳисобига – 20,0 млн.кв.м. ипакли газлама ишлаб чиқарилади ва 140 млн. долларга тенг маҳсулот ишлаб чиқарилиб, қарийб 80 % - 12 млн. долларга экспорт қилинади(бугунги кунда ўртача 23 млн. доллар). Қўшимча – 1 250 та янги иш ўринлари ташкил қилинади.

Ҳозирги кунда республикамизда етиштирилаётган пахта хомашёсини қайта ишлаш ҳажми истиқлолнинг дастлабки йилларидагига нисбатан 7 баробар ортгани бунинг яққол далилидир.

Бугунги кунда тайёрланган маҳсулотлар МДҲ ва Европа Иттифоқи ҳамда Лотин Америкаси давлатлари, АҚШ, Жанубий Корея, Хитой, Сингапур, Эрон ва Исроил сингари анъанавий бозорлар билан бир қаторда Покистон, Грузия, Хорватия, Нигерия каби янги бозорларга ҳам етказиб берилмоқда.

“Тўқимачилик ускуналари ва технологиялари – САИТМЕ 2016” ва ўн учинчи маротаба ўтказилган “Тўқимачилик саноати – Textile Expo Uzbekistan 2016” халқаро кўргазмалари иштирокчиларининг таркиби кенглиги мазкур тадбирлар МДҲ ва Марказий Осиёдаги энг эътиборли экспозициялардан бирига айланганидан далолат берди. Жорий йилги кўргазмаларда Хитой, Жанубий Корея, АҚШ, Франция, Германия, Япония, Буюк Британия, Беларусь, Бельгия, Ҳиндистон, Италия, Нидерландия, Россия, Руминия, Туркия, Швейцария каби давлатларнинг 270 дан зиёд компаниялари ўзларининг замонавий технологиялари ҳамда маҳсулотларини намойиш этди.

Шу жойда таъкидлаш лозимки, пахта толасига қайта ишлов бериш ҳажмини фақат ички имкониятлар ҳисобига юқорида тавсия этилаётган миқдорга етказиш шарт эмас. Хусусан, бунда кўшни Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистондан пахта толаси ва яриммаҳсулотлар келтиришни йўлга қўйиш мумкин. Айни вақтда, газлама ишлаб чиқаришни охириги цикли-пардозлашни республикадан ташқарида бевосита маҳсулот сотув бозорида (масалан, Россияда) кўшма корхоналар ташкил этиш орқали амалга ошириш мумкин. Бу борада собиқ Иттифоқ давридан бой тажриба орттирилган бўлиб, уни айрим ўзгаришлар билан ҳозирда яна амалиётга тадбиқ этиш мумкин.

Шу билан бирга, республика Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги қошида, иқтисодий ва соҳа мутахассислик йўналишлари ходимларини бирлаштирган илмий тадқиқот институтини тузиш ва минтақаларда унинг бўлимларини, тўқимачилик учун кадрлар тайёрловчи ихтисослашган касб-ҳунар коллежларини кўпайтириш лозим. Айни вақтда “Ўзтўқимачиликсаноат” ДА доирасида замонавий технологиялар билан қуроллантирилган мода ва дизайн марказини очиш тавсия этилади.

Қайта ишлаш саноатида ўтказилаётган ислохотлар даврида ихтисослашув жараёни ҳам такомиллашиб бориши шарт. Хусусан, ислохотлар якунида ишлаб чиқаришда предмет ихтисослашув даражасини кучайтириш ҳамда тўқимачилик саноати республиканинг халқаро меҳнат тақсмотида ихтисослашган соҳасига айланиши лозим. Айни вақтда тайёрланаётган ип калава 100 фоиз тайёр газлама даражасига етказилиши мақсадга мувофиқ.

ХУЛОСА

Етакчи тармоқлардан ҳисобланган саноат тармоғи мамлакатимиз иқтисодиётини ривожланишига катта ҳисса қўшиб келаётган тармоқлардан биридир. Ушбу саноат тармоғини янада ривожлантиришнинг имкониятлари кенглигини эътиборга олиб, тармоқнинг самарадорлигини янада ошириш, халқаро бозорларга мос рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва саноат брендини бутун дунёга танитиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Саноат, айниқса унинг устувор соҳалари бутун ишлаб чиқаришни глобаллаштириш муаммоларини ҳал етишнинг калитидир. Саноат моддий ишлаб чиқаришнинг бош тармоғи, иқтисодиётнинг пойдеворидир. Миллий иқтисодиётнинг барча тармоқларини қайта қуришга қодир бўлган йирик машиналашган саноатгина мустақилликнинг бирдан бир моддий негизи бўлиши мумкин.

Саноат корхоналарини ривожлантириш стратегиясини амалга оширишдан кутилаётган натижаларга назар соладиган бўлсак, узоқ муддатли истиқболга оид ривожланиш стратегияси амалга оширилиши натижасида акциялар нархининг ўсишига олиб келувчи молиявий барқарорликни таъминлаш, меҳнат унумдорлиги ва маҳсулот рақобатбардошлигини ошириш, ишлаб чиқариш, энергия самарадорлиги ва экспорт кўрсаткичларининг усиши, ишлаб чиқариш қувватларини модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш амалга оширилади.

Жамият аъзоларига, корхонанинг стратегик ривожлантириш асосида аниқ мақсадларга эришиши тўғрисида маълумот бериш асносида ўз акцияларининг келгусида қандай мақсадларда ишлатилиши ва ундан олинадиган даромадлар бўйича маълумотларга эга бўладилар.

Мамлакатимиз саноат маҳсулотларининг рақобатбардошлигини таъминлаш бу маҳсулотларни ишлаб чиқариш-сақлаш-қайта ишлаш ва экспортга чиқариш технологик занжирида маҳсулотларнинг ассортименти, сифати, истеъмол хусусиятлари ва бошқа жиҳатларини яхшилаш билан боглиқ ташкилий-иқтисодий, техник-технологик ва

ижтимоӣ характердаги тадбирларни тизимли йўлга қўйиш билан бирга энг асосий омиллардан бири сифатида ишлаб чиқариш харажатларини оптималлаштириш, ресурс тежовчи технологияларни қўллаш эвазига маҳсулотлар таннархини арзонлаштириш имкониятларини қидириб топишдир.

Сўнгги йилларда ҳукуратимиз томонидан саноат тузилмасини диверсификация қилишни, экспортни қўллаб-қувватлаш, импорт ўрнини босувчи товар ва маҳсулотларни ишлаб чиқаришни янада оширилиши натижасида экспорт таркибида сезиларли ўзгаришга эришилди.

Саноат корхоналарини ривожланиш тенденциясини таҳлиллари натижаларига кўра қатор ижобий натижаларга эришилди, жумладан:

- саноат маҳсулотларини маҳсулотларини ишлаб чиқариш, хомашёни қайта ишлаш корхоналари, тайёрлаш ва савдо ташкилотлари ўртасида замонавий бозор муносабатларини кенг миқёсда жорий этилди;

- саноат корхоналарининг маҳсулотлари сотиладиган ички ва ташқи бозорлари бўйича маркетинг тадқиқотлари ташкил этилди;

- хомашёларни чуқур қайта ишлаш ва сифатли рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш, ички бозорларни маҳсулотлар билан тўлдириш ва экспорт миқдорини кенгайтириш кенг йўлга қўйилди;

- маҳсулотларни стандартлаштириш ва сертификатлаш жаҳонда қабул қилинган замонавий сифатни баҳолаш тизимига мослаштирилди;

- илғор халқаро тажрибаларни, замонавий инновацион технологияларни ҳар томонлама ўрганиш ва амалиётга тадбиқ этиш, шу мақсадлар учун инвестициялар, биринчи навбатда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни кенг жалб қилишнинг самарали механизми жорий этилди;

- саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва экспорт қилишда ахборот хизмати кўрсатиш, кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни тизими яратилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

I. Ўзбекистон Республикаси қонулари

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент, “Ўзбекистон” 2019 йил.

2. Ўзбекистон Республикасининг “Экспорт назорати тўғрисида”ги Қонуни. 26.08.2004. www.lex.uz

3. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги Қонуни. Қонулла ва қарорлар. Т.: Ўзбекистон, 2004. № 3

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва қарорлари

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони. // Халқ сўзи, 2017 йил 8 февраль.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Экспорт фаолиятини янада қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4707 сонли Қарори. 7 май 2020 йил. www.lex.uz

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Экспорт фаолиятини молиялаштириш ва сугурта ҳимояси механизмларини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4337 сонли Қарори. 2019 йил 24 май. www.lex.uz

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Экспорт фаолиятини молиялаштириш ва сугурта ҳимояси механизмларини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4337 сонли Қарори. 2019 йил 25 май. www.lex.uz

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 4 мартдаги ПФ-4707-сонли “Ишлаб чиқаришни таркибий ўзгартириш, модернизация ва диверсификация қилишни таъминлаш бўйича чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги фармони. www.lex.uz

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 декабрдаги ПҚ-2687-сонли “2017-2019 йилларда тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида”ги Қарори. www.lex.uz

III. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Қарорлари ва Ўзбекистон Республикаси вазирликларининг ҳукукий- меъёрий ҳужжатлари

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги ҳузуридаги Экспортни рағбатлантириш агентлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги 373-сонли Қарори. 2019 йил 6 май. www.lex.uz

IV. Ўзбекистон Республикаси Президентини асарлари

11. Ўзбекистон Республикаси Президентини Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь.

12. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. - 56 б.

V. Асосий адабиётлар

21. Ортиқов А.О. Саноат иқтисодиёти. Дарслик. - Т.: Иқтисодиёт, 2016. – 318 б.

22. Ваҳобов ва бошқ. Молиявий ва бошқарув таҳлили: Дарслик. – Т.: “Шарқ”, 2011. – 480 б.

23. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2013, – 256 б.

24. Кантор Е.Л. и др. Экономика предпринятии. Учебник. – СПб.: Питер, 2013. – 324 с.

25. Бельх Л.П. Реструктуризация предприятия. Учебное пособие.– М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2010.

VI. Қўшимча адабиётлар

26. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2015, 208 б.

27. Панкрухин А.П. Маркетинг Гильдия маркетингологов. — 3-е изд. — М.: Омега-Л, 2015. - 656 с.

28. Просветов Г.И. Экономика предприятия: задачи и решения. Учеб. практическое пособ. – М.: «Альфа-Пресс», 2011. – 560 с.

VII. Даврий нашрлар, статистик тўпламлар ва ҳисоботлар

29. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари.

30. Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги маълумотлари.

31. “Халқ сўзи” газетасининг 2017-2019 йиллардаги сонлари.

VIII. Илмий мақола ва тезислар

32. Olimov M.K., Khotamov I.S. Negative impacts of coronavirus pandemic on industrial production in uzbekistan and measures to overcome. “Молия ва банк иши” электрон илмий журнали. II сон. март-апрель, 2020. 266-272 http://journal.bfa.uz/maqola/BFA_Journal_Mahsus_Son.pdf

33. Khotamov, I.S. and Olimov, M. (2020) "MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPING DIGITAL ECONOMY IN THE CONTEXT OF ENSURING THE ECONOMIC SECURITY OF COUNTRY," Economics and Innovative

34. Khotamov, I.S. and Olimov, M. (2020) "MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPING DIGITAL ECONOMY IN THE CONTEXT OF ENSURING THE ECONOMIC SECURITY OF COUNTRY," Economics and Innovative Technologies: Vol. 2020 : No. 2. Available at:
<https://uzjournals.edu.uz/iqtisodiyot/vol2020/iss2/2>

35. Olimov M.K. Sanoat korxonalariga investitsiyalarni keng jalb etish orqali ishlab chiqarishni rivojlantirish istiqbollari. Ўзбекистон молия бозорини ривожлантиришда инвестиция фондларининг жозибadorлигини ошириш". Республика илмий-амалий конференция илмий мақола ва тезислари тўплами (2020 йил 29 апрел). – Т.: ТДИУ, 2020. 338-341.

IX. Интернет маълумотлари

36. Aleksandra P., Massimo T. Product diversification, relative specialisation and economic development: Import–export analysis.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0164070413001560>

37. Julie R. Manufacturing export diversification and regionalization of trade: Which destinations for newly exported goods?
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2110701716301585>

38. Patrick N., Osakwea A., Paulino B., Dogan B. Trade dependence, liberalization, and exports diversification in developing countries.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214851518300185>

39. <http://www.gov.uz> – Ўзбекистон Республикасининг ҳукумат портали.

40. <http://president.uz> – Ўзбекистон Республикаси Президентининг матбуот хизматининг расмий веб-сайти.

41. <http://www.lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.

42. <http://www.stat.uz> – Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий веб-сайти.

43. <http://www.uza.uz> - Ўзбекистон мишлий ахборот агентлиги расмий сайти

44. <http://www.iqtisodiyot.uz> - “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали

**И.С. ХОТАМОВ, А.А. ЯДГАРОВ,
М.К. ОЛИМОВ**

**САНОАТ КОРХОНАЛАРИНИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНТИРИШ
ВА ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ
ЙЎНАЛИШЛАРИ**

МОНОГРАФИЯ

Мухаррир: Ф.Муҳаммадиева

Саҳифаловчи: А.Эргашев

Наشريёт лицензияси: АІ №009 20.07.2018.

Босишга рухсат этилди: 01.12.2020. Формат 60x84 1/16

Гарнитура Times. ОФсет қоғози. Ризограф босма усули

Шаргли босма табоғи 14,25, Нашр босма табоғи 11,25

Адади 100 дона. Буюртма № У/20.01.12-2020

Гувоҳнома № 10-3719

“Тошкент кимё технология институти” босмаҳонасида чоп этилган.

Босмаҳона манзили: 100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 32-уй.

